

સંજીવની

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક. ૨૬૪૧૪ કિમત ૪-૮-૦

ગ્રંથનામ સિંચુપત્ર

વર્ગિક ૨૦

સં જી વ ની

[થાથી આવૃત્તિ]

સો પા ન

આ લેખકનાં પુસ્તકો

નવલિકાઓ

૧. સંજીવની	૪-૦
૨. પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧	૩-૮
૩. „ ભા. ૨	૪-૮
૪. ભગના રેલે પૂર્વાર્ધ	૨-૮
૫. „ ઉત્તરાર્ધ	૨-૦
૬. મંગલમૂર્તિ	૨-૦
૭. ફટેલાં સુરણપાત્રા	૪-૮
૮. વનવાસ	૪-૮
૯. હ આગરુ	૩-૮

નવલિકાઓ

૧૦. અંતરની વાતો	૩-૦
૧૧. ઝાંઝવાનાં જળ	૨-૮
૧૨. અંતરની વ્યથા	૧-૪
૧૩. તળ પગલાં	૩-૦
૧૪. અખંડ જ્યોત	૨-૮
૧૫. વિદાય	૨-૮
૧૬. છેલ્લો પ્રયોગ	૩-૦

રાજકારણ

૧૭. ચલો દિલ્લી	૫-૪
૧૮. ગાંધી-ઝીજા મંત્રણા	૧-૮
૧૯. અગ્નિપરીક્ષાને અંતે	૩-૦
૨૦. આસામ	૦-૮
૨૧. સિંધ	૦-૮
૨૨. સરહદ	૦-૮
૨૩. લેખો અને પ્રવચનો	૩-૮

ચિંતન

૨૪. લગ્ન એક સમસ્યા	૨-૮
૨૫. લગ્નસાધના	૨-૮
૨૬. પ્રેમ અને પુરુષાર્થ	૧૭-૮

અંશાર્થક

૨૭. પતિદેવ	૦-૮
૨૮. અખંડ સૌભાગ્યવતી	૦-૮
૨૯. તીર્થસ્વરૂપ પિતાર્થા	૦-૮
૩૦. ચિ. કુમાર	૦-૮
૩૧. માતૃશ્રી	૦-૮
૩૨. ચિ. સુકન્યા	૦-૮
૩૩. સામુજીની મેવામાં	૦-૮
૩૪. પુત્રવધુ	૦-૮
૩૫. નળદંબા	૦-૮
૩૬. ભાભી	૦-૮
૩૭. ભાઈ અને બેન	૦-૮
૩૮. સૌ સર્ગને	૦-૮
૩૯. કુમાર સાથે જીવનચર્યા	૦-૮
૪૦. „ લગ્નચર્યા	૦-૮
૪૧. કન્યા સાથે જીવનચર્યા	૦-૮
૪૨. „ લગ્નચર્યા	૦-૮
૪૩. યુવક સાથે : જીવન	
અને કૃતવ્ય	૦-૮
૪૪. „ દાંપત્ય જીવન	૦-૮

સં જીવ ની

લેખક
જો. પા. ન.

પ્રાપ્તિસ્થાન

જીવન સાહિત્ય મંદિર
૪૦૪, કાલબાદેવી રોડ, સુંબઘ-૨

सर्वोच्च कृताने स्वाधीन

डिसेंबर १९४६

गाथा आग्रज

मुद्रित विधापीठ ग्रंथालय
स्वाध्याय
गान्धी मेमोरियल विद्यापीठ

२५४१४

किंमत

६-१-०

प्रकाशक

अभूतनाल दत्तपतन्जलि शेर

जन्मभूमि प्रकाशन मंदिर

मुंबई

: मुद्रक

यदुनाल गेगनाय व्यास

स्वाध्याय मुद्रणालय

राष्ट्रपु.२ (काठियावाड)

પહેલી આવૃત્તિની

પ્રસ્તાવના

આ નવલકથા કાલ્પનિક છે પણ મેં એમાં જે રજૂ કર્યું છે તે આજે ભૂતી નહીં છે એટલું જાણાવવું જરૂરી સમજ્યું છે. પુસ્તકનો વિષય મર્યાદિત છે, એમાં અત્યંત મહત્ત્વ ધરાવતી પદ્ધતિની ચર્ચા નથી. રાષ્ટ્રકાર્યમાં એ પ્રવર્તિતે અંગે જ નહીં થતી મુશ્કેલીઓનું વર્ણન નથી. માત્ર અવશ્યકતાને વિશેષ કાર્યને એના અગત્ય જીવનમાં અને કૌટુંબિક જીવનમાં શા વેળે પડે છે તે દ્રષ્ટિમાં રહે તેા ઘર બહાર પણ મુશ્કેલીમાં જે જેવી જેવી મુશ્કેલીઓ સર્જાતી પડે છે તેનું વર્ણન થયેલું છે. ચિત્ર દોરવાની કલાકારી મેં આ કાવ્ય લખી છે તેથી અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક નવજનું કહેવાય છે. તેનું જ એ નથી. 'લગાઈ' પૂરી થઈ ગઈ છે એ ભાવનાથી રહીને લિખિત છે તેના વચ્ચે અર્થ ગયું છે તેમાં આ આપડી પુ ગાંધીજીએ પ્રગટાવેલા મહાત્માપત્ન એક કિરાજ પણ કંઈક મહત્ત્વનો મને મનાય છે અને નવલકથા કહેવાય છે નહિ તે હું નથી જાણતો, માત્ર એટલું જાણું છું કે મારી આગડતની આશીર્વાદથી જ વિશ્વને જોઈ એ તમા તરફની પ્રેમમાં હું મૂકી શક્યો નથી. પત્નિ નવજન છે તેણે એના ઉપવાસ છે એવું જાણવાથી જેણે તે તપનું અનુભવ સમજાવ્યું કર્યું છે.

મ. નરહરિભાઈએ સુદર અને વિચારપૂર્ણ પ્રવેશ લખી આપી આ આપડીની કિંમત વધારી છે એમ હું માનું છું. મારે જે જોઈતું હતું-મેં જે વિશ્વની ચર્ચા કરી છે તેના ઉપરની અનુભવવાણી-ને મને મળ્યું છે. વાચકો પણ એ રાંધે તે વિચારે.

ચત્રી પૂર્ણિમા
૧૬ી એપ્રિલ '૩૬

સોપાન

પ્રવેશક

આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવાનું મને કહેવામ. આવું ત્યારે પ્રથમ વિચાર મને એ જ આવ્યો કે આવા મારા ક્ષેત્ર બહારના કામમાં હું ન પડું. પણ લેખકના પ્રેમ અને મમતાભર્યા અવગતને હું પાછો ફેલી શક્યો નહિ. લેખકે મને કહ્યું અને પુસ્તક વાચતાં મને જણાયું કે લેખકનો ઉદ્દેશ સાહિત્યની ખાતર સાહિત્ય સર્જન કરવાનો નહિ, પણ સવિનયભંગની લડત મોકલ રહ્યા પછી આપણા સૈનિકોએ જે મનોવેદનાઓ ને હૃદયમંથનો અનુભવ્યાં તેનું વર્ણન કરવાનો જ છે. આ પુસ્તકમાં જે સૈનિકોના ચિત્ર છે તે પેઢીના જ લેખક પોતે પણ છે. એટલે સૈનિકોની આશાઓ, આંકાક્ષાઓ, સંકલ્પો, મુશ્કેલીઓ, ધર્મસંકટો વગેરેનું જે વર્ણન તેમણે કર્યું છે તે સંપૂર્ણ રીતે સ્વાનુભવનું છે. પુસ્તકની ભાષા જરૂરદાર અને ભાવપૂર્ણ છે તથા શૈલી માંખી અને સરળ છે. સેવાના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પરોવાયેલાં આપણાં યુવક-યુવતીઓને આ પુસ્તક બહુ પ્રેરણાદાયી અને નવીન ઉત્સાહ આપનારું થઈ પડશે એમાં સંદેહ નથી.

અત્યારે આપણા સવિનયભંગનો કાર્યક્રમ મોકલ રહ્યો છે પણ જ્યાં સુધી સ્વરાજ થયું નથી ત્યાં સુધી આપણી સ્વરાજની લડત ચાલુ જ

છે એ ન ભુલાવું જોઈએ એ ધ્વનિ આખા પુસ્તકમાં ગુંજી રહ્યો છે. 'લડત' શબ્દ જ લોકોના ચિત્તમાં એક પ્રકારની ઉત્તેજના પેદા કરે છે. શાન્તિના વખતમાં જે કાર્ય ઉપાડવાનો અથવા જે ભોગ આપવાનો ખ્યાલ પણ ન આવે તેવાં મુશ્કેલ કામો લડતના વખતમાં માણસ કરી નાંખે છે અને લડતને નિમિત્તે માણસ ગમે તેવા ભોગ આપવા પણ તત્પર થઈ જાય છે. જતાં હિંસક લડતમાં જે મનોવ્રત્તિ અને જે વાતાવરણ હોય છે તે જો આપણે અહિંસક લડતમાં પણ લાવીએ તો ભુલાવામાં પડીએ. સૂક્ષ્મ રીતે જોઈએ તો અહિંસક માર્ગમાં લડત એવું જ કશું નથી. કારણ તેમાં કોઈને દુઃખન લેખવાનો નથી, કોઈનો વિનાશ સાધવાનો નથી, તેમ કોઈનું પગ કરવાનું કે બૂરું ઇચ્છવાનું નથી. જતાં અન્યાયનો અને જાપરદસ્તીનો પ્રતિકાર તો કરવાનો જ છે. અને એવા પ્રતિકાર થાય ત્યારે અન્યાય અને જાપરદસ્તી કરનારા વિરોધી પક્ષ તરીકે સામે ખડા થયા છે, એટલે લડતનો દેખાવ થાય છે.

અહિંસક અથવા શાન્તિમય સાધનોથી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે એ પ્રકારનાં કામો કરવાના છે. એક લોકોની વચ્ચે રહી, તેમનાં સુખ-દુઃખમાં ભાગી જની, તેમના જીવનમાં આતંત્ર્ય થઈ તેમની સેવા કરવી. તેમનાં અધભૂખ્યા દેહને કંઈક વિશેષ પોષણ મળે, તેમની ટૂંકી ગેજમાં પાઈપીસાનો વધારો થાય, તેમની આસપાસની ગંદકા અને કુરૂપતાને બદલે ત્યાં સ્વચ્છતા અને સૌન્દર્ય આવે; તેમની નિરાશા અને અજાનને સ્થાને ઉત્સાહ અને જ્ઞાનનો સંચાર થાય; તેમની દંડિતા અને કુસંપને નાશ થઈ, સમૃદ્ધિ અને શાન્તિની સ્થાપના થાય; તેમના વહેમ અને ખીટ નિમૂળ થઈ શુદ્ધિ અને નિભયતા પ્રગટે એ બધું કરવાનું છે. તો જ પ્રગ્નમાં સ્વમાન, સ્વાવલંબન અને સ્વાતંત્ર્યની ભાવના જાગૃત થશે અને આવી રીતે જાગૃત થયેલી પ્રગ્નને સ્વરાજ ભાગવતાં કોઈ રોકા શકવાનું નથી. પરંતુ આ બધું કામ નિર્વિધે, શાંતિપૂર્વક તેના નિમિત્ત ક્રમમાં ચાલી

શકે એવી આશા ન રાખવી જોઈએ. કેટલાંક કામોમાં રાજદારી સત્તા આપે આવે, કેટલાંક કામો કાયદામાં ફેરફાર કરાવીને જ થઈ શકે એવાં હોય અને કેટલાંક કામો તો આખું રાજ્યતંત્ર બદલાય ત્યાર પછી જ શરૂ કરી શકાય એવાં હોય. કામ ચાલતું હોય ત્યારે જેમના સ્વાર્થમાં અંતરાય પડતો હોય તેઓ વિરોધ કરે જ. આવા પ્રસંગે જ્યાં જ્યાં અન્યાય અને જાપરદસ્તી થાય ત્યાં તેનો પ્રતિકાર કરવો જ જોઈએ. સહેલા સત્તાધારી તંત્રને નાબૂદ કરવું જ જોઈએ. તેમાં કાઈ પ્રસંગે અસહકારનો પ્રયોગ કરવો પડે, કાઈ પ્રસંગે રાજદારી અથવા સામાજિક સત્તા સામે સવિનયસંગતો પ્રયોગ કરવો પડે. આવા પ્રયોગને આપણે લોક કહીએ છીએ. ખરું જોતાં તો ઉપર કહેલા પ્રગતિનું બળ વધારનારા રચનાત્મક કાર્યનું જ એ એક અંગ છે. તેનું જ ઉચ્ચ સ્વરૂપ છે. પણ પહેલા પ્રકારના કામ કરતાં આવાં ગરમ કામમાં ઘણાં વધારે રસ પડે છે. કાયદાનો ભંગ કરી અથવા લોકમતો અનાદાર કરી સરકાર કાઢવાં, સભાઓ ભરવી, ત્રાહીનો સામનો કરવો, જેલ જતું એ કામોમાં ચિત્ત ઉશ્કેરાયેલું રહે છે. એવે વખતે જે વિશેષ ત્યાગ કરવાનો આવે છે, વિશેષ દુષ્ટ સહન કરવાનું આવે છે એ અમુક વખત માટેનું જ છે એનું જાણી શકીએ તો આશ્વાસન પણ હોય છે. એટલે માણસ પોતાની પરિસ્થિતિનો, કૌટુંબિક જવાબદારીઓને, પોતાની સ્વાર્થ અભિલાષાઓનો વિચાર કરવા બેસતો નથી અને ખંપલાવે છે. છતાં વધારે મહત્ત્વનું તો પહેલું વર્ણબંધ એ શાંત અને મૂંઝું કામ જ છે. એ કામ વિના બીજું ગરમ કામ સંભવી શકતું જ નથી. એ કામ જેટલું સંગીન પાંચ કરેલું હોય છે તેટલી જ સફળતા બીજા ગરમ કામમાં મળે છે.

સવિનયસંગતો કાર્યક્રમ સફળી લેતી વખતે ગાંધીજીએ તો તમામ સંનિકાને આ ઠંડા રચનાત્મક કામમાં પેરોવાઈ જવાની સલાહ આપી હતી. પરંતુ જેલમાંથી સૈનિકો જેમ જેમ છૂટતા ગયા તેમ તેમ કાઈ

વિદ્યાભ્યાસમાં, તો કોઈ પરણવામાં, કોઈ માતાપિતાની સેવા કરવામાં, તો કોઈ પત્ની અને જાળજોને કેળવણી આપવામાં, કોઈ કુટુંબનું દેવું ફેરવામાં, તો કોઈ કામવામાં એમ વિવિધ વ્યવસાયમાં પડતા ગયા. અસહકાર અને સવિનયમંગ જેટલી ઉત્તેજના આ શાન્ત અને મુંઝા કામમાં ન જ હોય. તેમાં દૈન્ય પરિણામો પણ ઝટઝટ વેંતવાનાં ન મળે. ખીજાઓ વાલવાલ કરે એવા ઉદ્દેશાટના પ્રસંગો પણ તેમાં નથી. કામનો બધો રસ અને ઉત્સાહ બહારના પાતાવરણમાંથી નહિ પણ પોતાની અંદરથી જ મેળવવાનો હોય છે. વળી આ કામ એવું છે કે જે સેવકના જીવનમાં ભારે પરિવર્તન માગે છે. જીવનમાં સંયમ અને સાદાર્થ કેળવવી, જરૂરિયાતો ધરાવતા જરી, જનમહેતુન કરવી અને એ બધું કરીને જોશના દિતની અને લાભની પ્રતિજ્ઞો સફળતાપર્યંત ચત્રાવવાની કેશળતા મેળવવી એ કોઈ સહેલું નથી. જ્યાં કેટલીક વિરલ વ્યક્તિઓનાં દિલમાં સ્વરાજ્યની પોતાની મૂળ પ્રતિજ્ઞાનું જ્ઞાન જગૃત છે અને વિકટ દેખાતા પરંતુ ક્યારેય વિના આપણા સ્વારો જ નથી એવા કામમાં તેઓ માંડવા રહેલા છે. જે કે આખા પાતાવરણ બહારમાં ગયું છે એટલે તેમને સખત વિરાગો અને ભારે મરદલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. આ વિરોધો અને મરદલીઓનો તેમ જ મરજિયા એવા-વીરોની પોતાના સાથીઓ તથા કુટુંબીઓનો પણ પડતી અસરોનાં સાચાં ચિંત્રો આ પુસ્તકમાં લેખકે સખા અને આકર્ષક રીતે આલેખ્યાં છે.

જીવનના નિઃશ્વર ઉપર આવતા પહેલાં સેવકને દેવા દેવા કોયડા ઉકેલવા પડે છે તે જરા બેઠકાએ. પહેલો પ્રશ્ન કુટુંબનો ઊભો થાય છે. માઆપ કહે છે: 'અમે તને દુઃખ વેરીને મોટો કર્યો તથા બળવો-ગણાવો અને હવે જ્યારે તારા ઉપર આધાર રાખી કોઈકે નિરાંતે જીવન ગાળવાની આશા રાખીએ ત્યારે તને દેશસેવા સૂચી ! તું લડતમાં ગયો હતો ત્યારે અમે કોઈ બોધ્યાં હતા ! પણ હવે ક્યાં લડત છે ! સૌ સૌને બધે વગાળી ગયા છે અને તું એકલો શી રીતે સ્વરાજ્ય

લાવવાનો છે ? આ તારાં નાનાં ભાઈએનોની કેળવણીની અવસ્થા કરવાના છે. અને બીજાં બધાંનું તો હીક પણ હાથ ઝાલ્યોને આ લાભો છે એ બીચારીનો ભો વિચાર કર. અને અમારે આટલાટલું દેવું છે તે કાણુ આપશે ? આ બધા પ્રશ્નોમાં પત્નીનો અને દેવાનો પ્રશ્ન તરુણોને વધારે મૂંઝવી નાળે છે. આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિ તરુણોને પત્ની વળગાડે છે અને આપણી આર્થિક પરિસ્થિતિ દેવું વળગાડે છે. દેવામાંથી મુક્ત હોય એવું કુટુંબ આપણા દેશમાં ભાગ્ય જ દરો. અનંત પોતાની મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરવા એમ છે ત્યારે બીજી બધી મુશ્કેલીઓની આખતમાં કાઈ ને કાઈ રીતે મન મનાવી શકે છે, પણ દેવું તેને મૂંઝવી નાળે છે. આપદાદાનું દેવું ચૂકવી આપવાની પોતાની ફરજ છે એમ તેને લાગે છે. આપણા દેશમાં મદનવાકાંક્ષી યુવાનો આપદાદાતા દેવાના ભારથી દયાઈ જઈ કમાણી કરવાના ચાલતા સીલામાં પડી જાય છે ! અનંતનું પણ એમ જ થાય છે. એ મુખર્ષ જાય છે તેમાં પિતા પ્રતીની લાગણી કરતાયે કુટુંબનું દેવું ભરપાશ કરવું જ જોઈએ એ ટક માટું કારણ છે. અને એ જાન પણ ઉદાત્ત તો છે જ. પરંતુ દેશવવાનો, સ્વારાજ્યસિદ્ધિનો એનો પાલવાનો સંકલ્પ વધુ ઉદાત્ત છે. એટલે મુખર્ષ જવાથી થયેલ પ્રતિજ્ઞાભંગનો આધાત એ સહન કરી શકતા નથી. પાણીની બદાર જેમ માછલી તરફે એમ એ તરફે છે અને એનું કસાયેલું, સુદૃઢ શરીર ભાંગી પડે છે. એની દૃષ્ટાનુસાર એને બધાં રામપુર લઈ જાય છે અને એના પિતા લાચારીથી એમાં સંમતિ આપે છે. અનંત ફરી દેશ-સેવાના પોતાના પ્રિય કામમાં વેતણ જાય છે. પણ પેલા દેવાનું શું ? કુટુંબનું શું ? લેખક સૂચવે છે કે એમનું જે થવાનું હો તે થાઓ. એમનો વિચાર કરીને ધેર એસીએ તો ભારતમાતાનું શું ? તેનાં કરોડો દીન, દુઃખી, દરિદ્રોનું શું ? આ એકે દલીલ છે જ. પણ એમાં પિતા અને કુટુંબીઓ ઉપરના કનકગત તો લાભી જ રહે છે. આપણા દેશમાં ખેડૂતોના દેવાનો પ્રશ્ન વધુ ને વધુ તીવ્ર બનતો જ

જન્ય છે. ખેડૂતોની માફક જ શહેરમાં રહેનારો ગરીબ મધ્યમ વર્ગ પણ દેવામાં ડૂબેલો છે. દેવાની ધુંસરી વેંદારીને વ્યવહાર ચલાવવો અને માટે મુશ્કેલ છે. અને વર્ગ વધારે ને વધારે વ્યાવસ્થાપરના, લેણદારના પંચતમાં સપડાતા જાય છે અને સતત ચુસાતા જાય છે. અત્યારની આપણી પરિસ્થિતિમાં એટલે કે જ્યાં સુધી રાજ્યતંત્ર આપણને અનુકૂળ નથી ત્યાં સુધી આ પ્રશ્નો પૂરો ઉકેલ ન આપી શકે. પરંતુ નાદારીનો ઉપાય તો મોટા પાયા ઉપર અજમાવવા જેવો છે જ. થોડાંક મોટાં શહેરોના અપવાદ સિવાય બીજાં જ્યાં નાદાર થવાનું કાર્ક પસંદ કરતું નથી. એમ કરવામાં હીજીપત ગણાય છે. પણ પોતાની તમામ મિલકત લેણદારને સોંપી દઈ આખો અર્થવ્યવહાર કોરે પાને ફરી શરૂ કરવો એ સીધા અને પ્રમાણિત માર્ગ છે. પણ કુટુંબનાં બીજાં માણસો આવું પગલું ભરવા સંમત ન થાય તોયે સેવાકાર્યમાં પડવા દબ્બજનારે તો કુટુંબની મિલકતમાંથી તમામ ભાગલાગ છોડી દઈ લેણદેવાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઈ જવું એ જરૂરનું છે. આપદાદાએ પોતાની જાન્યતા અનુસાર ખર્ચ કરીને દેવું કચું હોય-ધાગા તો અત્યારની અન્યાયો તથા બુલમી સમાજવ્યવસ્થા તથા અર્થવ્યવસ્થાને લીધે જ દેવામાં ફસાઈ પડેલા હોય છે-તે દેવું માલમિલકતનો ત્યાગ કરો અપરિશ્રદ્ધી રહી સેવા કરનાર પુત્ર કિયામાં કિચી નૈતિક દૃષ્ટિએ પણ આપવાને અધાર્યેલો નથી.

પણ આવી રીતે કૌટુંબિક જવાબદારીનો ત્યાગ કરી સેવાકાર્યમાં પડનારને એક ચેતવાળો આપવા જેવો છે. તેનું પોતાનું જીવન અતિ-શય સાદ અને અતિશય કડક દશે તો જ તેનું આ કાર્ય શોભશે. ધૈર માતાપિતાને વિદ્યંબના પડતી હોય અને દેશસેવામાં પડેલ સશક્ત યુવાન પુત્ર માતાપિતા પ્રમાણમાં વધારે વેલવી, વધારે સુખસગવડવાળા, વધારે અર્થાગ અને વધારે આગમી જીવન જાણે તો સમાજના નીતિતંત્રને જરૂર આધાર પહોંચે.

અનંત જેટલું જ બીજું મહત્ત્વનું પાત્ર કાન્તા છે. લેખકે તેને આડગ નિશ્ચયવાળી, તેજસ્વી અને વીર સ્ત્રીશક્તિ ચીતરી છે. આપણા દેશની સ્ત્રીઓની બેડીઓ તેની મારફત તોડવાની લેખકની આશા છે. પરંતુ મને લાગે છે કે આપણી બહેનોની બેડીઓ તોડવા માટે કાન્તા કરતાં વધારે શક્તિશાળી અને વધારે સ્વાયત્ત સ્ત્રીઓની જરૂર છે. ગાંધીજીની પ્રેરણા અને ખાસ કરીને અસહકારના યુગ પછી ઘણી બહેનો સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં આગળ આવવા લાગી છે. પણ થોડાક વિરલ અપવાદ સિવાય લગભગ અંધી જ બહેનો પોતાના કાર્યમાં કાર્મને કાર્મ પુરુષના આજ્ઞાનની અપેક્ષા રાખતી જોવામાં આવે છે. ભલે તેઓ એવી અપેક્ષા રાખે. પુરુષોએ તેમને મદદ કરવી જ જોઈએ. પણ પોતાની બીજી બહેનોની બેડીએ તોડવાનું કામ તો તે સ્ત્રીઓ જ કરી શકશે; જેઓ કાર્મ પણ પુરુષની મદદ વિના ઝૂઝવા તૈયાર હોય. કાન્તા જ્યારે સેવાના કાર્યમાં અનંતની મદદની યાચના કરે છે ત્યારે એ સ્ત્રીશક્તિ નહિ પણ સામાન્ય અખળા દેખાય છે પરંતુ છેવટે લેખકે તેને બીજા ગામમાં સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવા મૂકી છે એ સારું જ ક્યું છે, બહેનોએ પુરુષની મદદ વિના એકલા કામ કરવાની હિંમત બતાવવી જ જોઈએ. એકલી કામ કરનારી બહેનો ત્રીસમાઝમાં તો વધારે કામ કરી શકશે આપણા સ્ત્રીસમાજમાં કામ કરવા માટે પુરુષોનો સાથ વખતે અંતરાયરૂપ પણ નીવડે.

કુમાર તરુણતરુણીઓ—ભલેતે સેવાના કામ માટે—સાથે હરતાંફરતા હોય છે ત્યારે જોનારને એકદમ તેમનાં લક્ષ્યનો વિચાર આવે છે. એવું આપણા સમાજનું માનસ છે. આ પુસ્તકના આરંભમાં ઘણાં વાંચકોને એમ લાગ્યું હશે કે કાન્તા અને અનંત પરણે. સુમનને તો તેઓ પરણે એ એટલું બધું મહત્ત્વનું લાગે છે કે તેમના લગ્ન માટે તે ખાસ પ્રયત્ન કરે છે. પરિણીત સેવકમેવિકાઓ આપણા સમાજમાં અને ખાસ કરીને ગામડાંમાં વધારે કામ કરી શકે, કે અપરિણીત, એ પ્રશ્ન

ધણી વાર ચર્ચાય છે. કદાચ પરિણીતને કેટલીક સગવડો વધારે હોય-પણ આદર્શ સેવા માટે તો અલ્પચર્ચા આવશ્યક જ છે. એ રીતે જોતાં લેખક કાન્તાને અને અનંતને નથી પરણાવ્યા એ સારું જ કયું છે.

આવી રીતે સેવાના કાર્યમાં તરુણતરુણીઓ બહાર પડે ત્યારે ખીજા મહત્ત્વનો પ્રશ્ન તેમના એક ખીજા પ્રત્યેનો વર્તનનો ઊભો થાય છે. કેટલાક તરુણતરુણીઓ પરસ્પર છૂટથી લગવાલગવામાં, એકલાં દરવાફરવામાં, એકાન્તમાં ખેંચી વાર્તાવિનોદ અને ચર્ચાઓ કરવામાં કશેા વાંધા નથી એવું માને છે, અને તે પ્રમાણે વર્તે છે. આવી માન્યતા અને તે પ્રમાણેનો વ્યવહાર સમાજમાં મોટા ભયનું કારણ છે. તેઓ ભેળાં મળીને ડ્રાઈ પણ સાર્વજનિક કાર્ય ન ઉપાડે અથવા એક ખીજા સામે ખિલકૂલ વાર્તાવિનોદ ન કરે એમ હું કહેતો નથી, પણ ભેળાં મળીને સાર્વજનિક કાર્ય કરનારા સ્ત્રી-પુરુષો પોતાના વતનની બાબતમાં અનુક્રમ નિયમો અને મર્યાદાઓનું પાલન કરે તે જ તેમની સલામતી અને તેમાં જ તેમનું ક્રિય છે. પોતાની નિર્દોષતા અને પવિત્રતા ઉપર વધારે પડતો વિશ્વાસ રાખી પરસ્પર અતિસહવાસ કેળવવામાં અને એકાન્તસંવન કરવામાં ભારે વતખમ જોવા દે. તેઓ વળત આનું વધારે છૂટવાળું વર્તન ચલાવનારા મનથી પણ ગદ્દ અને વિચારરહિત રહી શકે એ માનવું મુશ્કેલ છે. અથવા અતિસહવાસથી અગ્નિજ્વાલા પણ પરસ્પર કામાકર્ષણ ઉત્પન્ન થવાના અને મન ઉપર કાબૂ ગુમાવી બેસવાનો ખાતુ સંભવ છે. એટલે આપણે દૃઢતાપૂર્વક અનુક્રમ મર્યાદાઓ આંકી દેને આપણો વ્યવહાર ચલાવીશું તો જ આપણી સાર્વજનિક પ્રગતિ અને આપણાં સામાજિક કાર્યો ડ્રાઈ પણ જનતા આલેખ વિના નિર્વિદોષ ચાલી શકશે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે મીઠું એટલે કે ગળત, તેની ગાળી કાઢી પણ જનતાની શંકાથી પર હોવી જોઈએ. તેવી જ રીતે સાર્વજનિક અને સેવાની પ્રગતિમાં પડેલાં સ્ત્રીપુરુષો પણ તેમના આરિગ્યની બાબતમાં

કાર્મની પણ શાંકાયી પર હોવાં જોઈએ. આ પુસ્તકમાં ક્રાન્તા, વિનુ, અનંત, સુમન વગેરેના વ્યવહારને અંગે આટલી ચેતવણી અહીં આપવાનું જરૂરી લાગ્યું છે.

પણ હું અહીં સેવાકાર્યની પદ્ધતિ અને સેવકોનાં વર્તન વિષે નિષ્કંધ લખવા નથી જોડો. આ પુસ્તકના પ્રવેશક તરીકે આટલું વિવેચન બસ છે. લેખકે પોતાનો અનુભવ કુશળતાથી આપી આપણા આક્ષિપ્તમાં કીમતી અને ઉપયોગી વધારો કર્યો છે તે માટે તેમને ધન્યવાદ આપી વિરમું છું.

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

સં છ વ ની

રાષ્ટ્રનાં કિતરતાં પાણીને ખાજવા
જેમણે દેહની દીવાલો રચી છે
તે શુભરાત-કાઠિયાવાડના
ગ્રામસેવકોને

અ નુ ક મ

પ્રકરણ	પાનું	પ્રકરણ	પાનું
૧ નિરાશાની છાયા	૧૭	૨૬ વિનુનો કાગળ	૧૭૦
૨ મધરાત્રે	૨૨	૨૭ ઘરના પ્રશ્નો	૧૭૫
૩ રામપુર છોડ્યું	૨૮	૨૮ કુટુંબધર્મ	૧૮૨
૪ અનુભવની શરૂઆત	૩૩	૨૯ ધંધાની શોધ	૧૮૭
૫ સુમનને ઘેર	૩૯	૩૦ સુમનનું મનોરાજ્ય	૧૯૬
૬ કાન્તા	૪૬	૩૧ આખરે ઘર છોડ્યું	૨૦૧
૭ અનંતનું હૃદય	૫૪	૩૨ ત્રિચિત્ર અનુભવો	૨૦૭
૮ સ્ત્રીશક્તિ	૬૦	૩૩ નિખાલસ એકનાર	૨૧૩
૯ અગત્યની યાદ	૭૦	૩૪ મુળદાંતરફ	૨૨૦
૧૦ આશ્રમે	૭૭	૩૫ પિતાનું હૃદય	૨૨૧
૧૧ સૈનિકનો નર્મ	૮૫	૩૬ અનંતના સમાચાર	૨૩૩
૧૨ સુમન	૯૨	૩૭ પરિવર્તન	૨૩૯
૧૩ મોહાશ બિડી ગઈ	૯૮	૩૮ કાન્તાની પ્રેરણા	૨૪૭
૧૪ નાસવાની તૈયારી	૧૦૩	૩૯ પ્રાણશય	૨૫૫
૧૫ માતા અને પિતા	૧૦૯	૪૦ ગંભીર માંદગી	૨૬૦
૧૬ રેવાબાઈ-ધર્મશાળામાં	૧૧૫	૪૧ સ્વરાજ્યનાં સાધકો	૨૬૭
૧૭ ઘરભણી	૧૨૦	૪૨ રામપુરમાં ભરતી	૨૭૩
૧૮ પ્રેમની સમાધિ	૧૨૫	૪૩ મૂંગી વેદતા	૨૭૮
૧૯ કારમી રાત	૧૩૦	૪૪ મિલન	૨૮૩
૨૦ સુધારક પિતા	૧૩૬	૪૫ એક પલટાની કથા	૨૮૮
૨૧ પિતા-પુત્રી	૧૪૩	૪૬ રામપુરના માર્ગે	૨૯૪
૨૨ સ્વપ્ન અને જનગૃતિ	૧૪૯	૪૭ બુદ્ધિ ઘડતર	૨૯૬
૨૩ આશુધાર્યો પલટો	૧૫૪	૪૮ પ્રેમ અને ધર્મ	૩૦૪
૨૪ ફરી વાદળ ઘેરાયાં	૧૬૧	૪૯ સુમન નિરાશ થયો	૩૦૮
૨૫ મારો દેશ !	૧૬૫		

[૧]

નિરાશાની છાયા

ભાદર નદીની રેતીમાં એક સન્ધ્યાએ બે જુવાનો ફરતા હતા. માથું નીચું ઢાળીને, ધીમે પગલે ચાલતા બન્ને કોઈ વિચારમાં ડૂબ્યા હોય તેમ મૂગા મૂગા નદીના પ્રવાહ તરફ જતા હતા. પડખે શાંતિથી વહી જતા ભાદરના નિર્મળાં નીર એમને ખેંચતાં નહોતાં. દૂર દૂર ક્ષિતિ-જમાં સન્ધ્યાની સુરખી પ્રગટી હતી પણ બેમાંથી કોઈની આંખ એ અપાર્થિવ સૌંદર્યનું પાન કરવા અત્યારે બિપડતી નહોતી. તમામ દ્રવ્યો અધિર બની હોય તેમ કોઈ તરફ લક્ષ્ય આપ્યા વિના બંને આમળ ને આમળ ચાલતા હતા. પક્ષીઓનો કલરવ એમને જગાડતો નહોતો. ગામમાં પેસતું ધણુ અને માથોની ડોકે બાંધેલી ઘંટડીઓનો રણકાર એમની સમાધિ તોડતો નહોતો.

ધીમે ધીમે પગલાં ભરતા તેઓ રામપુરથી એકાદ માઇલ દૂર નીકળી ગયા. સન્ધ્યાની લાલી ડૂબી ગઈ અને અંધારી આડમની રાત ઊતરતી હતી. વગડામાં સંપૂર્ણ શાંતિ હતી. બન્ને મિત્રો એક માઇલમાં એક શબ્દ પણ બોલ્યા નહોતા. અંતે અનંતે શાંતિ તોડી.

‘જાણ વળશું ?’

‘હાલે’ વિનુએ આબુઆબુ પથરાયેલા અંધકાર તરફ નજર કરી કહ્યું.

બન્ને જાણ કર્યા. ફરી મૌન વ્યાપી ગયું.

‘ત્યારે શો વિચાર કર્યો ?’ એકાદ એતરવા ચાલ્યા પછી વિનુએ શરૂઆત કરી.

‘હજી કંઈ નક્કી નથી થતું...પણ વિનુ ! એક વખત બધા પાસે જઈ આવવાની ઇચ્છા થાય છે. જેઉં તો ખરો બધા કેમ જીવે છે ?’ અનંતે જવાબ આપ્યો.

‘એમાં શો માલ ?’

‘લંછેને કાંઈ માલ ન હોય પણ મનને સમાધાન મળે ને ? આ રેંટિયો, પીંજણ, ઘંટી ને ઝાકુ સાથે જીવતાં ક્યારેક ક્યારેક શંકાઓ ઝાંડે છે તે કાં તો સમી જાય ને. કાં તો એ બધું છૂટી જાય.’

‘પણ એમાં બધાને મળીને શું કરવું હતું ? આપણે નથી વિચારી શકતા ? ભલેને હસનારાઓ હસે. આપણું કામ સાચું હશે તો કો’ક દિવસ તરી આવશે.’

‘હું જે બધું સમજતું તો છું પણ તો જે મનમાં થયા કરે છે કે આપણા દિનુભાઈ જેવા, ચંપક જેવા, ગણપત જેવા આજ અહીં કેમ નથી ? વિનુ ! વિચાર કરતાં તો એમ સમજાય છે કે આપણું કામ જ સાચું છે અને આ જીવન જ ખરું જીવન છે પણ જેમની સાથે ચાર ચાર વર્ષો કાટ્યાં, જેમની બુદ્ધિપ્રભા અને બલિદાન-શક્તિનાં અનેક વખત દર્શન કર્યાં; એ બધા અહીં નથી એટલે મનમાં શંકાની નબળાઈ આવી જાય છે.’ વિનુ તરફ જોઈ અનંત બોલ્યો : ‘અને તો સાંભળ્યું ? દિનુભાઈ અને ચંદ્રકાંત વિલયત જાય છે.’

‘મેં તો ઘણું જ સાંભળ્યું છે. આજ સવારે જ મારા મોટાભાઈનો કાગળ હતો, એમાં આપણા બધા મિત્રોના સમાચાર હતા. શાંતિ એક પ્રેસમાં નોકરીએ રહી ગયો. ચમને કટપીસની દુકાન ખોલી. અરણુ એક છાપામાં જોડાયો છે. પ્રેમચંદ એક કપાસના વેપારીમાં રહી ગયો. કાકારી, પંડિત અને તુલસી કોલેજમાં જોડાઈ ગયા.....’

‘વિનુ !’ વિનુને અનંતે આગળ બોલતો અટકાવ્યો. ‘અસ, બહુ સમાચાર સાંભળ્યા. એ બધાને તો હવે સ્વરાજ મળી ગયું હશે.’

‘હજી ખરા સમાચાર તો બાકી છે. આપણાં સુશીલાબેન અને દીનુભાઈનાં લગ્ન નક્કી થઈ ગયાં. વિલાયતથી દિનુભાઈ આવશે એટલે વિધિસર પરણશે. તુલસીનું સગપણ થયું, ચંપકની તૈયારી છે, પ્રેમચંદનું પણ થોડા દિવસમાં.’

‘વિનુ ! આ સાંભળીને તને કંઈ નથી થતું ?’

‘થાય તો યે શું કરીએ ? એ તો રણુશીંગડું વાગશે ત્યારે બધા દોડ્યા આવશે.’

‘પણ એ તો ધેલજા જ કહેવાયને ?’

‘ધેલજા કહે કે ડહાપણ, પણ એ જ સાચી સ્થિતિ છે. બૂંગિયો વાગશે ત્યારે પાછા બધાય ગાવાતા, ‘સર જનવે તો જનવે.....’ અને ત્યારે ખરેખર માથાં ઝિતારી દેવાનો પ્રસંગ આવે તો ઝિતારી પણ દેવાતા.’

વાતો કરતા કરતા બંને ગામ લગભગ આવી ગયા. મંદિરમાં રાતની આરતી વાગતી હતી તે બંનેએ સાંભળી.

‘ચાલ જરા ઉતાવળે ચાલીએ, બધા ચોરામાં આવી ગયા હશે.’ અનંતે કહ્યું.

બંને ઉતાવળે પગલે ગામમાં આવી પહોંચ્યા. અંધારી શરીઓ વટાવતાં આરતી પૂરી થયાં પહેલાં ચોરામાં આવી ગયા. એમની રાહ જોઈને જ ગામલોકો બેસા હતા.

‘આજ તો બહુ સંટે ફરવા ગયા હસો ?’ એક ખેડૂતે પૂછ્યું.

‘હા, આજ ફરતા ફરતા પેલી માતાની દેરી સુધી જઈ આવ્યા.’ વિનુએ જવાબ આપ્યો અને બંને ચોરા ઉપર બેસા. લોકો આબુઆબુ ગોઠવાઈ ગયા.

‘તમે હવે ગામડિયા જેવા થઈ ગયા હો ! રાતવસ્તના ભૂક્ષા નો પડો.’

‘હવે શું ભૂલા પડીએ ?’

‘દંયા તઈ આજ ઓલું ભજન આવ.’

‘કયું ?’ વિનુએ પૃછ્યું.

‘ઓલું. ‘દિલ લાગો’...’

વિનુએ ભજન ઉપાડ્યું. ‘દિલ લાગો મેરો ચાર ફકીરીમે.’ ભજન ચાલ્યું ત્યાં સુધી અનંત વિચારનિદ્રામાં પડ્યો. એના મનમાં આજે શાંતિ નહોતી થતી. ભજન પૂરું થયા પછી ગામ-પરગામની વાતો થઈ પણ અનંત ઓછું જ ઓટ્યો. અધાને વિખરાવાનો સમય થયો ત્યારે એક જણ ઓટ્યો:

‘આજ અનંતભાઈને ઘર સાંભર્યું’ લાગે છે.’

અનંત સહેજ દસ્યો. એને ઘર નહોતું સાંભર્યું પણ એ એક જણે સંભારી આપ્યું. બે દિવસ પહેલાં ઘેરથી કાગળ આવેલો અને એમાં માતાની માંદગીના સમાચાર હતા તે યાદ આવતાં જરા ગમગીન થઈ જવાયું.

ધીમ ધીમે અધા વિખરાયા, ચોરો સૂનો પડ્યો ત્યાં સુધી અનંતે જેમ તેમ કરી અંતરના વિપાદને દબાવ્યો અને મોં ઉપર અનંદ દેખાડવા પ્રયત્ન કર્યો. લોકો ગયા પછી વિનુ અને કૃપેશ પથારી કરી. અનંતે પણ શેતરંજી પાથરી, ઓશીકે લૂગડાં મૂકી લાંબો થઈને પડ્યો.

કુટુંબનો પ્રશ્ન અનંતે આજ પહેલાં અનેક વખત વિચાર્યો હતો. દરેક વખતે કાંઈક ને કાંઈક સમાધાન મેળવી એ પ્રશ્નનો નિકાલ આવી ગયો એમ માની પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ થઈ જતો, પણ એ પ્રશ્ન મહિને બે મહિને પાછો આવીને બેસો રહેતો અને અનંતને મૂંઝવી દેતો.

અનંતના અંતરમાં મંથન ચાલતું હતું તેમાં કુટુંબના સ્મરણે ઉમેરો કર્યો. ‘ઘેર પણ જઈ આવું’ એમ ઘડીક થઈ આવ્યું, પણ વળી મન પાછું વળ્યું. ‘હવે ઘર શું ને બહાર શું?’ કરી મન મનાવ્યું. પોતે સૈનિક છે, સંન્યાસી છે, એ વિચારે મનને મજબૂત બનાવ્યું.

મોડી રાત સુધી અનંતે પડખાં ઘસ્યાં. રામપુરમાંથી નીકળવાની તાલાવેલી વધવા લાગી. એકાદ વખત તો વિનુ અને કૃપેશને સૂતા મૂકીને પણ ચાલ્યા જવાનું મન થઈ આવ્યું.

વિચારમાં ને વિચારમાં અનંતની આંખ મીંચાઈ ગઈ. રામપુરના ચોરામાં અનંત, વિનુ અને કૃપેશ ઘસઘસાટ ઊંઘવા લાગ્યા.

[૨]

મધરાતે

‘વિનુ, ત્યારે હું આજ જાઉં છું. તું ને કૃપેશ થોડા દિવસ માત્ર કામ પણ સંભાળજો.’

‘ભલે, તારે જવું હોય તો જા. મને તો જવાનો કશો અર્થ નથી લાગતો.’ વિનુએ જવાબ આપ્યો.

એ જ નદીકાંઠે સવારે દાનણ કરતાં કરતાં બંને મિત્રો વાત કરતા હતા. પડખે કૃપેશ બેસી હતો.

‘તે...અનંતભાઈ ક્યાં જવાના છે?’ સોજેક વર્માના સુકુમાર કૃપેશે પૂછ્યું.

‘હા સાચે, તું તો રાત્રે નહોતો.’ અનંત જરા અટક્યો. ‘હું અમદાવાદ, મુંબઈ વગેરે સ્થળે થોડાક દિવસ ફરવા જવાનો છું.’

કૃપેશ આશ્ચર્યપૂર્વક જોઈ રહ્યો.

‘પંદર વીસ દિવસમાં પાછા આવી જવાના.’ વિનુએ કૃપેશ તરફ જોઈને કહ્યું.

‘પણ શા માટે જાય છે?’ કૃપેશે વિનુને જ પૂછ્યું.

‘એ તો અનંતભાઈ જ કહેશે.’ વિનુએ જવાબ આપ્યો.

અનંત સરમાઈ ગયો. કૃપેશને શો જવાબ આપવો તે એને સૂઝ્યું નહિ.

‘શા માટે જાઓ છો અનંતભાઈ?’ કૃપેશે અનંતને પૂછ્યું.

‘લડત વખતના બધા મિત્રોને મળવા.’ અનંતે જવાબ આપ્યો.

‘માત્ર મળવા જ?’

‘હા, અને બધાય શું કરે છે તે જોવા.’

કૃપેશે વધુ ન પૂછ્યું. ત્રણેય મિત્રોએ દાતણ કાઢી, ભાદરમાં લૂગડાં ધોઈ સ્નાન કર્યું અને સવારનું અજવાળું થતાં પહેલાં પોતાનાં સ્થાને આવી ગયા.

રામપુર પાંચમો માણસની વસ્તીનું ગામ. મુખ્ય વસ્તી કાળી અને કણ્ઠીની. વાણિયાબ્રાહ્મણનાં બળ્લે ઘર. એક ખોળનું, એક વાણંદનું, એક બાવાનું અને એક સુતારનું ઘર. આઠ દેહનાં અને બે ચમારનાં એમ દસ હરિજનોનાં ખોરડાં.

આ ગામમાં છેલ્લા એક વર્ષ થયા અનંત અને વિનુ ગ્રામસેવક થઈને બેઠા હતા. લડતનાં વરસોમાં એ લોકોને આ ગામનો ઠીક પરિચય થયેલો. જ્યારે સૈનિકને ખાવા આપનાર રાજ્યનો ગુનેગાર ગણાતો અને એનું ઘર લૂંટાતું ત્યારે પણ આ ગામના ખેડુ સૈનિકને ભૂખ્યો જવા ન દેતા. લડત ચાલતી હતી ત્યારે ધણા સૈનિકો એવા મનસૂઆ સેવતા હતા કે હવે શાંતિનો કાળ આવશે તો આપણે આ ગામમાં જ થાણું નાખશું. પણ એ ધણામાંથી અનંત અને વિનુ જ આ ગામમાં આવ્યા હતા. છેલ્લા ત્રણેક મહિનાથી નાનકડો કૃપેશ આબોધે હતો.

અનંત અને વિનુ લગભગ સરખી ઉંમરના હતા. બંનેની ઉમર ત્રેવીશ ચોવીશ લગભગ હતી. લડત પહેલાં પણ બંને મિત્રો જ હતા.

અનેનો પહેરવેશ, રહેવા કરવાની હજી વગેરે સરખાં જ હતાં એટલે ઘણા લોકો એમને ભાઈ તરીકે ઓળખતા. અને લડતમાં આવ્યા પહેલાં કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા. એક દિવસ દિનુભાઈએ કોલેજમાં ભાપણ આપ્યું અને વીસ વિદ્યાર્થીઓ નીકળ્યા તેમાં અનંત વિનુ પહેલા હતા. દિનુભાઈએ તે દિવસે ગાંધીજીની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ આપી જીવાનોને સળગાવી મૂક્યા હતા: ‘કાગડા અને કૂતરાને મોઢે મરીશ; વન વન રાજાનીશ પણ સ્વરાજ ચિંતા પાછો નહિ આવું.’ અનંત અને વિનુએ પોતાનાં હૃદયમાં એ પ્રતિજ્ઞાનો પડથો પાડ્યો હતો.

એમની સાથેના બીજા અદારમાંથી છેલ્લા વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ વખતે એક પણ જીવાન નહોતો તે દિવસે પણ દિનુભાઈ તો હતા જ. દિનુભાઈ તરફ અનંતને અનહદ માન હતું. પોતાનું રાષ્ટ્રીય ધ્વજર દિનુભાઈના હાથે જ થયું છે એમ અનંત માનતો હતો. દિનુભાઈન્યારે કહેતા કે ‘સ્વરાજની લડત ભલેને અનંતકાળ સુધી ચાલે. અમે થાકવાના નથી. મરશું તો યે વાસના રહી જવાની છે એટલે બીજા જન્મે પણ આ ઝંડો જ ઉપાડશું.’ દિનુભાઈના વક્તૃત્વ ઉપર અનંત મુગ્ધ હતો.

વિનુ એ રીતે જરા ઠંડો હતો. એ ભાગ્યે જ કોઈના તરફ ખેંચાતો. અનંત પ્રત્યે એને અત્યંત વહાલ હતું એટલે કેટલીક વાર અનંતને ખાતર બીજાનું માન સાચવતો, પણ એનું હૃદય કોઈના પ્રત્યે અનંતની પેઠે ઢળી પડતું નહિ.

કૃપેશ મેટ્રીકમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે એના ગામમાં ગાંધીજી આવ્યા. એમણે દેશનાં દુઃખની વાત કરી અને તમામ જીવાનોને ગામડાંમાં જવાની હાકલ કરી. કૃપેશે લડાઈના રંગો જોયા હતા પણ એ નાનો હતો એટલે એના પિતા રાષ્ટ્રપ્રેમી હોવા છતાં રજા નહોતા આપતા. કૃપેશે ગામડાની માગણી કરી કે તુરત જ પિતાએ એને અનંતને સોંપ્યો.

આબુઆબુના પ્રદેશમાં રામપુરની ખ્યાતિ હતી. સરકારના દફતરે રામપુરનું નામ આરડોલી-ખોરસદવાળી નોંધમાં નોંધાયેલું હતું. રામપુરનો ખેડૂત મર્દ ગણાતો. ગામમાં દેડ ચમાર હતા પણ એનો રહેવાનો વાસ જ બુદ્ધો હતો. આડી વાણિયાપ્રાત્નશુ સુદ્ધાં એની સાથે વ્યવહાર કરતા. અનંત અને વિનુની એક વર્ષની મહેનતે ગામમાંથી પરદેશી ને મિલનું કાપડ હાંકી કાઢ્યું હતું. વિવાહના દિવસોમાં ક્યારેક પરદેશી કાપડ દેખા દેતું પણ ત્યારે લાવનારને ગામની અને ગ્રામસેવકની બીક રહેતી. ગામમાં લગભગ ઘેર ઘેર રેંટિયો ફરતો હતો. નાનાં છોકરાં તકલી ફેરવતાં. નિશાળમાં પણ તકલી ફરતી. સરકારી શાળા હતી પણ મારતર અનંતની મદદથી જ શાળા ચલાવતા. રાત્રે અધુરું ગામ ચોરે ભેગું થાતું અને ત્યારે અનંત કે વિનુ એમની સાથે વાતો કરતા ગામજોડોનાં સુખદુઃખની વાત પૂછતા.

મહેસૂલ અને કરગ્રને લઈ ખેડૂત નિમ્નોવાદ ગયા હતા પણ ઉપરનાં બીજાં ખર્ચે જોઈ થયાં પછી ગામમાં કાંઈક તેજ આબુ હતું. લગ્ન-મરણનાં ખર્ચામાં ઘણો ઘટાડો થઈ ગયો હતો. આ બીડીનાં વ્યસનો હતાં પણ લડના દિવસોમાં જે ગામમાં ચાલી હોટલ હતી ને જ મહિના પહેલાં ગામે ભેળા થઈને બંધ કરાવી હતી. આખું ગામ અનંત અને વિનુને અંતરથી પૂજતું હતું.

સત્યાગ્રહ મોકૂફ રહ્યા પછી બેલમાંથી બધા છૂટ્યા અને જાવણી વીખરાઈ ત્યારે ધણુએ સ્વનાત્મક કામ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી. પરંતુ પરાજયના મારથી સૈનિકોની કમર લાંગી ગઈ હતી એટલે માઆપને-કુટુંબને મળવા ગયેલા ધણુખરા રાષ્ટ્રગ્યાપી નિરાશાની અસર નીચે આવ્યા અને થોડાક ધમપછાડ કરીને કાંઈક ને કાંઈ સલામત જગ્યાએ જોડવાઈ ગયા. અનંત અને વિનુ રામપુરમાં બેસી ત્યારે એમણે ઘણી આશાઓ રાખેલી. ‘મોટું જૂથ જમાવશું’ અને આખા ગૂજરાતમાં પથરાઈ જશું. પાંચ વર્ષમાં તો ગૂજરાતની સરત બદલી નાખશું !

અનંત જ્યારે ત્યારે એમ બોલતો. પણ રામપુરમાં બેઠા પછી ધીમે ધીમે ખચર મળતા ગયા કે વિનુ નહિ આવે, ચંપક નહિ આવે, ગુલાબ પણ કદાચ નહિ આવે; અને એની આશાઓ સંકેલાતી ગઈ.

રામપુરમાં તેઓ એક જાણું મંગાવતા, એમાં દેશપરદેશની ખચરો આવતી. ધારાસભાનાં ધગધગતાં ભાષણો આવતાં, પ્રાંતે પ્રાંતની મહાસભા સમિતિઓના ઝગડાઓ આવતા, વચ્ચે ક્યારેક રાષ્ટ્રપતિ કે સરદાર, જવાહર કે સુભાષનાં પ્રેરક ભાષણો આવતાં પણ અનંતના મનને શાંતિ નહોતી થતી. ભાદરના તીર ઉપર વસેલા રામપુરમાં જીવન હતું અને જીમ વધતું જતું હતું પણ અનંતનો હૃદયગ્નિ શાંત પડતો જતો હતો.

એક રાત્રે અનંત એના મકાનમાંથી બહાર નીકળી ભાદરની રેતીમાં આવી ઝૂલે રહ્યો. સમસમ અવાજ કરતી મધરાત એને ભયંકર લાગી. ભાદરનો કલકલ નિનાદ એને અળખામણો લાગ્યો. સામે સતેલું રામપુર એને નિજીવ લાગ્યું. કોઈ દિવસ નહિ અને તે દિવસે એનાં મનમાં પ્રશ્ન બેઠો ‘આમ સ્વરાજ મળશે ?’

અને પછી તો શંકાઓની પરંપરા ચાલી. ‘રામપુરમાં પચાસ સો રેડિયા ચાલે, રામપુરના ખેતુ બહારનો માલ ન મંગાવે, રામપુરની સ્ત્રીઓ લાથે દળી લે, રામપુરના લોકો આંગણાં સાફ રાખે પણ એથી સ્વરાજ કેમ મળે ? સાત લાખ ગામડાંમાં પથરાયેલા ભારતવર્ષની ગુલામી કેમ ફેડાય ? રામપુરના પાંચ હરિજનોને ગામલોકો અપનાવે પણ એથી પાંચ કરોડની અસ્પૃશ્યતા કેમ શીટિ ?’

અનંતને શંકાના ઉત્તરો મળતા હતા પણ ‘એ તો મન મનાવવાનું’ એમ કહી ઉત્તરો તરફ ધ્યાન ન આપતો.

તે દિવસે રાત્રે એને ઝાવણીનાં અને લડાઈનાં સ્મરણો તાઝાં થયાં. દિનુભાઈનાં અંગાર જેવાં ભાષણો યાદ આવ્યાં. ચંપકનાં યુદ્ધગીતો સાંભર્યાં. સુશીલાબેને કપાળ ઉપર લાદી ઝીલી હતી તે યાદ

આવ્યું. કાન્તિના માથામાં પોલિસે લાડી ફટકારેલી અને લોહીની છોળ ઊડેલી તે યાદ આવ્યું. અનંતની આંખ સામે હજાર દૃશ્યો ખડાં થયાં. ‘ઇન્કિલાબ પોકારતી આખી સેના આજે ક્યાં?’ પ્રશ્નનો જવાબ ન મળ્યો.

એ પાછો આવ્યો. નીંદ હરામ બની હતી. એણે વિનુને ઉઠાડ્યો ને બધી વાત કરી. ‘મને અહીં નથી ગમતું. આ બધા હુમાણનાં બાચકાં છે. આમાં સ્વરાજ ન હોય.’ વિનુએ રામપુરમાં એક વર્ષમાં થયેલું પરિવર્તન એને સમજાવ્યું પણ અનંતને સમજવું નહોતું. સવારોસવાર બંને મિત્રોએ વાતો કરી પણ અનંત એના વિચારમાંથી ખસ્યો નહિ.

[૩]

રામપુર છોડ્યું

નાહી ઘોઘને પાછા આવ્યા પછી અનંત અને વિનુ કાંતવા બેઠા.

‘ત્યારે હું આજ નહિ છું.’ અનંતે કહ્યું.

‘અહીંથી ક્યાં જઈશ?’

‘સીધો ભાવનગર અને ત્યાંથી અમદાવાદ.’

‘પાછો ક્યારે આવીશ?’

અનંત ક્ષણવાર વિનુ સામે જોઈ રહ્યો.

‘વિનુ, પાછો તો આવીશ જ. અને તું વિશ્વાસ રાખ કે ફરીને કોઈ દિવસ રામપુર છોડ્યું ન પડે એટલી શ્રદ્ધા લઈને પાછો આવીશ.’

‘પણ તારા જવાનું કારણ મને હજી એ ગળે નથી જતરતું.’

‘તું જાણે છે. તારા જેટલું મનોબળ મારામાં નથી. મને હવે સમજાય છે કે તારામાં ને મારામાં બહુ ફેર છે. લગ્નમાં તારા કરતાં હું જોશીલો લાગતો હતો અને વિનુ, ક્યારેક મેં તને અન્યાય પણ કર્યો હશે.’ અનંતનો અવાજ ઢીલો પડી ગયો.

‘ન્યાય અન્યાય તો કીક હવે,’ વિનુએ હસીને કહ્યું. ‘પણ તું જ્યાં જ ત્યાંથી કાગળ જરૂર લખજે હો! બધા તારી સાથે શી વાતો

કરશે તે હું કદથી શકું છું, પણ મારે એમની દલીલો ખરેખર જાણવી છે. જોઉં તો ખરો કે માણસ પોતાની જાતને કેમ ફોસલાવે છે.’

‘વિનુ!’ અનંત ગળગળો થઇ ગયો. ‘તને એકલા ગમશે?’ રંટિયા અટકી ગયો.

‘એકલો શેનો છું? આ પાંચસો માણસનું ગામ નથી?’ વિનુ સહેજ હસ્યો.

‘પણ.....’

‘પણ શું?’ વિનુનો રંટિયા પણ થંભી ગયો. ‘તને થતું હશે કે એમાં આપણા જેવું કોણ? હૃદય ખોલી વાત કરી શકીએ એવું કોણ? જેની સાથે સ્વપ્નાઓ લડીએ એવું કોણ? પણ અનંત! અહીં જ તારી નિરાશાનું કારણ નથી પડ્યું? ચાર વર્ષની લડાઇ અને એક વર્ષના રચનાત્મક કામ પછી પણ રામપુરમાં આપણા મનોરથો સમજી શકે, આપણા દિલની ઊંડી વાતો સાંભળી શકે એવું કોઈ ન હોય એ આપણી શરમ નથી?’

અનંત મૂંઝે રહ્યો.

‘તને આ ઉપદેશ જેવું લાગશે પણ એ સાચું નથી કે આપણી પ્રવૃત્તિ અને આપણું હૃદય એક નથી? આપણા મનોરથો સ્વરાજ સિવાય શા દોષ શકે? આપણા દિલની ઊંડી વાતો, દીનદુઃખિયાંની સેવા વિના શી હોય? અને એ વાત રામપુરના લોકો ન સમજે?’ વિનુ આગળ ખોલતો અટક્યો. ‘તું તારે જા. હું તને અત્યારે કોઈ નહિ કહું. તું જા. આખો દેશ ફરી વળ અને આપણી પરાધીનતાનું કારણ શોધી આવ.’ વિનુનો અવાજ મોટો થયો. ‘દિનભાષને મળી એમની પાસેથી જાણી આવ કે તેઓ ક્યા લોકશ્રેયાર્થે પરદેશ જાય છે? ચંપક પાસેથી તેના સગપણની વાત સાંભળી લેજે. ચમન પાસેથી કટપીસના વેપાર વિષે જાણજે.

કોહારી-પંડિતને કોલેજના પ્રોફેસરોના ખખર પૂછજે. અનંત! તું તારે જા. એક વખત તું એ બધાને જોઈ આવ. એમને જ શા માટે? જોઈ આવ આપણા આગેવાનોને, અને દેશના સદ્ભાગ્યે કોઈ ખૂણે પડેલા આપણા જેવા એકલદોકલ જીવાનિયાને.’

વિનુ શાંત થયા. અનંત કોઈ આદર્શ પ્રતિ જોતો હોય એમ વિનુ સામે તાકી રહ્યો. ઘડીકવાર મૌન વ્યાપી ગયું.

‘વિનુ, હું નથી જતો.’ અનંતે મૌન તોડ્યું.

‘ના, હવે તો અહીં રહેવાય જ નહિ. અનંત, હવે તો મારો જ આગ્રહ છે કે એક વખત તું જઈ આવ. તારા જવામાં દેશનું કલ્યાણ જ થવાનું છે.’

અનંત ફરીને જવાની ના પાડી પણ વિનુએ આગ્રહ જનરી રાખ્યો. બન્ને વચ્ચે રકઝક ચાલતી હતી. ત્યાં કૃપેશ આવ્યો. એની પાછળ ગામના કુમારોનું ટોળું હતું.

‘વંદે માતરમ્’ પાંચ સાત કુમારો એક સાથે બોલ્યા.

‘વંદે માતરમ્’ અનંત અને વિનુએ હાથ જોડી ઉત્તર આપ્યો.

‘આજ તમે મુંબઈ જવાના છો?’ એક કુમારે આગળ આવી પૂછ્યું.

અનંતે કૃપેશ સામે જોયું. એ સમજી ગયો કે, સવારે વાડીમાં કામ કરતાં કૃપેશે એ બધાને કહ્યું હશે.

‘હા, કેમ?’ અનંતે રેડિયો ફેરવતાં જવાબ આપ્યો.

‘શું કામ જાવ છો?’

‘અમસ્તો, થોડાક દિવસ ફરવા.’

‘અહીં તમને નથી ગમતું? એક ચૌદેક વર્ષના વાણિયાના છોકરાએ પૂછ્યું.

‘અહીં શું કામ ન મમે?’ રેંટિયો વળી અટક્યો.

‘કૃપેશભાઈ કહેતા હતા કે તમારા ભાઈઅંધાને મળવા જાય છે; અમે કૃપેશભાઈને કહ્યું કે ‘અનંતભાઈ અમને ‘દોસ્ત’ ‘દોસ્ત’ કહેતા હતા અને અનેક દિવસ તો એમ પણ કહેતા હતા કે હવે તમને છોડીને કોઈ દિવસ ક્યાંય જવાનો નથી તો અત્યારે શું કામ જાય છે?’ કૃપેશભાઈએ અમને જવાબ ન આપ્યો ને અહીં તેડી આવ્યા’ આગળ આવેલા કુમારે કહ્યું.

‘થોડાક દિવસ અહાર ન જવાય? અનંતભાઈ મહિનામાં તો પાછા આવશે.’ અનંતને મૂંઝાતો જોઈ વિનુએ રેંટિયો ફેરવતાં જ જવાબ આપી દીધો.

‘મુઝાઈ જશે તો પાછા નહિ આવે.’ વાણિયાના છોકરાએ કહ્યું.

અનંત ચમક્યો.

‘અરે, વિલાયત જાય તોય અનંતભાઈ તો પાછા આવે એવા છે. તમારા પિતા એને ક્યાંય સોંપે જ નહિ ને.’ વિનુએ અનંત તરફ એક નજર નાખી કુમારે તરફ જોઈને કહ્યું.

કૃપેશ મૂંઝા મૂંઝા સાંભળતો હતો. અધા કુમારેએ કૃપેશ સામે જોયું.

‘અસ, કુદી લીધું? હવે પહોંચી જાય ઘેર. શિરાવાને આવી જાય નિશાળે.’

હસતાં ફૂટતાં અધા વીખેરાયા. કૃપેશ પોતાનો રેંટિયો લઈ કાંતવા બેઠો.

તે દિવસે સાંજ સુધી અનંત અને વિનુએ પેટ ભરીને વાતો કરી. વિનુ પૂરા સ્વાસ્થ્યથી સાંભળતો હતો અને બોલતો હતો. અનંત વણીવાર લાગણીવશ બની જતો હતો. રામપુરને છોડતાં એને એટલું અધું નહોતું લાગતું પણ વિનુને છોડતાં એનું હૃદય રડી પડતું હતું.

વિનુએ અનંતને હિંમત આપી સાંજે વિદાય કર્યો. એકાદ માઈલ સુધી વિનુ, કૃપેશ અને ગામના થોડાક માણસો અનંતને મૂકવા ગયા. જુદા પડતાં અનંતની આંખો ભીની થઈ ગઈ. વિનુએ અનંતના ખભા ઉપર હાથ દોડી એની જીવાની યાદ આપી.

રામપુરની હદ બતાવતી એક ધાર પાસે બધા થોડીવાર બેસી રહ્યા અને છેવટે વિનુએ જ અનંતને જવાનું કહ્યું અને ગામલોકો સાથે પોતે પાછો વળ્યો.

એકાદ દાણ વિનુ તરફ, લોકો તરફ, અને અંધારામાં ડૂબતા રામપુર તરફ નજર ફેરવી અનંતે મોં ફેરવ્યું અને સ્ટેશનને રસ્તો લીધો.

[૪]

અનુભવની શરૂઆત

રામપુર સ્ટેશન ત્રણેક માઈલ દૂર હતું. વિચાર કરતો કરતો અનંત સ્ટેશને આવ્યો. ગાડીને અર્ધા કલાકની વાર હતી. અનંતે સ્ટેશન ઉપર આંટા મારવા માંડ્યા. ‘સૌથી પહેલાં જવું ભાવનગર,’ એણે કાર્યક્રમ નક્કી કરવા માંડ્યો, ‘ત્યાં ચંદુભાઈ, મગનભાઈ, પ્રવીણ અને કાન્તાબેન...’ વિચારમાં કાન્તાબેન યાદ આવતાં પ્રવાહ બદલાયો. ‘કાન્તાબેન’ એનાથી બેલી જવાયું. ‘અત્યારે મેટ્રીકનો અભ્યાસ કરે છે.’ વિચારો શરૂ થયા. ‘ત્રણ મહિના પછી મેટ્રીક થઈ જશે. પછી શું કરશે? લગ્નમાં એ કેવાં લાગતાં હતાં? સુશીલાબેન ગંભીર વધારે, અનુભવી અને ડાહ્યાં પણ ખરાં પણ કાન્તાબેન જેટલું જોશ એમનામાં નહિ. કાન્તાબેન તો બાળે રણચંડી,’ આંખ સામે કાન્તાબેનની જીવંત મૂર્તિ ખડી થઈ. ‘તે દિવસે એમણે આખી સભાને રડાવી. અને એમનો દેખાવ પણ કેવો ભય! છુટ્ટો ચોટલો, કેસરી સાડી, હાથમાં ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ અને જીભ ઉપર ઇન્ડિયા! પોલિસો પણ એમની સામે જોતાં આંખ ઢાળી દેતા.’ વિચારનું વહેણ બદલાયું. ‘આજ તો એ માહેનું કંઈ નહિ રહ્યું હોય. સામાન્ય છોકરી જેવાં બની ગયાં હશે.’

દૂરથી આવતી ગાડીના પ્રકાશે અનંતનું ધ્યાન ખેંચ્યું. નાનકડું સ્ટેશન હતું એટલે ત્રણ ચાર જ મુસાફરો હતા. ગાડી જોઈ બધા પોતાનો સામાન લઈ પાટા નજીક આવ્યા. સામે ન જોઈ શકાય એવો

ઝળહળ પ્રકાશ ફેલાવતી ટ્રેન આવી પહોંચી. આખું સ્ટેશન ધ્રુજ ઊઠ્યું. ટ્રેન બહુ ઊભી નહોતી રહેતી એટલે અનંતથી ખીખ ડાબાએ જોવાયા નહિ. પોતે ઊભો હતો ત્યાં જો ડાબો આવ્યો એમાં ચડી બેઠો. અનંતની આજુબાજુ ડાબામાં એક જુવાન ડોકું બહાર કાઢીને બેઠો હતો, તેની નજર અનંત ઉપર પડતાં એણે ખૂમ પાડી પણ અનંત જો ડાબામાં ચડતો હતો તે ડાબામાં ગીતનો શોરબકાર થતો હતો એટલે અનંતે સાંભળ્યું નહિ. અનંતે ઉપર ચડી બારાણું વાસ્યું અને ડાબામાં નજર ફેરવી. ડાબામાં ડોઈ કણખીની ગન બેઠી હતી.

ટ્રેન ઊપડી. અનંતે બનીકનીને બેઠેલ વરરાજને જોયા. દસેક વરસની ઉમરના છોકરા ઉપર કપડાં ઘરેણાં લાઘાં હતાં તે જોઈને અનંતને દયા છૂટી. ભાત ભાતનાં લગ્ન પહેરીને બેઠેલો સ્ત્રીસમુદાય પેલા છોકરાને ખુશી કરવા 'ક પોતાના હાથને પ્રગટ કરવા ગીતો ગાતો હતો. અનંતને આ જોઈને અકળામણ થઈ. એણે એકાંત શોધવા ઉપરની અભરાઈઓ ઉપર નજર નાખી. એક અભરાઈ ઉપર જગ્યા હતી. પડખે બેઠેલા પટેલને કહી અનંતે સામાન આવોપાડો કર્યો અને અભરાઈ ઉપર ટુવાલ પાથરી, લગ્નડાંની થેલી ઓશીકે મૂકી તે સૂતો.

દસેક મિનિટ પછી એક સ્ટેશન આવ્યું. અનંત ઉપર સૂતાં સૂતાં દરવાજામાં નજર નાખી પેલા જુવાને ત્યાં આવીને ખૂમ મારી. અનંતે સુમનને ઓળખ્યો. એકદમ નીચ જનરી આવ્યો.

‘ઓહો ! તું ક્યાંથી ?’

‘હું તો હોડે. પણ તું ક્યાંથી ?’ સુમને પૂછ્યું.

‘કેમ ? રામપુરથી.’

‘પણ તું તો ગામડું ન છોડવાનો નિશ્ચય કરીને બેઠો હતો ને ?’ સુમને ફરી પૂછ્યું.

‘એ તો પછી કહું. પણ તું ક્યાં બેઠો છો ?’

‘બાળુમાં જ.’ સુમને ડાહ્યામાં નજર નાખી.

‘ત્યાં જગ્યા છે?’

‘હા, હા, ચાલ. તારી સાથે સામાનમાં તો થેલી જ હશે.’
સુમન હસ્યો.

‘હા, અને એક ધાબળો.’ અનંતે અલરાષ ઉપરથી થેલી લેવા
જતાં કહ્યું.

અનંત નીચે લેતર્યો. અંતે સુમનના ડાહ્યા તરફ ચાલ્યા.

‘આપણે બહુ દિવસે મળ્યા ખરાં?’ સુમન હસ્યાનો હતો. ‘હું
રામપુર આવવાનો હતો. મેં સાંભળ્યું હતું કે તમે લોદ્રા ત્યાંથી
નીકળવાના જ ત્યાં એટલે મને થયું કે હું જ જઈ આવું.’

અંતે મિત્રા ડાહ્યામાં બેસા. રામપુરના એક પટેલ ડાહ્યામાં હતા.
એમણે અનંતને જો જો કર્યા. અનંતે જો જો ઝીલી ખચર પૂછ્યા:

‘ક્યાં સુધી.’

‘આ જરાક ભાવનગર જાયું છું.’ પટેલે જવાબ આપ્યો.

તમે ક્યાં સુધી?’ પટેલે પૂછ્યું.

‘હું એ ભાવનગર સુધી.’

પાત ખી થતાં સુમને પૂછ્યું:

‘ભાવનગર આવે છે?’

‘હા, કેમ કંઈ આશ્ચર્ય થાય છે?’

‘ના, ના, પણ તું અમરતો આવ નહિ, કંઈક ખાસ કામ હશે.’
સુમને હસતાં હસતાં ડોકું દસાવતાં પૂછ્યું.

‘કામ તમને, બધાને મળવાનું અને કંઈ જાણી શકાય તો
જાણવાનું.’

‘વાહ’ સુમન હસ્યો ‘મશ્કરી કરે છે ?’

‘સાચું કહું છું. ત્યાં આપણી છાવણીના જેટલા લાઇઓ છે તે બધાને મળવું છે.’

‘શા માટે ? ગામડાંનો સંદેશો આપવા ?’

‘ના. એમનો સંદેશો સાંભળવા.’

‘હવે દિલસૂઝી મૂક. સાચી વાત કહી દે. લાવનગરમાં શું કામ છે ?’

‘સાચું કહું છું, બીજું કંઈ જ કામ નથી.’

‘પણ બધાને મળીને શું કરવું છે ?’

‘આજ વિનુ અને હું રામપુરમાં છીએ અને તેઓ કેમ ઘર છે તે સમજવું છે.’ અને તે સુમન સામે આંખ માંડીને કહ્યું.

‘એમાં શું સમજવું હતું ? હવે લડાઈ પૂરી થઈ એટલે સૌ પોતપોતાને કેકાણે ચાલ્યા ગયા.’

‘પણ લડાઈ ક્યાં પૂરી થઈ છે ?’

‘કેમ ?’

‘કેમ !’ અને તે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું. ‘સ્વરાજ મળી ગયું ?’

‘સ્વરાજ તો...’ સુમનની જીભ થોથરાઈ. ‘કોણ જાણે ક્યારે મળશે, પણ લડત તો પૂરી થઈ ગઈ કહેવાયને ?’

‘સ્વરાજ ન મળે ત્યાંસુધી લડત પૂરી થાય જ કેમ ?’

‘પણ અત્યારે બીજું શું થઈ શકે ?’ સુમને નરમ પડતા અવાજે કહ્યું.

‘કેમ શું થઈ શકે ? આખા દેશમાં જેલમાં જવું એ એક જ કામ છે ?’

‘એટલે ગામડાંમાં આવવું જોઈએ એમ તું કહે છે ને ?’

‘ના, સ્વરાજ્યનું કામ કરવું જોઈએ એમ હું કહું છું. એટલે જ હું ભાવનગર આવું છું. મારે ત્યાં આવીને જોવું છે કે છાવણીમાં હતા એ બધા આજ શું કરે છે ?’

‘ઘણરોટીની વ્યવસ્થા.’ સુમન હસ્યો. ‘પેલો પ્રાણલાલ મિલમાં રહી ગયો. કનુએ સાથુની એજન્સી લીધી. કેશુભાઈ એક પુસ્તકલંડાર શરૂ કરવાના છે.’

‘તું ?’ અનંતની આંખ જરા મોટી થઈ.

‘હું ?...વિચાર કરું છું.’

‘શાના ?’

‘મારા ડાકાની લાગવગથી રેવન્યુખાતામાં દાખલ થવાના.’ સુમન કંઈક શરમાતો બોલ્યો.

‘શાઆશ.’ અનંતના અવાજમાં કરડાઈ આવી.

‘ત્યારે બીજું શું કરું ?’ સુમનના અવાજમાં શરમતી નમ્રતા હતી. ‘અનંત ! બીજું કંઈ થઈ શકે એમ જ નથી. રામપુરમાં તો હું આવી શકું એમ નથી અને ભાવનગરમાં શી દેશસેવા કરવી ?’

‘કેમ, રામપુરમાં કેમ આવી શકે એમ નથી ?’

‘ગામડાનું જીવન હું ન જીવી શકું.’

‘વિચિત્ર. રામપુરમાં એવું શું છે કે તું ન જીવી શકે ? પાદરમાં નદી વહે છે. ગામ ફરતાં ઘરોનાં ઝુંડ છે. આસપાસ કેટલી ય વાડીઓ છે. ચોખ્ખાં ઘી, દૂધ, અનાજ મળે છે. રામપુરમાં એવું શું છે કે તું ડરે છે ?’

‘એ કંઈ નહિ. ત્યાં મને કાંઈ જ નહિ.’

‘વાહ!’ અનંત એટલું બોલી ચૂપ રહ્યો.

‘તારે મનુ નથી’ થોડીવાર શાંત રહ્યા પછી સુમને પૂછ્યું. ‘અહીં સવું હોય તો અહીં, નહિ તો ઉપર.’

‘હું અભરાઈ ઉપર જ ચડી જઈ છું.’ અનંત બોલ્યો. ટુવાલ પાથરી, થેલી ઓશીકે મૂકીને સુતો. સુમને નીચેની બેઠક ઉપર પોતાની પથારી કરી તેના ઉપર લાંબાવ્યું.

લડાઈના દિવસોમાં અનંતે કામને અંગે ટ્રેનમાં ઘણી મુસાફરી કરી હતી અને ઘેર ખાટલામાં મૂતો હોય એટલી સ્વસ્થતાથી ટ્રેનમાં એ બેઠી શકતો હતો. આજ એને લાગ્યું કે ટ્રેનના હડ્દોલા અને અવાજને લઈ બેઠા નથી આવતી. ખરેખર તો અંતરમાં જ કાલાહલ મચ્યો હતો. રામપુરથી નીકળી એને જે જોવું હતું તે જોવાનું કામ ટ્રેનમાંથી જ શરૂ થઈ ગયું હતું. ઉપર મૂતાં સૂતાં એણે ઘસઘસાટ બેઠાતા સુમન ઉપર નજર કેંદ્રી. અત્યારે જ એનું ધ્યાન ગયું કે સુમને પહેરેલું ધોતિયું ખાલીનું નથી અને ઓળીકે મૂકેલી શાલ પરદેશી છે. અનંતથી નિઃશ્વાસ મુકામ ગયો.

ગાડી એની ગતિએ માર માર કરતી ચાલી જતી હતી અને અભરાઈ ઉપર અનંત પડખા ફેરવ્યા કરતો હતો.

[૫]

સુમનને ઘેર

વરતેજ આવતાં અને બિડ્યા. અનંત નીચે બિડ્યા. દુવાલ થેલીમાં નાખ્યા અને તૈયાર થઈ સુમનની પડખે બેઠો.

‘સુમન હમણાં કાન્તાબેન શું કરે છે ?’

‘બમર નથી ? એ તો મહિના પછી પરણશે.’

‘ક્યાં ! કાની સાથે !’ અનંત આશ્ચર્ય પામ્યો.

‘બિચારાંએ બહુ ધમપછાડા માર્યા પણ એમનું કાંઈ ન ચાલ્યું.’ સુમન દુઃખી થતો હોય એમ બોલ્યો. ‘પારખંદરના કાઈ એકનો દીકરો છે. મુબઈમાં જવેરાનનો વેપાર કરે છે.’

‘કાન્તાબેનના પિતા તો બહુ સુધારક વિચારના છે ને ?’

‘વિચારના તો છે !’ સુમન દાઢમાં બોલ્યો.

‘પણ કાન્તાબેન તો બહુ બહાદુર છે. એમ કબૂલ થાય એવાં નથી.’

‘બહાદુર પણ અંતે સ્ત્રી ને ?’

અનંત ચૂપ રહ્યો, ટ્રેન ભાવનગરના સ્ટેશને આવીને બિડી રહી.

‘તું ક્યાં બિડવાનો છો ? ચાલને મારે ત્યાં જ.’ સુમને કહ્યું. અનંતે આંખથી સંમતિ દર્શાવી અને નીચે બિડ્યા. સુમને મજૂરને બોલાવી પોતાની બેગ અને બિસ્ત્રો આપ્યાં.

અનંતે સુમનનું ઘર જોયું નહોતું. તખ્તેશ્વર પ્લોટ ઉપર સુમનના કાકાનો બંગલો હતો. ટાપો ત્યાં આવી ઊભો રહ્યો. અનંત પોતાની થેલી ને ધાબજો લઈ નીચે ઊતરી ગયો. સુમન આબુઆબુ જોતો હતો. ‘હું લઈ લઉં’ કહી અનંતે બેગ ઉપાડી.

‘ના, ના. માણસને મોકલીએ.’ એમ કહેતાં સુમને અનંતના હાથમાંથી બેગ લઈ લીધી અને નીચે મૂકી, બંને બંગલા તરફ ચાલ્યા. બારણામાં દાખલ થતાં જ નોકરે સુમનલઈને જોયા એટલે એ તુરત ટાપા ઉપર જઈ સામાન લઈ આવ્યો.

‘હવે ?’ કપડાં ઉતારી આરામખુરસીમાં પડતાં સુમને પૂછ્યું. ‘હું નાહી ઘોઈ લઉં. પછી બધાને મળું.’

‘શી ઉતાવળ આવી છે ? મળાશે.’

‘ના, ના. મારે આવતી કાલે તો જવું છે.’

‘એમ તે કંઈ જવાય. ઓછામાં ઓછું અડવાડિયું તો રહેવું જોઈએ.’

‘પણ આઠ દિવસનું કામ જ નથી ને ?’

‘હવે જોયું કામ. લડત હોય તો ફીફ. રામપુર પાંચ દિવસ મોઢા પહેંચીશ તો કાંઈ લુંટાઈ નહિ જાય.’

અનંત સુમન સામે તાકી રહ્યો. ‘લુંટાઈ નહિ જાય’ એના મોંમાં આ શબ્દો સળવળ્યા. એણે મોં જરા સખત કરી કહ્યું:

‘હવે લંટવાનું શું બાકી રહે છે ?’

સુમનને અનંતનો બોલવાનો ભાવાર્થ સમજાયો. અનંત ખીજ મિત્રો જેવો નથી એમ લાગ્યું. પોતાની ભૂલ સમજઈ હોય એવા ટીકા સ્વરે એણે કહ્યું:

‘પાણી ગરમ હશે. તું નાહી લે. લૂગડાં તો કામવાળી ઘાઈ નાખશે.’

‘સુમન !’ અનંતની આંખ સ્થિર થઈ. ‘તારે મને શેનોય આગ્રહ ન કરવો. તારે લગાઈ પૂરી થઈ હશે. મારે હજી નથી થઈ.’

સુમન ચૂપ થઈ ગયો. એકાદ મિનિટ શાંતિ છવાઈ ગઈ.

‘ભાઈ, આ લાવું ?’ નોકરે આવી પૂછ્યું.

‘ના, ના. એ કપ દૂધ લાવ.’ સુમને જવાબ આપ્યો.

‘તું તારે આ પી ને ?’

‘ના, ના. મને કંઈ ટેવ નથી.’

દૂધના એ કપ આવ્યા. અંતે મિત્રોએ મૂળા મૂળા દૂધ પી લીધું.

‘ત્યારે તને હું ‘આથરમ’ અતાવી દઉં. એમ ને ?’

‘હા.’ અનંતે જવાબ આપ્યો.

સુમને અનંતને ‘આથરમ’ અતાવ્યો. અર્ધીક કલાકમાં અનંત નાહી ઘોષ અદાર આવ્યો. કપડાં પહેરી સુમન પાસે આવ્યો.

‘ક્યારે...લગભગ બાર વાગે જમવા આવું ?’

‘ભલે. પણ તું અહીંથી ક્યાં જવાતો ?’

‘હું ભાવનગર ભૂલી નથી ગયો. અધાને શોધી કાઢીશ અને આજ સાંજ પહેલાં તો પતાવી લઈશ. સવારે જવું જ છે.’

‘હ’, તારે કાન્તાએતને મળવું છે ?’

‘હા, જરૂર. એ ક્યાં મળશે ?’

‘તું બાર વાગે જ આવી જ તો અહીં જ મળશે. પણ સમૂર, હું બાને પૂછી જોઉં.’ સુમન અંદર ગયો.

‘બાર વાગે અહીં આવશે.’ સુમને આવીને કહ્યું, ‘તને ખબર છે કે નહિ ? કાન્તા મારી માસીની દીકરી થાય.’

‘ના, ના.’ અનંત કાંઈક રાજી થયો.

‘ત્યારે તો હું એને ‘કાન્તા’ કહું છું ને.’

‘હીક, હું ખરાખર ખાર વાગે આવી જઈશ.’

અનંત ગયો. સુમન એની પાછળ બેઠી રહી, હાથમાં થેલી ઝલાવતો, જમીન ઉપર આંખ ટાળીને ચાલતો અનંત સુમનને આજ આકર્ષક લાગ્યો. ‘ગજબનો છે’ એનાથી ખોલી જવાયું.

સુમનનાં બા અંદરથી આવ્યાં.

‘એ દ્રાણુ હતું?’

‘મારો ભાઈબધ છે. અમે જેલમાં સાથે હતા.’

‘હજી છ ગાંધી બેળો જ છે?’

‘હા’ સુમન શરમાયો.

‘એના માથાપ કાંઈ નહિ કે’તા હોય?’

‘બધા ય કે’ પણ એ મારા જેવો હોતો નથી તો.’

‘પણ હવે શું છે? ગાંધી મલાત્માની લગાઈ તો પડી થઈ.’

સુમને જલ્દ થતાં પોતાનાં બા સામે જોયું.

‘બા હજી લગાઈ પૂરી નથી થઈ. એ તો સ્વરાજ મળે ત્યારે જ પૂરી થાય.’

‘અરે ભાઈ, સ્વરાજ ક્યાં રેટું પડ્યું છે!’

‘સાચી વાત છે.’ સુમન ગાજગળ્યો બા ઘરમાં ગયાં. સુમન વિચારે ચડ્યા, ‘સાચે જ અનંત મર્દ છે. આવા જીવાનો હોય તો જ સ્વરાજ આવે; અમે તો માતાના ભૂવા જેવા. ડાકલાં વાગે એટલે ધૂળવા માંડીએ અને ડાકલાં બંધ થાય એટલે સૌના જેવા.’

સુમન અંગલાતી પરસાળમાં આરામખુરસી નાખીને બેઠો હતો. વિચાર કરતાં એના નજર સડક ઉપર પડી. સામેથી કાન્તા આવતી હતી. સુમન કાન્તાને જોઈ રહ્યો. એને વિચાર આવ્યો: ‘કાન્તામાં જોશ છે, પણ ખિચારીને માઆપ કચરી નાખશે.’

‘કેમ સુમનભાઈ!’ કાન્તા પગથિયું ચડતાં જ બોલી.

‘આજ વહેલી?’

કાન્તાએ ઘરમાં નજર ફેંટી પણ કામ દેખાયું નહિ એટલે પૂછ્યું:

‘અનંતભાઈ આવ્યા છે ને?’

‘કાજે કહ્યું?’

‘નિમ્નએ તમને બેઠેને ટોપામાં આવતા જોયા હતા. ક્યાં, બહાર ગયા છે.’

‘હા. તને ખુબ યાદ કરતા હતા. મેં એમને કહ્યું છે કે બરાબર આર વાગ આવશે.’

‘ના, હમણાં જ આવવા વેતકાએ.’ કાન્તાએ સડક ઉપર નજર ફેંકતાં કહ્યું, ‘હું બાદીબંડારે કાઢી આવી છું કે આવે કે તુરત અહીં મોકલે.’

અનંત દરથી મોટાં મોટાં પગલાં ભરતો આવતો દેખાયો, સુમનની નજર પડી.

‘હા, વેત...આવે.’

‘તમે એને કાંઈ વાત કરી?’ કાન્તાએ સુમનની નજર આવી ઉતાવળે પૂછ્યું.

‘હા’

‘પછી?’

‘અસ એટલી જ વાત થઇ કે કાન્તાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એના પિતા એને પરણાવે છે.’

‘એમણે કાંઈ ન કહ્યું ?’

‘એણે કહ્યું; એના પિતા તો સુધારક વિચારના છે ને ?’

‘એ જ દુઃખ છે.’ કાન્તા ગળગણી. ‘પછી તમે શું કહ્યું ?’

‘મેં કહ્યું એ તો માત્ર ‘વિચારના’ છે.’ સુમને ‘વિચારના’ ઉપર ભાર મૂકીને કહ્યું.

અનંત અલી પહોંચ્યો. મીઠું હસતો અનંત પગથિયું ચડ્યો.

‘કેમ કાન્તાબહેન, મગ્નમાં ?’

‘હો...વે, આપણે શું દુઃખ છે ?’ કાન્તા હસી.

‘તમારો સંદેશો મળ્યા કે તુરત અહીં આગ્યા છું હો !’

‘ત્યારે તો બીજું કાંઈ મળ્યું નહિ હોય.’ સુમને પૂછ્યું.

‘પેલા દેવચંદ્રભાઈ મળ્યા હતા. ખબરે કાપડના તાકા અને લાથમાં વાર નો કાતર. મને બેઠઈ બિચારા શરમાઈ ગયા.’

‘અહીં કેટલા દિવસ રહેવું છે ?’ કાન્તાએ પૂછ્યું.

‘કાલ સવારની ફાર્ટમાં જવું છે.’

‘નહિ જવાય.’ કાન્તાએ હુકમ છોડતી હોય એવા અવાજે કહ્યું.

‘પણ કંઈ કામ જ નથી ને.’

‘કામ હોય તો ?’

‘તો રોકાઉં’

‘અસ, ત્યારે કામ છે.’

‘પણ શું કામ છે તે તો કહો?’

‘આમ ઊભા ઊભા કહી દઉં? નિરાંતે બેસો, આ થેલી એક કોર મૂકો. જરા સ્વસ્થ થાવ પછી વાત કરું.’

‘આ...થેલી મૂકી.’ અનંત થેલી ખીંટીએ ભરાવી એક ખુરસી ઉપર બેઠો. કાન્તા ખીજી ખુરસી ઉપર બેઠી.

‘બોલો, શું કામ છે?’ અનંતે પૂછ્યું.

કાન્તા ન બોલી શકી, એણે સુમન સામે જોયું.

‘કામ ખીજું કાંઈ નહિ.’ સુમન બોલ્યો. ‘તને મેં ટ્રેનમાં વાત નહોતી કરી? એ આખતમાં જ કાંઈક વાત કરવી હશે.’

અનંત કાન્તા તરફ લાગણીભર્યાં નેત્ર જોઈ રહ્યો. કાન્તાના મોં ઉપર ગંભીરતા ફરી વળી. સુમનને લાગ્યું કે પોતાની હાજરી વાતમાં અંતરાય નાખશે એટલે બેઠ્યો.

‘બેસોને સુમનભાઈ!’ કાન્તાએ કહ્યું.

‘તમે વાત કરો, મેં તો બધું સાંભળ્યું છે.’ સુમન ધરમાં ચાલ્યા ગયો.

થોડીક લાગુ ગંભીર મૌન પ્રસરી ગયું.

[૬]

કાન્તા

‘કાન્તાએન’ અનંતે ગંભીર શાંતિ તોડી. ‘ઓલો, મારા જેવું શું કામ છે ?’

કાન્તા કાંઈક વિચારતી હોય એમ નીચું જોયું. એનું ગૌર મોં લાલ થઈ ગયું. આંખનાં પોપચાં પણ નમી ગયાં.

‘આપણે દોઢ વર્ષે મળ્યા ખરાં ? એટલે છેલ્લે તમે નંદામાંથી છૂટ્યા પછી મારી મુલાકાત લીધી હતી. ત્યાર પછી તો કેટલું દિવસ કાગળ પણ નહિ. હું યે રામપુરમાં ખૂંતી ગયા હતા.’

કાન્તાએ કીંચું જોયું.

‘મેં તો ઘણી યે વાર તમારા કાગળની રાહ જતાં હતી પણ તમે શાંતા લખો ? સરકાર ચાર પૈસા વળી શાંતી ખાટી જાય !’ કાન્તા સ્વસ્થતાથી બોલી.

‘પણ આપને કોણે રોક્યાં હતાં ?’ અનંત જરા કહેકાથી બોલ્યો.

‘તમારા કાગળ વિના હું કાગળ લખું જ નહિ ને !’

‘વાહ ! તો હું તમારા કાગળ વિના શેનો લખું ?’

‘એટલે જ દોઢ વર્ષે આમ નીકળી ગયું.’ ગલરામણ દૂર કરતી હોય એમ કાન્તાએ શરીર હલાવ્યું.

‘મોલો, હવે ક્યારે પરણો છો ?’ થોડી શાંતિ પછી અનંતે સીધા પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘આપા પરણાવે ત્યારે.’

‘આપા ક્યારે પરણાવે છો ?’ કાન્તાના કટાક્ષને લક્ષમાં લીધા વિના જ અનંતે પૂછ્યું.

‘એક મહિના પછી.’ કાન્તાએ ગંભીર થઈને જવાબ આપ્યો.

‘પછી તો મુંબઈ પધારશો ખરું ?’ અનંતે સહેજ મશ્કરીના ભાવે પૂછ્યું.

‘એ તો જોઈએ.’ કાન્તાનું મોં લાલ થઈ ગયું.

‘મુંબઈ કે ક્યાંક જતું તો પડશે ને ? આપાના ઘરમાં કાંઈ જિદગી દેદાશે ?’

‘કાન્તાએન !’ અનંત ગભીર બન્યા. ‘તમે આ લગ્નથી તારાજ છો એ સાચી વાત !’

કાન્તા અનંતના મુખમાન જોતી હોય એમ તાકી રહી.

‘સાચે જ અંધુભાવે પડ્યું હતું.’ અનંત આટલું બોલી જરા અટક્યા અને કાન્તા વિચારી તુરત બોલ્યા, જે કે દોઢ વર્ષમાં મેં તમને એકેય કાગળ નથી લખ્યો અને સાચું કહું તો બહુ યાદ પણ નથી કર્યાં પણ બહેન ! લાગણી તો એવી ને એવી જ છે.

‘એટલે તો ખરેખર પડતા ફોડીને આવી છું.’ કાન્તા વચ્ચે જ બોલી.

‘હું શું કરી શકું ?’ અનંતે લાગણીભર્યા સ્વરે કહ્યું.

‘બીજું કોઈ તો શું કરી શકે ?’ કાન્તાનું મોં પડી ગયું.

‘મારામાં જ તાકાત નથી.’

‘કાન્તાબેન, તમે તો રણચંડી જેવાં છો.’

‘અરે ભાઈ ! એ તો સિંહની છાતી.’

‘ના, ના. આપણે ત્યાં ધણી બેતો આવી ગઈ પણ મેં કાન્તાબેન જેવી બીજી જોઈ નથી.’ અનંત બોલ્યો.

‘એ તો તમારી લાગણી બોલાવે છે.’

‘એ લાગણી ખોટું નથી બોલાવતી. તમારો પરિચય કાંઈ એક બે દિવસનો નથી. લગ્નનાં ચાર વર્ષમાં અનેક પ્રસંગ જોયું છે કે કાન્તાબેન ખરેખર સ્ત્રીશક્તિ છે.’

‘હવે તો લગઈ પૂરી થઈ એટલે કાન્તાબેનમાંની સ્ત્રીશક્તિ પણ ચાલી ગઈ અને સામાન્ય વાણિયાની છોકરી જેવી હું પણ બની ગઈ.’

‘પણ કાન્તાબેન, તમારું સગપણ ક્યારે થયું ?’

‘એ મદિના પહોંચ્યાં.’

‘ત્યારે તમે વિરોધ ન કર્યો ?’

‘મારું સાંભળે કાણ ? મેં વિરોધ કર્યો એટલું જ નહિ પણ મને થરણવા દરમિયાન હોંશીલા જીવાનને કાગળ પણ લખ્યો કે આ સગપણને ભરોસે કુંવારો રહેતો નહિ.’

‘એમ ?’ અનંતે સાનંદાશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

‘હા, અને એ જવાંમદે એ કાગળ મારા પિતાને બીડ્યો ?’ કાન્તાએ દાંત ભીંસ્યા.

‘પછી ?’

‘પછી દરરોજ રોવાનું, ગુરસે થવાનું, કપાળ ફટવાનું અને જમતાં જમતાં ઊડી જવાનું.’

‘છેવટે તમે કબૂલ કર્યું?’

‘હું કબૂલ કરવાની જ નથી. જાહેને મારા માતાપિતા જૂરી જૂરીને મરી જતાં. એમને મારા જીવનનો ખ્યાલ ન હોય તો હું એમનાં જીવનનો શા માટે ખ્યાલ રાખું?’ કાન્તાની આંખો વિકસી ગઈ.

‘પણ માતાપિતા પ્રત્યેનો ધર્મ?’ અનંત સંકોચાતો બોલ્યો.

‘ધર્મ? એમને કાંઈ ધર્મ જેવું ખરું? મને શા માટે પરણાવે છે એ ખબર છે? એમને બીક છે કે હું જેમ લડતમાં પડી હતી તેમ વળી ક્યાંક વળગી જઈશ અને તમારા જેવા કોઈક લામટા સાથે પરણી જઈશ.’

અનંત કાન્તા સામે જોઈ રહ્યો. છાવણીમાં હતી એ કરતાં એ કાન્તા વધુ તેજસ્વી લાગી.

‘એટલે બાપા શોધી આવ્યા. પોરબંદરના શેઠનો દીકરો. પાંચ લાખનો માલિક છે. ફૂટડો છે. પચીસ વરસનો જીવાન છે. શરીરે તંદુરસ્ત છે ને હજારો કમાય છે.’

‘ત્યારે વાંધો શો છે?’ અનંતે ડરતાં ડરતાં પૂછ્યું.

‘વાંધા કાંઈ નહિ. બહુ સરસ મુરતિયો છે. લગભગ સો નાણિયેર એને ત્યાં આવી ગયાં અને મારું સગપણ થયું એટલે અધાં માણસોએ કહ્યું ‘ભારે નસીબદાર’ પણ મારે એની જીવાની, રૂપ ને દોલતને શું કરવાં છે?’

‘એટલે?’

‘અનંતભાઈ! તમે ય આવું પૂછો છો?’ કાન્તાની કંઠેર મુદ્રા ઓગળવા લાગી. ‘મેં જાણ્યું કે આ બધાયની લગાઈ પૂરી થઈ ગઈ પણ તમારી હજી ચાલતી હશે.’

અનંત શરમિદો બન્યો.

‘બેન ! મારી લગાઇ કોઇ દિવસ બંધ નહિ થાય.’

‘મારે પણ જીવનભર લગાઇ ચાલુ રાખવી છે.’ કાન્તાએ ભાર-પૂર્વક કહ્યું.

‘એમ ? ત્યારે આ દોઢ વર્ષ...?’

‘શું કરું ?’ બહુ ફાંફાં માર્યાં. એક બાજુ ધરનાં બંધન અને બીજી બાજુ ક્યાંય જવાનું સ્થાન મળે નહિ. અનંતલાઇ ! હું કાન્તા છું ને ? કાન્તિલાલ હોત તો મુસ્કેલી ન આવત.’

‘હું રામપુરમાં હતો એ ખબર હતી ?’

‘હા, પણ ત્યાં થોડું અવાય છે ? તમે ને વિનુલાઇ રહ્યા કુંવારા જીવાનો અને હું પુખ્ત વયની કુમારિકા. સમાજ વીંખી જ નાખે ને ?’

‘પણ...’

‘પણ શું ? સમાજની સામે થઈને ય હું તો રહું અને પ્રભુએ તમને પણ એવી શક્તિ આપી છે એ હું જાણું છું, પણ ગામલોકો જ સામા થઇ બેસે પછી ગ્રામસેવા ક્યાં કરવા જવી ?’

અનંત કાન્તાની વિચારશક્તિ ઉપર મુગ્ધ થયા. યુદ્ધના દિવસોમાં કાન્તા સૈનિકા જ લાગતી હતી, આજ તો અનંતને કાન્તા વિચારક પણ લાગી.

‘તમે સાચાં છો.’ અનંતે નિખાલસ એકરાર કર્યો.

‘એટલે છેલ્લો માર્ગ રહ્યો ભણવાનો. દોઢ વર્ષ સુધી ભણી. ભણતાં ભણતાં દરરોજ વિચાર આવતા કે હવે શું કરવું ? હમણાં મેટ્રિક થઇ જઈશ. એક આશા હતી કે બાપાને જેમ તેમ સમજાવી બી. એ. થવા પ્રયત્ન કરીશ તો બીજાં ચાર વર્ષ નીકળી જશે. પણ આમ જિંદગી શે જિવાય ? એ તો એવું જ ને કે આયુષ્ય મધ્યું છે એટલે ધક્કા મારીને પણ પૂરું કરવું ? ત્યાં તો બાપાએ મારો માર્ગ સરળ કરવા સગપણ કયું અને નવી જ આફત ઉતારી.’

‘હવે શું કરવાના છો?’ અનંતે પૂછ્યું.

‘એ જાણવા તો આવી છું. મને કંઈ સૂઝતું જ નથી અને અહીં પૂછું પણ કોને? સુમનભાઈ તો આશ્વાસનના એ શબ્દો બોલી ચૂપ રહે. પોતામાં પાણી ન હોય એ મને શું મદદ કરે?’

‘પણ હું આમાં શું કરી શકું?’ અનંત થોથરાતા અવાજે બોલ્યો.

‘એ ખચર પડતી હોત તો કહી જ ન દેત? હવે તો આ પ્રશ્ન લગ્નનો જ નથી, આખા જીવનનો પ્રશ્ન છે. લગ્નની ના તો પાડું છું પણ લગ્ન ન કરીને ય શું કરું? આમ જીવન જીવવું હોય તો લગ્ન શું ખોટું છે? સામાન્ય પુરુષ કરતાં એ ઊંચરતો નથી. અને સાંભળ્યું છે એ પ્રમાણે મારા આડે બહુ અંતરાયો પણ ઊભા કરે એમ નથી.’

‘ત્યારે તમે જીવનભર પરજીવાનાં જ નથી?’ અનંતે પૂછ્યું.

‘મારે ય તમને એ જ સવાલ પૂઠવો છે.’ કાન્તાનો અવાજ નિશ્ચલ હતો.

અનંત જવાબ ન આપી શક્યો.

‘કેમ ચૂપ થઈ ગયા? તમારે નથી પૂજવું; હું સમજી, પણ તમે પુરુષ છો એટલે તમને એનું આશ્રય પણ નથી થતું અને અદારની મુશીબતો નથી આવતી. હું કાન્તા છું એટલે તમ સરખાને પણ થાય છે કે આ નહિ પરણે તો શું કરશે? અનંતભાઈ! અત્યારે તો પરજીવાનો વિચારે ય નથી આવતો. એક જ વિચાર મનને મૂંઝવી મારે છે. જે દિવસે લડતમાં પડી તે દિવસે આત્માની સાક્ષીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે આ કાયાને ભારતમાતાની સેવામાં ઘસી નાખીશ. લડાઈનાં ચાર વર્ષમાં મારાથી થયું એટલું કયું. સાચે જ મને ઘણીવાર થાય છે કે હું પેશાવર જેવામાં જન્મી હોત તો કદાચ છાતીમાં ગોળી સંઘરી પોઢી જવાનું અહોભાગ્ય પ્રાપ્ત થાત. અહીં તો છ આર મહિનાની જેલ કે એ

પાંચ લાઠીના ફટકા, અંદકનો અવાજ તો કોઈ દિવસ સાંભળ્યો જ નહિ ! પણ એ લડાઈએ હીક હતી. કોઈ નામ તો ન લેતું ! હવે શું કરવું ?

અનંત તો કાન્તાના વાણીપ્રવાહમાં ખેંચાયે જતો હતો. ક્ષણે ક્ષણે કાન્તા એને મહાન લાગતી હતી. પોતે આવ્યો ત્યારે કાન્તાને ‘સાચી સલાહ’ આપવાના મનસૂબા ઘડતો હતો પણ અહીં તો કાન્તા એને અહસુત લાગી.

‘અનંતભાઈ ! તમે તો હીક જાનિ રામપુરામાં ખેરતી ગયા. તમે કાંઈ ખોટું નથી કર્યું’. તમે લડાઈને સાચી રીતે પિછાની; પણ આ કાન્તાએ ક્યાં જવું એનો કોઈ દિવસ વિચાર આવ્યો હતો ?’

‘કાન્તાએન !’ અનંત મૂંઝાતો હોય એમ બોલ્યો. હું તમને માર્ગદર્શન કરવાને નાલાયક છું.’

‘એમ જીટકી ન જાવ.’

‘જીટકતો નથી, સાચું કહું છું. અને મારે તમારી એક મારી માગવી છે. રામપુરામાં સેવા કરતાં કરતાં મને મદદ ચડી ગયો હતો. મને ધણીવાર થતું કે જાવણીમાં બધાંય દેકારો કરનારાં હતાં. આજ તમારા જીવનમાં પડેલી મુશ્કેલીઓ જોઈ હું ત્યારે લાગે છે કે ઘણાં ય જવાળામુખી આમ ધૂંધવાતા હશે. કાન્તાએન ! તમારા જેટલી શક્તિ, વિચાર કે દેશપ્રેમ મારામાં નથી એ કબૂલ કરું છું.’

‘અનંતભાઈ, મારા વખાણ સાંભળવા હું નથી આવી. તમે આધા લાગશો તો કદાચ કાન્તાને ગુમાવશો. મુંઝાનના અંગાલમાં ગયેલી કાન્તા ગાંધીજી દરવાજો આવશે તોય બહાર નહિ નીકળે.’

‘ના, ના એવું ન કરશો.’ ભાવિના કલ્પનાચિત્રથી ગભરાતો હોય એમ અનંત બોલ્યો.

‘ત્યારે બોલો, શું કરું ?’

અનંત મૂંઝાઈ પડ્યો. કાન્તાએ અનંતની મૂંઝવણ જોઈ.

‘રાત્રે આવું ? વિચાર કરી રાખશો ?’ કાન્તાએ પૂછ્યું.

‘હા, હું...પણ શું વિચારીશ ? કાન્તાએન, મને કંઈ નહિ સૂઝે.’

‘સૂઝશે, સૂઝશે. તમને આવી મૂંઝવણનો અનુભવ નથી એટલે નથી સૂઝતું, પણ અનંતભાઈ ! હું તમારી સગી એન હોઉં’ અને મારા ઉપર આવી મુશ્કેલી આવી હોય તો તમે શું કરો ?’

‘આપાને સમજાવું.’ અનંત તુરત બોલી ગયો.

‘ન સમજે તો !’

‘તો ઉપવાસ કરું.’

‘તો પણ ન માને તો ?’

‘તો પ્રાણ છોડું.’

‘અસ, મારે એ જ સાંભળવું હતું. હવે તમે વિચાર કરી રાખજો. હું રાત્રે આઠ વાગે આવીશ.’ કાન્તા બિડી. ‘સવારે જવાનું નથી હો !’

અનંત કાન્તા સામે જોઈ રહ્યો. કાન્તા ઘરમાં ગઈ.

‘દેમ માશીઆ ! જાઉં છું.’

‘આવજો એન !’ અંદરથી સુમનની બાતો અવાજ આવ્યો.

કાન્તા પાછી વળી, અનંત સામું હસી આવી ગઈ. અનંત દૂર દૂર સુધી કાન્તાને જોઈ રહ્યો.

અનંતનું હૃદય

અનંત બાર વાગ્યા સુધી વિચારમગ્ન બેસી રહ્યો, કાન્તા કોઈ અહમ્મત કુમારિકા લાગી. ‘આ ન પરણે એ જ સારું. આવી પ્રચંડ શક્તિ દેશના કામમાં લાગી જાય તો ? પણ શું કરે ? ક્યાં જાય ?’ પ્રશ્નો ઉપર પ્રશ્નો ઊભા થયા. ‘કોઈ સ્થળે બહોનો કામ નહિ કરતી હોય ? એમની સાથે જાણી જાય તો ? ત્યાં એમને ફાવે ? કાન્તાબેનમાં શક્તિ તો ખૂબ છે. ક્યાંય બોલે તો સળગાવી મૂકે એવાં છે. રામપુરમાં આવે તો બધી પટલાણીઓ રજપૂતાણી જ બની જાય ને ? અને પુરુષો પણ શરમાય. એનું તેજ જ કેવું છે ! આંખ સામે તો જેવો તેવો જોઈ જ ન શકે. અને બોલે છે ત્યારે આંખમાં ક્રોધ એ જ્યોતિ મૂક્યો હોય ને ? સાચું જ કાન્તાબેન સ્ત્રીશક્તિ છે,’ અનંતે વિચારોમાં ઘણા ચકાવા લીધા પણ રાત્રે કાન્તાને શી સલાહ આપવી તે સંજયું નહિ. એ તો કાન્તાની શક્તિ ઉપર મુગ્ધ બની ફરીફરીને એના મુખભાવ, બંદૂકની ગોળી જેવાં વચનો અને પ્રતાપી દષ્ટિ જ યાદ કરતો રહ્યો.

બાર વાગે સુમન મેડી ઉપરથી નીચે ઊતર્યાં.

‘કમ અનંત ! જમવા બેસશું ?’ પરસાળમાં આવતાં આવતાં સુમને પૂછ્યું.

‘ભલે.’ અનંત ઊઠ્યો. હાથ ધોઈ પાટલા ઉપર બેઠો પણ આંખ સામેથી કાન્તા ખસતી નહોતી.

‘બહુ વાતો કરી.’ જમતાં જમતાં સુમને પૂછ્યું.

‘હા.’ અનંતે ટૂંકો જવાબ આપ્યો. અને પાછી એની એ વિચારમાળા ચલાવી.

દસેક મિનિટમાં જમી લીધું. અનંતને આજે શું ખાધું તેની ખબર નહોતી. એના મગજનો કબજો કાન્ટાએ લીધો હતો.

‘કેમ હવે ક્યાંય જવું છે કે ઘડીક આરામ લેવો છે?’ સુમને પૂછ્યું.

‘આરામ તો નથી કરવો. થોડીવાર રહી બહાર જમશ.’ ખુરસી ઉપર બેસતાં અનંતે જવાબ આપ્યો.

‘કાન્ટાની વાત સાંભળી?’ સુમન જાણતો હતો કે અનંત એ જ વિચારમાં ડૂબ્યો છે, છતાં પૂછ્યું.

‘કાન્ટાએન તો અદ્ભુત છે!’

‘પણ બિચારી પરણે એટલે ખલ્લાસ.’

‘પરણશે જ નહિ.’ અનંતે વિચારમાં ને વિચારમાં ડોકું ધુણાવીને કહ્યું.

‘નહિ પરણે તો શું કરશે?’

અનંત વિચારમાંથી સંપૂર્ણ જાગ્યો.

‘સુમન ? તું એને કાંઈ મદદ ન કરી શકે?’

‘આમાં મદદ કરવા જેવું જ ક્યાં છે ? કાન્ટાને તો પરણવું જ નથી. બીજે પરણવું હોય તો એના પિતાને હજી સમજાવી શકાય. આજ વીશ વર્ષની કુમારિકાને કયો પિતા ઘરમાં રાખે?’

‘એટલે કન્યાઓને અપરિણીત રહેવાનો અધિકાર જ નહિ?’

‘ચર્ચામાં લલેને આપણે અધિકાર સ્વીકારીએ, વ્યવહારમાં તો એમણે પરણી જ જવાનું. તું જ કહેને કાન્તા ન પરણે તો શું કરે?’

‘સેવા.’

‘કાન્તી સેવા? ક્યાં જઈને કરે? આપાના ઘરમાં તો કુમારિકાથી ન રહી શકાય. પછી ક્યાં જઈને રહેવું?’

અનંતની સામે એનો એ જ પ્રશ્ન ખડો થયો. મનમાં વિચાર આવ્યો ‘મારી સાથે રહે, સમાજથી થાય તે કરી દે.’ પણ તુરત સમાજસેવાનો ખ્યાલ આડે આવ્યો.

‘એ એક જ મુશ્કેલી છે.’ અનંત ધીરેથી બોલ્યો.

‘એ મુશ્કેલી નાની નથી.’ સુમને ભાર દબને કહ્યું. ‘માટે તો કાન્તાએ બધી પરિસ્થિતિ સમજી પોતાનો માર્ગ ગોઠવવો જોઈએ.’

‘શાંતી પરિસ્થિતિ?’

‘પરણવું તો પડશે જ એ ખ્યાલ રાખીને.’

‘કાન્તાએન નહિ પરણે, પરણી શકશે જ નહિ.’ અનંત નિશ્ચયપૂર્વક બોલ્યો, ‘અને કદાચ પરણશે તો પરણનાર પાણુ દુઃખી થશે.’

‘ત્યારે શું કરશે?’

‘જમે તે કરશે પણ પરણશે તો નહિ જ. કાંઈ કરવામાં મુશ્કેલીઓ આવે એટલે શું પરણી જવું? લગ્ન તે શું સમાજમાં જીવવા માટેનું પ્રમાણપત્ર છે?’

‘તેં એને શી સલાહ આપી?’

‘હું શી સલાહ આપું? મારા કરતાં એનામાં વધુ વિચારશક્તિ છે અને આચારશક્તિ પણ છે.’

સુમન આશ્ચર્ય પામ્યો. એને પોતાની માશીની દીકરી અનંત કરતાં શક્તિશાળી હોય એ નહોતું મનાતું, કાન્તા 'કાન્તા' હોવાથી જ શક્તિશાળી ન હોય એમ એને લાગ્યું.

‘સ્ત્રી ગમે તેટલી શક્તિશાળી હોય તો યે આખરે સ્ત્રી. એને પુરુષની મદદ જોઈએ જ.’ સુમને કહ્યો આખો.

‘પુરુષની મદદ લેવામાં કંઈ પાપ છે ? સવાલ તો છે શરણે જવાનો. કાન્તાએન કોઈ દિવસ પુરુષને આશ્રયે નથી રહેવાનાં. દુનિયામાં મદદ તો સૌ કોઈને જોઈએ છે. હું યે, રામપુરમાં વિનુ ન હોય તો ન રહી શકું; પણ વિનુ કાંઈ મારો ધણી થઈ શકે ?’

‘હીક, જોગે ત્યારે, કાન્તાએ પરણવું જ પડશે.’

‘એમાં આપણે સંતોષ લેવા જેવું નથી. કાન્તાએનને પરણવું પડે એ આપણી સૌની શરમ છે.’

સુમન સહેજ ભોંકા પડ્યો.

‘કાન્તાએન જંવી કેટલીયે કુમારિકાઓ આમ જ છૂંદાઈ જતી હશે ને ? આપણ કદીએ છીએ કે ‘હિંદુસ્તાનનું અધુરું અંગ જ ખોટું’ છે ત્યાં શું થાય !’ આ અર્ધા અંગમાં જીવનનો સંચાર થાય ત્યાર પહેલાં તો આપણે એને ડામી દૃઢએ છીએ. સુમન ! કાન્તાએનમાં મને એટલી શક્તિ લાગે છે કે એ એકલાં ગૂજરાત કાશિયાવાડની સ્ત્રીઓને જગાડી શકે. એમની આગેવાની નીચે ગૂજરાતનો સ્ત્રીસંઘ ભારે પરાક્રમે યતાવી શકે. પણ એ દિવસ ક્યારે આવે !’ અનંત નિરાશાભર્યા અવાજે છેલ્લું વાક્ય બોલ્યો.

‘એક વાત પૂછું ?’ સુમને જરા સંકાય પામતા પૂછ્યું.

‘પૂછ.’

‘તું ક્યારે પરણવાનો ?’ સુમનના પ્રશ્નમાં આતુરતા હતી.

‘એ કેમ પૂછ્યું પડ્યું?’ અનંત આશ્ચર્ય પામ્યો.

‘તું કાન્તા સાથે લક્ષ કરે તો?’ સુમન ડરતાં ડરતાં બોલ્યો. અનંત મૂગો રહ્યો પણ એનું મોં સખત થયું. સુમનને પોતે ભૂલ કરી હોય એવું લાગ્યું.

‘કાન્તાબેન મને બેન થાય!’ અનંતે ગંભીર સ્વરે જવાબ આપ્યો.

સુમન અનંતની ચમકતી આંખ સામે અને મોં ઉપર વ્યાપેલી સાત્વિક તેજસ્વિતાને જોઈ રહ્યો.

‘સુમન!’ બે ચાર દાણુ વ્યાપેલું મૌન તોડતાં અનંત દુખિત સ્વરે બોલ્યો, ‘અમરતુ કોઈ આમ બોલ્યું હોત તો મને દુઃખ ન થાત. પુખ્ત વયનાં જીવાન કુમાર-કુમારિકા વિષે આમ વાત થઈ શકે. પણ આજનો પ્રસંગ જીદો હતો. કાન્તાબેન જીવનના એક આદર્શ ખાતર જ્યારે મંથન અનુભવે છે ત્યારે આવી વાત કરવી તને શોભતી નહોતી. તારા મનને તો આમ થતાં કાન્તાબેનનો પ્રશ્ન સરળ બની જશે એમ લાગ્યું હશે પણ પ્રશ્નને સરળ બનાવવા માટે કાન્તાબેન આ વેદના નથી ભોગવતાં. જીવનને સાચું માર્ગ વાળવા અને દેશની લડાઈ વખતે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેને વફાદાર રહેવા માટે વેદના ભોગવી રહ્યાં છે.’

સુમને શરમના માર્યા નીચું જોયું.

‘સમાજ આપણાથી આટલા માટે જ ડરે છે ને? કોઈ પણ કુમાર-કુમારિકાનો સંબંધ લોકો જીએ છે કે તુરત જ ‘પરણવાનાં હશે’ એમ માની બેસે છે. અને બને છે પણ એવું જ, એટલે કુમાર-કુમારિકાઓને સાથે રહેવામાં અંતરાયો વધતા જ ન્તય છે, કોઈ કોઈનો વિશ્વાસ કરતું નથી. જરાક લાગણી દેખાય કે તુરત એ ખ્યાલ આ છે, આપણી મનોદશા કેવી ક્ષુદ્ર થઈ ગઈ છે?’

સુમને ઊંચું ન જોયું. અનંતને વધુ બોલવું ઠીક ન લાગ્યું. સુમન

માટે એટલું બસ થયું એમ સમજી અનંત ઊઠ્યો અને વાતનું સ્વરૂપ ફેરવ્યું.

‘હીક ત્યારે, હું બહાર જઈ આવું; સાંજે ક્યારે આવું ?’

‘જી વાગે.’ સુમને જવાબ આપ્યો.

‘આઠ વાગે કન્ટાબેન અવવાનાં છે. તો હું સાતે આવું તો ? બહાર એક કલાક વધારે મળે અને અહીં તો જમીને બેસી જ રહેવું પડશે ને ?’

“ભલે સાતે આવજો.”

અનંત થેલી લઈ નીચે ઊતર્યો. સુમન એની પીઠ પાછળ બેઠી રહી.

[૮]

શ્રીશક્તિ

સાંજના છ સાડા છ વાગે અનંત કોલેજના કમ્પાઉન્ડમાંથી સુમનના ઘર તરફ આવવા નીકળ્યો. બપોર પછી એ દસગાર મિત્રાને મળ્યો હતો. એ સૌનું ચિંતન કરતો, મોટું થશે એ ખ્યાલે મોટાં ડગલાં ભરતો, અનંત ટેકરીઓવાળી સડક ઉપર ચાલતો હતો. ક્ષિતિજ ઉપર સૂર્યભગવાન આથમવાની તૈયારીમાં હતા અને આખું ટેકરિયાળું મેદાન શાંત પ્રકાશથી ઝળહળી રહ્યું હતું. અનંત વિચારમાં હતો પણ શહેરમાંથી દોસ્તેલ તરફ આવતા કોલેજિયનો એની નજર ખેંચતા હતા એટલે વિચારમાં વિક્ષેપ પડતો હતો.

ભારતવર્ષ દુઃખી છે અને લાખો લોકોને ખાવા નથી મળતું એવો ખ્યાલ પણ ન આવે એવા કોલેજિયનોને જોઈ અનંતને પોતાનું કોલેજીયન યાદ આવ્યું. એ દિવસોમાં પોતાનાં જ સુખદુઃખના વિચારોમાં, દુનિયામાં ગમે તેમ કરીને પણ ધન, સત્તા અને પ્રતિષ્ઠાની બાબતમાં આગળ આવવાના ખ્યાલોમાં અને કોઈ મોટા અમલદાર, વકીલ કે ડૉક્ટર થવાનાં સ્વપ્નાઓમાં પોતે વિહરતો હતો એ યાદ આવ્યું.

‘લડાઈ ન થપડી હોત ?’ અનંતને વિચાર આવ્યો ‘તો આવો જ હોત ને ? માઆપને સંતોષ આપી શકત, કોઈ કુમારિકાને આકર્ષી શકત, કોઈના પ્રત્યે જરા પે ઘસાયા વિના માન મરતબો મેળવી શકત પણ જીવનનું સત્ત્વ ન મેળવત. આજે ખીજા માંટ દઈ અનુભવતાં જે

‘પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે ન થાત.’ અનંત વિચારમાં અને વિચારમાં સુમનના ઘર નજીક આવી પહોંચ્યો. આબુના અંગલામાંથી એક મોટર નીકળી તે તરફ અનંતનું ધ્યાન ખેંચાયું. ભાવનગરના લક્ષ્મીધરપતિને અનંતે ઓળખ્યા. હમાણાં જ એમણે પચીશમો અંગલો ચણાવ્યો એમ અનંતે સાંભળ્યું હતું. ધનલોભી અને ઘાતકી માણસ તરીકે તે આખા શહેરમાં પ્રખ્યાતિ પામેલા હતા. ભાવનગરમાં પરદેશી કાપડનો મોટામાં મોટો વેપાર કરતા આ ધનિકને જોઈ, અનંતને ઘણા વિચારો આવી ગયા. રાજ્યમાં જાગવગ ધરાવનાર આ માણસે ભાવનગરનું જાહેરજીવન છૂંદી નાખ્યું હતું તે અનંત જાણતો હતો. એમને જોતાં અનંતને પહેલાં તો તિરસ્કાર પેદા થયો પણ તુરંત જ દેશના કમનસીબ ઉપર નિઃશ્વાસ મુકાઈ ગયો.

અનંત ઘેર આવી પહોંચ્યો. સુમન રાહ જોતો પરસાળમાં ખેડો હતો. અનંત આવતાં સુમને નજીક પડેલી ખુરસી સામે મૂકી. અનંત ખેડો. ‘કાને કાને મળ્યો ?’ સુમને હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

‘લગભગ બધાંને’

‘કેવો અનુભવ થયો ?’

‘હુઃખદ.’ અનંતે ખુરસીની પીઠ ઉપર શરીર ઢાળ્યું.

‘કાંઈને દેશની પડી જ નથી. વચ્ચે આ ચાર વર્ષો આવી ગયાં એ તો જાણે દેખાતું જ નથી. સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ તો જાણે કોઈ મોટું સ્વપ્નું કે નાટક થઈ ગયું હોયને !’

‘અધેય આતું જ છે અનંત ! તું નાહકનો દુઃખી થાય છે.’

‘હું નાહકનો દુઃખી નથી થતો. મારી છાતીમાં લાલ્લ બળે છે એટલે દુઃખી થાઉં છું. હજી તો રામપુર છોડીને આ એક જ શહેર જોયું. અમદાવાદ—મુંબઈ ને કરાચી—કલકત્તા જોઈને તો કાણ જાણે

શું ચે થશે? રામપુરમાં મને થતું હતું, સમજતો હતો તો ચે થતું હતું, કે ગામડાંમાં ન દેખાતા સૈનિક મિત્રો શહેરમાં બેઠા લોકસેવા કરતા હશે. પણ અહીં આવીને જોઈ છું તો સૌ કોઈ પોતપોતાની સેવામાં પડ્યા છે. કોઈ કોઈ તો જૂની નોકરી છૂટી જવા બદલ, ધંધા ભાંગવા બદલ. બે ત્રણ વર્ષ અભ્યાસનાં ‘બગાડવા’ બદલ નિસાસા નાખે છે. પેલો જ્યંત ? જાવણી ઉપર આક્રમણ લઈ ગયો તે દિવસે તો શહીદોના દોસ્ત જેવો લાગતો હતો. આજ બિચારો પટ્ટણીસાહેબના ને દીવાનસાહેબના ખારણે ટેલ નાખે છે ! ગુણવંત, કેવો બહાદુર હતો ? કોઈને કલ્પના પણ આવે કે એ સ્વદેશી અને છેવટે પરદેશી સ્ટેશનરીની દુકાન કાઢીને બેસે ? અને કનૈયાલાલ, તને યાદ છે ? તે દિવસે મેં જાવણીમાં કહ્યું કે ‘ગામલોકો ડરી ગયા છે. આજે સામુદાયિક ભંગ રહેવા દો.’ કનૈયાલાલ કહે, ‘મારા એકલાની જવાબદારી ઉપર હું જવાનો. ગામ તો શું આખું હિંદુસ્તાન ડરીને બેસી જશે તો ય હું તો ઝંડો આણનમ રાખીશ.’ આજ એને મેં કોર્ટમાં વકીલાત કરવા જતાં જોયા.’

૫ ‘પણ બીજું શું કરે ?’ મંથન ભાગવીને દારી ચૂકેલો સુમન એનું એ બોલ્યા.

‘શું કરે ?’ અનંત ઉશ્કેરાયો. ‘બહાદુરીથી જીવી ન શકાતું હોય તો આપઘાત કરે. મને તો થાય છે કે આ બધા લોકોમાં આટલા બધા બહાદુર કેમ લાગતા હતા ? તે દિવસે કોઈને પ્રશ્ન પણ નહોતો જાડતો કે મરી જશું, ત્રાણ થશું, તુટાઈ જશું; પછી કુટુંબનું શું થશે ? ભાવીજીવનનું શું થશે ? લગ્નનું શું થશે ? કોણ જાણે એ બધું આજે ક્યાંથી સૂઝી આવ્યું ? સુમન ! આખા દેશમાં કુરબાનીના વિચારોનું પ્રચંડ મોજું ફરી વળ્યું એમાં ક્યાંક ભૂલ હતી. આ બધા જુવાનોની દેશભાવનામાં ક્યાંક જગરદસ્ત ભૂલ છુપાયેલી હતી. નહિ તો આમ ન જ થાય. દેશ હજી ચે પરાધીન છે, હજી ચે કંગાલ અને પતિત છે. છતાં આ બધાંને લડાઈ પૂરી થઈ ગઈ કેમ લાગે છે ? સુમન ! હું

તને પૂછું.’ અનંતે સુમન સામે આંખ માંડી ‘તને લાગે છે કે લડાઈ પૂરી થઈ છે ?’

સુમન અનંત સામે જોઈ રહ્યો.

‘કેમ જવાબ નથી આપતો ? લડાઈ પૂરી નથી થઈ તો તું શા માટે રેવન્યુખાતાની ઓફિસમાં જવાની પેરવી કરે છે ? ક્યાં જેલમાં ‘ચુની કપડાં’ ને ‘ડંઢાબેડી’માં શોભતો વીર સુમન અને ક્યાં રેવન્યુખાતાનો કારકુન ? સુમન ! તું ક્યાં જઈ રહ્યો છે ?’ અનંતનો સાદ કાટશે એવું લાગ્યું.

સુમન નીચું જોઈને ખેંસી રહ્યો. ઘરમાંથી એનાં બાએ આવી અંતેને વાળુ કરવાનું યાદ કર્યું. અંતે મૂળા મૂળા બેઠ્યા. જમવા બેઠા.

‘કેમ અનંતભાઈ !’ આરણમાં કાન્તા આવીને બેઠી રહી.

‘ઓલો ! આવી પહોંચ્યાં ? વાતોમાં જરા મોટું થઈ ગયું હો. પાંચ મિનિટમાં જમી લઉં છું’ અનંતે જવાબ આપ્યો.

‘ઉતાવળ ન કરશો. નિરાંતે જમજો. હું પાંચ સાત મિનિટ તહેલી છું.’

અનંત અને સુમન પાંચ મિનિટમાં જમીને બેઠ્યા. અનંત પરસાળમાં કાન્તા પાસે બેઠા. સુમને યદાર જતાં જતાં કહ્યું :

‘ઉપર બેસતું હોય તો ત્યાં બેસો. ત્યાં કોઈ આવશે કરશે નહિ.’

અંતે બેઠીને ઉપર ગયાં. ઉપર કાચ તાળેલા હતા. અનંત કાચ ઉપર બેઠા. કાન્તા કાચની સામે ખુરસી લાવીને બેઠી.

કાન્તાને જોતાં જ અનંતને મૂંઝવણ બની થઈ હતી. એણે કયું વિચાર્યું જ નહોતું. વિચારી શક્યો જ નહોતો. આ મૂંઝવણમાં એક ઝળકારો આવી ગયો. ‘કાન્તા ને કૃપેશ ચંદનપુરમાં કામ કરે

તો ?' ચંદનપુર રામપુરની બાબુનું એવકું જ ગામકું હતું. સુંદર ગામ, પાદરમાં બાદર નથી અને રામપુર કરતાં પે લીલુંછમ. ગામને પાદર જુલોની ઘટા તો અત્યંત રમણીય હતી.

‘શો વિચાર કર્યો ?’ કાન્તાએ જ શરૂઆત કરી.

‘કાન્તાબેન,’ અનંત બોલ્યો. ‘તમે રામપુર આવી શકો ?’

‘આવું તો ખરી પણ લોકા આપણને જાંપવા નહિ દે.’

‘રામપુર જઈ આપણે વિનુને મળીએ. મને એક વિચાર આવે છે કે તમે અને અમારી સાથે એક સોળ વર્ષનો કુમાર છે તે બાબુના ગામમાં રહો અને અમારી પેઠે જ કામ કરો.’

‘લોકો મને સાંખશે ?’

‘કાન્તાબેન ! ગમે તેમ હોય પણ તમને લોકોની ખીક લાગે છે એટલી મને નથી લાગતી. લોકો શું અટલા બધા મૂઠ હશે કે તમારી સાધનાને ઓળખી જ નહિ શકે ? તમને એમ નથી લાગતું કે કેટલીક વખત આપણે લોકોથી અમસ્તા અમસ્તા જ હરી મરીએ છીએ ? જે સમાજ આટલી જૈન સાધ્વીઓને સાંખી શકે છે એ તમને કેમ નહિ સાંખે ? તમે વિચાર તો કરો; કેટલીક મુક્તિદેજની બહેનો પણ ગામ-ડામાં સાવ એકલી બેડી હોય છે ને લોકો તેની દયાગ્રતાને પૂજે છે. જૈન સાધ્વી કરતાં કે લોકસેવા કરતી અંગ્રેજ કે અમેરિકન બેન કરતાં તમારામાં શું ઓછું છે ? તમારા તપનું તેજ લોકોના વહેમનાં વાદળ વિખેરી નાખશે.’

‘પણ હું ત્યાં.....’ કાન્તા વિચારમાં ગાળગણી.

‘તમને ત્યાં લય લાગશે.’

‘લય તો નહિ પણ...’ કાન્તા અટકી ગઈ. ‘હું એકલી ત્યાં શું કરી શકીશ ?’

‘તમે એકલાં ? કાન્તાબેન, તમે જો જો તો ખરાં. તમને એકલું લાગશે જ નહિ. લોકો તમને ગામની દીકરી સમજી સત્કારશે અને ભાગ્યની દેવી ગણી તમારો પડ્યો બોલ ઝીલશે.’ અનંતની મૂંઝવણ વીખરાઈ ગઈ હોય અને અંતરમાં દીવો પ્રગટ્યો હોય એમ તેને બધું સૂઝવા લાગ્યું.

‘ત્યારે કરો તૈયારી,’ કાન્તાને વિચારમાં પડેલી જોઈ અનંતે કહ્યું.

કાન્તાએ જવાબ ન આપ્યો. અનંત કાન્તાના મોં ઉપર એનું વિચારમંથન પારખવા મથી રહ્યો. કાંઈ ન સમજવાથી એણે પૂછ્યું :

‘કાન્તાબેન, એક વાત પૂછું ?’

‘જરૂર.’ કાન્તા જાગી. ‘તમને ગમે તે પૂછવાનો અધિકાર છે.’

‘તમને તમારી જાત માટે એકલાં ભય તો નથી લાગતો ?’ અનંતે હિંમત કરીને પૂછ્યું.

‘ગામડામાં રહેતાં ?’ કાન્તાની આંખ તીક્ષ્ણ થઈ. ‘શહેરમાં ભય લાગે. શહેરમાં સંસ્કારી માણસો હોય ને, એટલે ડરીને રહેવું પડે !’ કાન્તાનું મોં સખત થઈ ગયું. ‘અનંતભાઈ ! મને અત્યારે વીસમું વર્ષ ચાલે છે. લડતમાં આવી ત્યારપછી હું ઘરમાં બોધું જ રહું છું. ચાર વર્ષ લડાઈનાં અને એક વર્ષ આ. એમાં ઘણા અનુભવો મળી ગયા. બધી વાતો કરવાનો અત્યારે સમય નથી પણ આટલા ઉપરથી સમજી જાઓ કે જ્યાં મેં સંસ્કારિતા, કેળવણી, આદર્શ ને એવું એવું જોયું ત્યાં ભય લાગ્યો છે. જ્યાં મેં અજ્ઞાન, દરિદ્રતા ને અણધાર્યાં જોયું ત્યાં મેં સુરક્ષિતપણું અનુભવ્યું છે. મને ગામડાના ખડૂતો કે કોળીનો ડર નથી. લુન્ડા, લક્ષ્મી કે હરામખોરોનો ડર નથી. એ લોકો મારા સામે આંખ પણ નહિ માંડે. ત્યાંનાં લોકો પાપ કરે છે પણ પાપથી ડરતાં હોય છે. મને તો ડર છે આ સડક ઉપરથી પસાર થતા, દેશની આશા ગણાતા કૂટડા જીવાનોનો. પેલા બંગલામાં રહેતા

ધનિકોના પુત્રોનો, જમીનદારો અને અમલદારોના નખીરાઓનો. બિચારાં ગામડાંનાં ભોળિયાં લોકો મને શું કરવાનાં હતાં ?’

‘કાન્તાએન !’ અનંતના અવાજમાં હર્ષાવેશ હતો. ‘તમે સમાજનું સાચું પૃથક્કરણ કયું છે. જુઓને આખો સમાજ કેળવાયેલાં યુવક-યુવતી તરફ શંકાની નજરે જ જુએ છે.’

‘અનંતભાઈ ! મેં તો કેટલાય દુઃખદ અનુભવ પછી પણ માન્યું છે કે ભયંકર પરિણામોનું નેપથ્ય ખેડીને પણ કુમારિકાઓએ બહાર નીકળવું જોઈએ અને પુરુષોનો સહવાસ કરવો જોઈએ. એમ નહિ થાય તો ભૂખ્યાં ડાંસ જેવાં યુવક-યુવતીઓ એક બીજાને જોતાં ભડકશે અને લાગ મળતાં ખાધ જવની વૃત્તિ સેવશે. હું ચંદનપુર આવીશ તો તમને કેટલાક અનુભવ કહીશ. તમે સાંભળીને તાજુબ થઈ જશો.’

અનંતને આજ સુધી કોઈ કુમારિકા સાથે પરિચય જ નહોતો થયો. વાચન અને વિચારથી એ સહશિક્ષણ અને સ્ત્રી-પુરુષના સહવાસમાં માનના હતા, પણ વીસ વર્ષની બુદ્ધિશાળી કાન્તાની અનુભવવાણી સાંભળી ત્યારે આશ્ચર્યમુગ્ધ બન્યો.

‘હવે ચંદનપુર ચાલો જ.’ આનંદમાં આવી જઈ અનંત બોલ્યો.

‘દરબાર કુંડુ કે આવી જવાય એટલું મારું જીવન સરળ નથી, પણ મને હવે જરા હિંમત આવી છે.’

‘લક્ષ્મીનું શું કરશો ?’

‘સગપણ ફેક, બીજું શું ?’ કાન્તાનો જુસ્સો મોં ઉપર તરી આવ્યો.

કાન્તા સાથે વાત કરતાં પ્રત્યેક સવાલજવાબે અનંત પોતાને નાનો ને નાનો લાગવા માંડ્યો. ‘આટલી બળવાન છતાં એ શા માટે મારા પાસે આવી હશે ?’ એના મનમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યો.

‘અનંતભાઈ!’

અનંતની વિચારમાળા તૂટી.

‘તમે મને બરાબર મદદ કરશો ને ?’ કાન્તાએ પૂછ્યું.

‘કાન્તાબેન, તમને વિનય લાગશે, પણ સાચું કહું છું કે તમારા જેટલી શક્તિ હું નથી ધરાવતો.’

‘મારે એ નથી સાંભળવું. જુઓ. તમે પુરુષ છો. દુનિયામાં તમને કેટલીક અનુકૂળતાઓ છે. તમારો સહેજ-ભલે નબળો પણ-ટેકો હશે તો હું ઉપર આવી જઈશ. મારે આ જિંદગીમાં કાંઈક કરી જવું છે માટે મદદની માગણી કરું છું, કેવળ સમાજના પ્રચલિત રિવાજ સામે બંડ કરવું હોત તો મદદ ન માગત. મારા પિતાને ચોખ્ખી ના પાડતાં, વરરાજને તોરણથી પાછો વાળતાં અને આખું ગામ કીડિયારી કરે ને છોકરાંઓ પથરા ફેંકે તોય મસ્ત થઈ જવતાં મને આવડે છે પણ મારે એમ નથી જવવું. એમ જવવું હોત તો આટલી મૂંઝાત નહિ. મારે તો આ ને આ સમાજની સેવા કરવી છે. અનેક રીતિથી જકડાયેલા અને દગ્ગરો વર્ષો થયાં સ્ત્રીશક્તિને છૂંદી નાખનારા હિંદુસ્તાનના પગ ધોવા છે અને એમ કરીને મારી કરોડો બહેનોની બેડીઓ તોડવી છે. મારા પિતા સામે હું લડીશ, પેલા ધનિક જુવાનને હું નિરાશ કરીશ. મારી આખી કામની ગાળો ખાઈશ અને ભાવનગરની શેરીએ શેરીએ મારી વાતો કરાવીશ; પણ એ બધા પછી પણ આશા રાખીશ કે આ પિતા, પેલો જુવાન, મારી જ્ઞાતિ ને આખું શહેર એક દિવસ મને સમજશે. મારું દુઃખ અને દારા ગિનાતાં જ આથમી જતી કેટલી યે કુમારિકાઓનું દુઃખ પિછાનશે.’

અનંત શું બોલે ? કાન્તાના દર્શને અનંત પોતાની જાતને ધન્ય માનવા લાગ્યો. એને થયું કે કાન્તા માટે કાંઈ કરું તે ‘મદદ’ નથી પણ પ્રગટ થતી સ્ત્રીશક્તિની પૂજા છે.

‘કાન્તાબેન ! મને તમારો લાઈ માનજો. સોગંદ તો શું લઉં ! પણ ભારતમાતા પ્રત્યે જેટલી પ્રેમભક્તિ છે તેટલી જ એની તેજસ્વી પુત્રી માટે રાખીશ.’

‘બસ, મારે એટલું જ જોઈએ છે. અનંતલાઈ ! મારો માર્ગ હવે હું કરી લઈશ. તમારે કાલ સવારની ગાડીમાં જવું હોય તો ભલે જાઓ.’

‘પણ હું અહીંથી રામપુર નથી જતો.’

‘ત્યારે ?’

“આપણે એ તો વાત જ નથી થઈ. રામપુરથી હું તો કંઈક નિરાશાનો માર્ગો નીકળ્યો હતો. જો કે મને અહીં આવતાં જ ખાતરી થઈ ગઈ છે કે હું જીવન જીવું છું તે સાચું જીવન છે, પણ હવે તો અનુભવ લેવાને ખાતર પણ એમ થાય છે કે મુંબઈ અમદાવાદ વગેરે જગ્યાએ કાગતના મિત્રો છે તેને મળતો જાઉં.”

‘પાછા ક્યારે ફરશો ?’

‘તમે કહો ત્યારે. મારી જરૂર હોય તો અત્યારે જ રામપુર જાઉં.’

‘વિનુલાઈ તો ત્યાં જ રહેવાના છે ને ?’

‘હા.’

‘તમે એને આ બધું લખશો તો ખરા ?’

‘જરૂર, સવારે જ લખવાનો.’

‘અને એમને તમારા ટેકાણાની તો ખબર હશે ને ?’

‘હા.’

‘બસ ત્યારે તમે મંગલ મુસાફરી કરી આવો. જરૂર પડશે ત્યારે વિનુભાઈ મારફત હું તમને જણાવીશ.’ કાન્તા ખુરશી ઉપરથી ઊઠી.

‘તમે કહેતા હો તો હું તમને પણ મારા પ્રવાસના ખર્ચર આપતો રહું.’

‘ના, ના. વળી પિતાશ્રીને લાગશે કે આ છોકરો જ બગાડે છે.’

‘કીક ત્યારે.’ કાન્તા દાદર તરફ ગઈ. [અનંત એને નીચે સુધી મૂકી આવ્યો. સલામ કરી અને છૂટાં પડ્યાં.]

[૯]

અગમ્યની યાદ

CHAP. IV

કાન્તાના ગયા પછી અર્ધીક કલાકે સુમન બહારથી આવ્યો. અનંત આરામખુરસીમાં પડ્યો પડ્યો કાન્તાનું સામિધ્ય અનુભવતો હતો. સુમને અંદર આવતાં જ પૂછ્યું:

‘કાન્તા ગઈ?’

CHAP. IV

‘હા, અર્ધીક કલાક થયો.’

‘એનાં લગ્ન તો થશે જ’ સુમને બેસતાં બેસતાં કહ્યું.

‘તું એને ઘેર ગયો હતો?’

‘હા.’

‘બીજી કાંઈ વાતો થઈ?’ અનંતે આતુરતાથી પૂછ્યું.

‘બીજી તો કાન્તાના બાપાના બાબાના. કાન્તાએ ત્યાં ચોખ્ખું સુણાવી દીધું છે કે પોતે પરણવાની નથી.’

‘સુમન!’ ખૂબ હર્ષ પામતો હોય એમ અનંત બોલ્યો. ‘કાન્તા-એન અદ્ભુત શક્તિવાળી છે. આને તે પરણવાય? એ તો કોઈ મહાન ક્રાન્તિકાર થવાની.’

સુમન અનંતનો અભિપ્રાય ન માની શક્યો.

‘જોધએ શું થાય છે.’ હંડે કલેજે સુમન બોલ્યો.

સુમનનો જવાબ અને મુખભાવ જોધ અનંત પાછો પડ્યો.

‘હીક, સુમન, ત્યારે હું સવારે જાઉં છું.’

‘કેમ વળી શું થયું? બે ચાર દિવસ રહે તો ખરો.’

‘બધું કામ પતી ગયું. કાન્તાબેનને મળવું હતું તે મળી લીધું.’

‘શું નક્કી કર્યું?’

‘નક્કી તો કાન્તાબેન જાતે જ કરશે.’

‘પણ તો તારી શી જરૂર હતી?’

‘કાન્તાબેન ધરછે છે કે એમને જરૂર પડે તો મારે સગા ભાઈની પેઠે મદદ કરવી.’

‘એટલે એ નહિ પરણે અને ઘર છોડશે તો શું તું એને તારી સાથે રાખીશ?’

‘રહેવું હશે તો જરૂર રાખીશ.’

સુમન આશ્ચર્ય પામ્યો.

‘લોકો શું કહેશે એ ખબર છે?’

‘લોકો ધીમે ધીમે સાચું સમજશે. લોકોથી બહુ જ ડર્યા કરીએ તો આ દુનિયામાં જિવાય જ નહિ.’

‘પણ તેં આજ સુધી જે સેવા કરી છે અને આપણા આખા મંડળમાં ‘સાચા માણસ’ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે તે એક ક્ષણમાં ફેરવાઈ જશે.’

‘પ્રતિષ્ઠાને ખાતર કાંઈ ધર્મ છોડાય છે?’

‘પણ આમાં તારો ધર્મ ક્યાં છે ? તારે ને કાન્તાને શું ?’

અનંત ચોક્યો.

‘મારે ને કાન્તાને શું ? મારે ને તારે શું ? વિનુને શું ?’ અનંત ઉશ્કેરાટમાં આગળ વધ્યો. ‘મારે ને મારા દેશને શું ? સુમન ! મારે ને કાન્તાને ધણું. કાન્તાના પિતા કરતાં યે વધારે. કાન્તા અને હું એક જ આદર્શ પાછળ જીવીએ છીએ ને જૂરીએ છીએ. પરમાત્માની દૃષ્ટિએ જગતનાં કોઈ પણ ભાઈએન કરતાં અમે વધુ નિકટનાં ભાઈ-એન છીએ. એક જ માતાપિતાનાં બાળકોને લોહીનો સંબંધ હશે, અમારે આત્માનો—હૃદયનો સંબંધ છે.’

સુમન અનંતનો વાણીપ્રવાહ સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ ગયો. એકાદ મિનિટ પછી એણે ધીમે રહીને કહ્યું:

‘પણ સાથે રહેવાથી તારા કામને વિક્ષેપ નહિ આવે ?’

‘એ વિચાર તને જ આવે છે એમ નથી. કાન્તાને અને મને પણ એ ખ્યાલ છે. કામને વિક્ષેપ ન આવે એમ કરવા અમે બધું કરશું, પણ કામને વિક્ષેપ ન આવે એટલા ખાતર કાન્તાની પડખે ઊભા રહેવાનો હું ઇન્કાર નહિ કરી શકું. અને કામને વિક્ષેપ આવે જ નહિ સુમન ! એ દિવસ લોકોને નવું લાગે ને ગમે તેમ વાતો ચલાવે પણ આપણી આંખ નિશ્ચય હોય અને હૈયામાં ફફડાટ ન હોય તો લોકોને અસર થાય જ.’

‘અનંત !’ જરા હસતો શરમાતો સુમન બોલ્યો. ‘હું પણ રામપુર આવું તો ?’

‘આવું તો શું ? આવવું જ જોઈએ. તને રેવન્યુખાતામાં જવાનું ગમે છે કેમ ? અને સુમન ! આ મિત્રનું ધૈતિયું ! ખમે પોંજણ લઈને ગામડામાં ફરતો એ ભૂલી ગયો ? એ ઘેઝઘા હતી ? નશો હતો ?’

સુમન વિચારમાં પડ્યો.

‘કાન્તા આવશે તો જરૂર આવીશ.’ એકાદ મિનિટ રહીને સુમન બોલ્યો.

‘તારા આવવાને અને કાન્તાએતને શો સંબંધ છે ? ગામડાં માટે આવવું છે કે કાન્તાએત માટે ?’

‘ના, ના પણ એકાદ મહિનો વિચાર કર્યા પછી આવીશ.’ સુમન ગંભીર થઈ ગયો.

‘દોઢ વર્ષમાં હજી વિચાર પૂરો નથી થયો ?’

‘એ વિચારનું પરિણામ તો આવી ગયું. રેવન્યુખાતાની નોકરીનું કાંઈ એક દિવસમાં નથી સ્વીકારી લીધું. હવે અધું ફરીને વિચારવું પડશે.’ સુમન ગંભીર સ્વરે બોલ્યો.

‘ભલે વિચાર. પણ હવે આવે તો ફરી પાછા નથી ફરવાનું એવો નિશ્ચય કરીને આવજો.’ અનંત સુમનની ગંભીરતા ન સમજ્યો એટલે એણે વાત ટૂંકાવી.

‘કપ્પૂત્ર’ સુમને જવાબ આપ્યો.

સવાનો સમય થતાં બંને મિત્રો મેડી ઉપર ગયા અને લડતના પ્રસંગો યાદ કરતાં કરતાં ઊંઘી ગયા. પરોઢિયે સાડાત્રણ વાગે ઘડિયાળની ઘંટડી વાગતાં અનંત ઊઠ્યો. સુમન પણ ઊઠ્યો. હાથ ઊંચો ધોઈ અનંતે થેલી ને ધાબળો લીધાં.

‘ઠીક સુમન, વળી ક્યારેક.’ અનંતે ચંપલ પહેરતાં હાથ મોં કરી કહ્યું.

‘હું સ્ટેશને આવું છું ને ? આપણે રાત્રે ટપ્પાવાળાને કહેવું જ ભૂલી ગયા. સપ્પૂર, માળસને મોકલું.’

સુમન અંદર જવા માટે પાછો વળ્યો.

“હવે ટપ્પો જ છે. તું ચાલતો હો તો ચાલ, નહિ તો હું જાઉં છું.”

અનંત નીચે ઊતર્યો. સુમન એની પાછળ ઊતર્યો. બંને મિત્રો સ્ટેશન તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં કાન્ટાની અને ખીજા સૈનિકાની વાતો કરતાં વીસેક મિનિટમાં સ્ટેશને પહોંચ્યા. અનંતે અમદાવાદની ટિકિટ કઢાવી ગાડીમાં જગ્યા લીધી.

ગાડી ઊપડતાં સુધી બંનેએ વાતો કરી. જુદા પડતાં સુમન ગળગળો થઈ ગયો અને એણે ખાતરી આપી કે પોતે જરૂર રામપુર આવશે જ.

ગાડી ઊપડી. સલામ કરી સુમન છૂટા પડ્યો. હર્ષશોકની મિશ્રિત લાગણીઓ અનુભવતો અનંત ગાડીમાં ઠીક થઈ બેઠો. એક પછી એક સ્ટેશનો વટાવતી ગાડી અમદાવાદના માર્ગે દોડવા લાગી. અનંતની આંખો ઘેરાવા લાગી એટલે એણે બેઠક ઉપર લાંબાબું. આંખ મીંચાઈ પણ મનઃચક્ષુ સામે ચિત્રપટ કરતાં યે વધારે ઝડપથી એક પછી એક દૃશ્યો પસાર થવા લાગ્યાં.

રામપુર, છેલ્લા અડવાડિયાનું મંથન, વિનુ, કૃપેશ, ગામના બેઠૂતો, નાનકડી વાડી આંખ સામે આવી ગયાં, સુમન અને કાન્ટાએ આવી નવો વિચાર અને નવું મંથન રજૂ કર્યું, ભાવનગરના ખીજા મિત્રોએ આશા નિરાશામાં ઝુલાવ્યો. કંઈ કંઈ લાગણીઓ અનુભવતો અનંત સવારના સાત વાગ્યા સુધી આંખો મીંચીને પડી રહ્યો. મોઢો તડકો ખારીમાંથી અંદર આવ્યો ત્યારે અનંત ઊઠ્યો. આંખ ભરીને સૂર્યનારાયણનાં દર્શન કર્યાં. ટ્રેનના પાટાની આજુબાજુ પથરાયેલાં લીલાં ખેતરો અને પવન સાથે ગેલ કરતાં ચાસાટયા ઉપર વેરાતાં સોનેરી કિરણો એને આકર્ષક લાગ્યાં. અનંતે દૂર દૂર

સુધી દૃષ્ટિ ફેંકી. આસ્માન જ્યાં નીચું વળીને પૃથ્વીને ચૂમે છે એ દશ્ય જોઇ અનંતને અગમ્યની યાદ આવી અને એનું હૃદય ભક્તિથી પુલકિત થઇ ગયું. ગાડી સસવાટા કરતી ચાલી જતી હતી. કોર પણ તાલબદ્ધ આવતો અવાજ અનંતને મીઠો લાગ્યો. નદી, નાળાં ટેકરા વટાવતી ગાડી ઉપર મન સ્થિર થતાં અનંત ખુશ ખુશ થઇ ગયો. કાણ જાણે કેમ આજ એની આંખ ઊઘડી ત્યારથી જ એ જ્યાં જ્યાં નજર ફેંકતો હતો ત્યાં ત્યાં અધુર આખી કુદરત જાણે હસતી હોય એવું લાગ્યું.

સૂર્ય ઉપર ચડતો હતો અને પ્રકાશનો ધોધ છૂટતો હોય એમ કિરણો પથરાતાં હતાં ‘કેટલું ભગ્ય છે!’ અનંતથી બોલાઈ ગયું, ‘ક્યા ચિત્રકરની મગદૂર છે કે આ ક્ષણે ક્ષણે બદલાતું છતાં એ શાશ્વત સૌંદર્ય ચીતરી શકે?’ અનંતે ફરીને અગમ્યને યાદ કરી માથું નમાવ્યું.

અનંત સાથે કાંઈ ભાતું નહોતું. પેટમાં ખાટો જણાતાં એક રોતેથી કેળાં-પોપૈયું લીધાં અને પેટનો અગ્નિ શાંત કર્યો. થોડીવાર થેલીમાંથી એક ચોપડી કાઢી વાંચવા બેઠો પણ મગ્ન ન આવી એટલે પડતી મૂકી. શાંત થયેલા વિચારો જાગ્યા હોય અને મગજમાં ધૂમતા હોય એવું એને લાગ્યું. અચાનક યાદ આવતાં એણે થેલીમાંથી કાગળ કાઢી પોતાના અનુભવ વિનુને લખવા માંડ્યા. વીરમગામ સુધીમાં કાગળ પૂરો કરી ટપાલમાં નાખ્યો.

અમદાવાદ પહોંચતાં સુધી ક્રાન્તાબેન અને એનાં સોસરા ઊતરી જતાં વચનોને અનંતે યાદ કર્યાં. અમદાવાદ રોડને ગાડી આવતાં ‘લેટફોર્મ’ ઉપર નજર નાખી. કોઈ ઓળખીતું ન દેખાયું. ‘કાને ત્યાં જવું?’ એ વિચાર આવ્યો પણ થેલી લઇ નીચે ઊતરી સીધો રેવાબાઈધર્મશાળામાં જ ગયો અને ચોરડી લઇ બતી ફરીને બેઠો.

ગઈ રાત્રે પૂરું સુવાયું નહોતું એટલે આંખ ઘેરાતી હતી પણ વિચારોનો વેગ એટલો પ્રબળ હતો કે ચિત્ત શાંત થતું જ નહોતું. ઓરડીતું ભોંયતળિયું બરાબર સાફ નહોતું એટલે અનંતે એક ખાટલો ભાડે લીધો અને ઉપર ટુવાલ પાથરી લાંબાવ્યું.

ભાવનગરના અનુભવો યાદ કરતો અને અમદાવાદનો કાર્યક્રમ મનમાં ઘડતો રામપુરનો આમસેવક અનંત, રૈવાબાઈધર્મશાળામાં અનેક વિચારોમાં ઝોલાં ખાતો આખરે પોઢી ગયો.

[૧૦]

આશ્રમે

અનંત પરોઢિયે પાંચ વાગ્યે જાગી ગયો. છ કલાકની ઘસઘસાટ ઊંઘે એનાં શરીર-મનનો થાક ઉતારી નાખ્યો. સ્વસ્થ થઈ ખાટલામાં બેઠો. મનમાં કાર્યક્રમ ઘડવા લાગ્યો. ઘણી મહેનત કરી પણ કાર્યક્રમ ઘડાયો નહિ. મનમાંથી કાન્તા ખસતી નહોતી. પોતે અમદાવાદની એક ધર્મશાળામાં બેઠો છે એમ જાણતો હોવા છતાં કાન્તા એને બાળુમાં જ લાગવા માંડી. ગમે તે વિચાર શરૂ કરે પણ વિચારની એકાદ કડી તૈયાર થતાં જ કાન્તા સાથે જોડાઈ જવા લાગી.

કાન્તાનું ગૌર તેજસ્વી વદન, નિશ્ચલ આંખો, સ્પષ્ટ મધુર અવાજ, સુડોલ શરીર અનંતને આકર્ષક લાગવા માંડ્યાં. અનંત કલ્પનાએ ચડ્યો. ઘડીક તો એને એમ થઈ ગયું કે ‘ભાવનગર જઈ કાન્તાને લઈ રામપુર ચાલ્યા જાઉં. કાન્તા રામપુરમાં પગ મૂકશે તો ત્યાં નવચેતના પ્રગટશે.’

ઘડિયાળમાં હના ડંકા થયા ત્યાંસુધી અનંત વિચારમાં બેસી રહ્યો. ડંકાના અવાજે એને જાગૃત કર્યો, ઊઠીને શોચાદિ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થયો, સાત સાડાસાત વાગતાં સ્નાનાદિથી પરવારી અનંત બહાર જવા તૈયાર થયો, ધાબજો ખીંટીએ ભેરવી, ઓરડીને તાળું મારી હાથમાં થેલી ઝુલાવતો અનંત બહાર નીકળ્યો.

શહેરની બજાર અને માણસોની ભીડાભીડ જોતો અનંત એલીસ-શ્રીજ પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં ઘડીક થોડ્યો, ‘હવે ક્યાં જવું ?’ ત્યાંથી પાછો વળી ભદ્ર તરફ ગયો. એક મિત્રના ઘેર તપાસ કરી પણ પત્તો ન મળ્યો. છેવટે વિદ્યાપીઠમાં જવાનું ઠરાવ્યું. અનંતને લાગ્યું કે અધા મિત્રોનો પત્તો ત્યાંથી જ મળશે.

એલીસશ્રીજ વટાવી અનંત વિદ્યાપીઠને રસ્તે ચાલ્યો, રસ્તામાં કાન્તાના વિચારો જ આવવા લાગ્યા. પાંચ વર્ષ પહેલાં જ્યારે કાન્તાને પહેલી જોયેલી ત્યારે પણ પોતે ખેંચાયેલો એ પણ યાદ આવ્યું. સંગ્રામના દિવસોનાં અનેક સ્મરણો તાજાં થયાં. અમદાવાદના રસ્તા ઉપર કાન્તાએ એક જીવાનને તમાચો ખેંચી કાઢ્યો હતો તે યાદ આવતાં અનંતનું મોં મલકી ગયું.

‘આવી કાન્તાનો હાથ ઝાલવાને કોણ સમર્થ છે?’ અનંતના મનમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યો. આ એક પ્રશ્ન અનેક પ્રશ્નો જન્મ્યા. સુમનનું લગ્નજીવન યાદ કરતાં અનંતના મોં ઉપર વિપાદ છવાઈ ગયો. એમ કરતાં વિનુ યાદ આવ્યો અને પછી તો આખું રામપુર નગર સામે ખડું થયું. પોતે ધરથી ઘણે દૂર નીકળી ગયો છે એમ અનંતને લાગવા માંડ્યું. રામપુરનાં વૃક્ષો ને ખેતરો, નદી ને તળાવ, આળકો ને મોટાંઓ એને પોતિકાં લાગવા માંડ્યાં.

વિચારના વેગ સાથે મોટાં મોટાં ડગલાં ભરતો અનંત વિદ્યાપીઠના મકાન પાસે આવી પહોંચ્યો. નાળા પાસે એ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ મઢ્યા તેને અનંતે પૂછ્યું:

‘રામભાઈ છે?’

‘એ તો વેડછી ગયા.’ એકે જવાબ આપ્યો.

‘અનુભાઈ?’

‘એ જંબુસર.’

‘પ્રેમશંકર ?’

‘એ વિદ્યાપીઠમાંથી નીકળી ગયા.’

અનંતને વિદ્યાપીઠમાં કોઈ મિત્રો ન મળ્યા. પાછા જવા કરતાં આશ્રમ તરફ જવું ઠીક લાગ્યું. ઊપડ્યો આશ્રમ તરફ. આશ્રમ ‘હરિજન અ.શ્રમ’ બની ગયો છે તે અનંત જાણતો હતો. ત્યાં કોઈ મળશે નહિ એ પણ ખબર હતી છતાં આશ્રમની ભૂમિ સાથે જ એને કાંઈક સંબંધ હતો એટલે આશ્રમના વિચારો કરતો આશ્રમે આવ્યો. બંધે ફર્યો. શાળા જોઈ, ચમારકામ જોયું, કાર્યાલય જોયું, આશ્રમનાં ઝાડ જોયાં. અનંતે નિઃશ્વાસ મૂક્યો. ગાંધીજીનું નિવાસ-સ્થાન આવતાં અનંતની પાંપણો ભીંજાઈ ગઈ, ‘આ પૂનિત જગ્યા ! અહીંથી બાપુએ કૃત્ય કરી અને જગતને જાગાવ્યું : ‘સ્વરાજ લીધા વિના નહિ આવું !’ અનંત સૂતી પડેલી ઓરડી જોઈ રહ્યો. એનું અંતર વલોવાયું. ધીમે પગડે ઓરડી પાસે ગયો અને આંખુઆંખુ જોઈ ઓટા ઉપર બેઠો. આખા અંગમાં એક ઝલઝલાટી અનુભવી.

પાંચેક મિનિટ સુધી ત્યાં બેસી રહ્યો. વાતાવરણનું પાન કરતો હોય એમ ભક્તિપૂર્ણ નેત્રે આંખુઆંખુ જોતો અનંત બેઠો. અનંતનું માથું સહેજ નમી ગયું.

અનંત આશ્રમમાંથી બહાર નીકળતો હતો ત્યાં એક મિત્ર મળ્યા પરસ્પરના ખબર પૂછ્યા. મિત્રના આગ્રહથી અનંત પાછો વળ્યો. બંને અંદર જઈ એક ઓટલા ઉપર બેઠા.

લગભગ બાર વાગ્યા હતા. અનંતે સવારના કંઈ ખાધું નહોતું. કીર્તિએ શીંગ ને ગોળ મૂક્યાં. અનંતે ઘાવણી યાદ કરી હસતાં હસતાં નારતો કર્યો.

‘કાર્તિકલાઠ, તમે કેટલો સમય થયા અહીં છો ?’ અનંતે પૂછ્યું.

‘એક મહિનો થયો.’ કાર્તિકએ જવાબ આપ્યો. એનો અવાજ મધુર હતો.

CHINESE

‘ત્યારપહેલાં ક્યાં હતા ?’

‘ઘેર’

‘એટલે ?’

‘પિતા પાસે કલકત્તા.’

‘કલકત્તા ? ત્યાં શું કરતા ?’

‘ત્રાણું કર્યું.’ કાર્તિક હસ્યો.

‘શું કાંઈ ધંધો કરતા ?’

‘જદને ત્રણેક મહિના તો આંટા માર્યા. પછી ચારે બાજુથી આવ્યો થવા માંડ્યો એટલે પાછો કોલેજમાં દાખલ થયો. પણ ત્યાં ગમે જ નહિ. એમાં એક દિવસ ‘કોઈ વિદ્યાર્થીએ સભા સરઘસમાં નહિ જવું’ એવું ફરમાન નીકળ્યું એટલે સભામાં જઈ બરતરફ થવા કરતાં મેં નીકળી જવાનું જ પસંદ કર્યું. ફરી ચારેક મહિના કલકત્તામાં ફર્યા. અંતે બાપાએ પોતાની સાથે શણની દલાલીમાં રાખ્યો. ત્યાં તો શેનું ફાવે ? છ મહિના કાઢ્યા. બાપાએ પણ આશા મૂકી અને એક મિત્રના સ્વદેશીભંડારમાં રાખ્યો. બાપાનો મિત્ર પણ જખરો હતો. સ્વદેશીના નામે કમાણી જ કરવા બેઠો હતો. ત્રણ મહિના રહી એની સાથે પણ લડ્યો. અંતે થાકી બાપાને મારા દુઃખની વાત કરી. પિતાને સમજાવ્યા કે આ બધાં ફાંફાં છે. હૃદયના સંચા જ બદલાઈ ગયા છે, હવે ધંધોપાણી થઈ શકશે જ નહિ. અંતે થાકીને બાપાએ અહીં આવવાની રજા આપી.’

‘શાઆશ’ અનંત ખુશ થઈ ગયો.

‘મને એકને જ આવું નથી થયું હો ! ચાર પાંચ મિત્રોને તો હું જાણું છું. લડાઈએ કેટલાકનું માનસ જ ફેરવી નાખ્યું છે.’ કીર્તીએ કહ્યું.

‘મને તો એથી જુદું જ લાગે છે. લડાઈને બધા ય ભૂલી ગયા હોય એમ જ વર્તે છે.’

‘એવા પણ છે, પરંતુ હું કહું છું એવાની સંખ્યા ઓછી નથી.’

અનંતે ન સાંભળ્યું હોય એમ બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો :

‘વાતાવરણ કેવું લાગે છે ?’

‘હંદુગાર ?’

‘મને પણ એવું જ લાગે છે. તું માને છે કે ફરી એ પાંચ વરસમાં લડત થાય ?’ અનંતે ‘તમે’નો ડોળ છોડ્યો.

‘લડતનું તો પૂછજ મા. કોણ જાણે કયાંથી કાઢી નીકળે છે ? એ તો વળી એવું કંઈ બને તો આખો દેશ સળગી બેઠે.’

‘અત્યારે બધાએ ગામડાંમાં જ બેસી જવું જોઈએ એમ તને નથી લાગતું ?’ અનંત બોલ્યો.

‘ગામડાંમાં તો બેસવું જ જોઈએ પણ સાચી વાત તો એ છે કે બધાએ કોઈને કોઈ કામમાં લાગી જવું જોઈએ કે જેથી દેશનું દઈ મટે. આપણે ય કંઈ ઓછા પ્રશ્ન ઉકેલવાના છે ? અરપૃથ્થનાનો જ વિચાર કર. ધરતીના પડ ઉપર આવું કયાંય હશે ?’

‘બાપુજીની લડતમાં આજ વિશેષતા છે કે એમાં રાષ્ટ્રના એક પણ અંગની ઉપેક્ષા નથી થતી.’ અનંત બોલ્યો.

‘સાંજ સુધી બન્ને મિત્રોએ વાત કરી. વર્તમાન રાજકારણને ડાળી નાખ્યું. ઘણા મિત્રોના સમાચાર એક બીજાએ જાણ્યા. અનંતે પોતાની રામપુરની વ્યથા અને ભાવનગરના અનુભવો કહી સંભળાવ્યાં. બે વરસ પહેલાં અનંત અને કીર્તિ જેલમાં હતા એ કરતાં બે ચાર-પાંચ કલાકના સહવાસથી મૈત્રી વધી હોય એવું બન્નેને લાગ્યું.’

‘આપણે જેલ તરફ ફરવા જશું ? ’ કીર્તિએ પૂછ્યું :

. ‘ભલે.’ અનંતે જાહેર્યો.

‘તું થાકી તો નથી ગયો ને ? ’

‘ના રે ના. રામપુરમાં રહેનાર એમ થાકે ? ’ અનંતે હસ્યો.

બન્ને જેલ તરફ ચાલ્યા. અચાનક યાદ આવતાં કીર્તિએ પૂછ્યું :

‘તું શ્રીકાન્તને મળ્યો ? ’

‘ના, ના. એ ક્યાં છે ? ’

‘અહીં જ હતો. બે દિવસ પહેલાં જ અહીંથી ક્યાંક ગયો.’

‘ક્યાં ગયો ? એ શું કરે છે ? ’ અનંતે પૂછ્યું.

‘તને ખબર નથી ? એ બહુ જખરો છે. છેલ્લા દોઢ વર્ષથી પ્રવાસ જ કર્યા કરે છે. ખાસ જરૂર પડે ત્યારે ગાડીમાં બેસે. બાકી યગપાળો રખડ્યા જ કરે.’

‘પણ શા માટે ? ’ અનંતે જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું.

‘અભ્યાસ અર્થે.’

‘જખરો ! ’

‘અને સુખલાલની ખબર છે ? ’

‘ના.’

‘એ બીલોમાં કામ કરવા ગયો છે. તું અમસ્થો નિરાશ થાય છે. આપણા ધણા મિત્રો આજ પોતપોતાની રીતે સ્વરાજસાધના જ કરી રહ્યા છે.’

‘કીર્તિ, ધણા એટલે કેટલા?’ અનંતનો અવાજ જરા ભારે થયો “સ્વરાજ માટે આપણે કેટલા સાધકો જોઈએ એ ખબર છે? હિંદનાં સાત લાખ ગામડાં!” અનંત સ્થિર આંખે જોઈ રહ્યો.

‘અને કીર્તિ,’ થોડીવાર રહીને અનંત બોલ્યો. ‘આપણે સૈનિકો પણ કેવા સ્વાર્થમાં પડ્યા છીએ? જેટલું દુઃખ મિત્રવિયોગતું થાય છે, તેટલું આ કંગાળ ગામડિયા વિશે થાય છે? સાચે જ ગાંધીજીએ જ્યારે યરોડામાં ઊપવાસ કર્યા ત્યારે મારું હૈયું હચમચી ઊઠ્યું હતું. મને થયું કે અમને કોઈને કેમ હરિજનો માટે મરવાની તાલાવેલી નથી લાગતી? એવું જ બીજી બધી પ્રવૃત્તિ વિશે.’

કીર્તિ અનંત સામું જોઈ રહ્યો. અનંતના મોં ઉપર પથરાયેલી વેદનાએ કીર્તિને વશ કરી લીધો. બંને ફરતાં ફરતાં જોલના ફાટક પાસે આવી પહોંચ્યા.

‘અનંત...યાદ આવે છે?’ કીર્તિએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

‘આ કેમ બુલાય? ખરેખર આપણે અંદર હતા ત્યારે વધુ સુખી હતા. ત્યારે મનમાં એક પ્રકારનો સંતોષ હતો. બહાર આવ્યા પછી શાંતિ હુંટાઈ ગઈ.’

બંને મિત્રો ફાટક પાસે થોડીવાર બેસા રહ્યા, જોલના દરવાજામાં સાતના ડંકા થયા.

‘બેરેકો બંધ થતી હશે.” કીર્તિ બોલ્યો.

‘હા.’ અનંતના મુખ ઉપર દુઃખ તરી આવ્યું.

સંલવની

બંનેએ મૂગા મૂગા જેલના તોતીંગ દરવાજાને જોયો અને એ હજાર માનવીને વીંટળાઈને પડેલી ઊંચી દીવાલ ઉપર એક વખત નજર ફેરવી.

‘કીર્તિ, આ અમલદારોને હૃદય જ નહિ હોય!’ પાછા ફરતાં અનંતે ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

જેલનાં રમરણો ચાદ કરતા અને જીલમોની વાત કરતાં બંને મિત્રો આશ્રમે આવ્યા.

‘હવે હું જઈશિ.’ અનંત દરવાજા પાસે જ અટક્યો.

‘જમવાનો વખત થયો છે. જમતો જ જા.’ કીર્તિએ અનંતનો હાથ ઝાલી કહ્યું. અનંત તેની સાથે ચાલ્યો.

જમવાની ઘંટડી વાગતા અનંત અને કીર્તિ ભોજનાલય તરફ ગયા.

‘કીર્તિ, બાપુ હતા ત્યારનો આશ્રમ અને આજનો આશ્રમ ! જાણે અંદરથી આત્મા જ ચાલ્યો ગયો. હરિજનસેવાતું પવિત્ર કામ અહીં થાય છે પણ હું તો અહીં આ-યા છું ત્યારથી દુઃખી થઈ રહ્યો છું. કોણ જાણે મને એમ જ થયા કરે છે કે બાપુ એના આ દેહે અહીં આવી શકશે ?’ અનંત ગળગળો થઈ ગયો. ‘જેને તને નથી લાગતું, જાણે જાડપાન રોતાં હોય ! આ બગીચો જન !’ અનંતની આંખે જળજળિયાં આવી ગયાં.

કીર્તિ અનંતની અશ્રુભરી આંખ સામે ટાંપી રહ્યો.

[૧૧]

સૈનિકનો ધર્મ

અનંતે આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ સાથે ભોજન લીધું. કીર્તિની વિદાય લેતાં અનંત બોલ્યો:

‘તારા સરનામે મારો કાગળ આવે તો રાખજો. હું આજ કાગળ લખીશ તેમાં તારું સરનામું લખવાનો છું.’

કીર્તિ દરવાગ્ન સુધી અનંતને વળાવી આવ્યો. આછા અંધારામાં અનંત ઝડપભેર અમદાવાદ તરફ ચાલ્યો. મ્યુનિસિપાલિટીની હદ શરૂ થતાં યત્તી પાસે એક જ્વેલના સાથી દેખાયા. અનંત ખુશ થયો. ચંદ્રશંકર પ્રત્યે અનંતને ખૂબ આદર હતો. ચંદ્રશંકર પણ અનંતને જોતાં આનંદ પામ્યા.

‘અનંત, તું ક્યાંથી ?’ પાસે આવતાં ચંદ્રશંકરે પ્રેમભર્યા અવાજે પૂછ્યું.

‘કાલ રાત્રે અહીં આવ્યો છું. આપ ક્યારે આવ્યા ?’

‘મને તો ચારેક દિવસ થયા. સવારની ગાડીમાં જવું છે.’

‘અહીંથી ક્યાં ?’

‘નડિયાદ. અહીં અમારે ત્યાંના આઠ દસ ખેડૂતો મિલમાં કામ કરે છે તેના માટે આવ્યો હતો.’

જરાવાર ખંને મૂગા મૂગા ચાલ્યા. થોડેક આગળ નીકળી ચંદ્ર-શંકરે પૂછ્યું:

‘હમણાં તું ક્યાં છો ?’

‘રામપુર.’

‘શાખાશ, ખીજું કોણ છે ?’

‘વિનુ અને એક વિદ્યાર્થી છે.’

‘કેમ, મજા પડે છે ને ?’

‘હા, મજા જરા ઓછી થઇ ગઇ હતી એટલે ફરવા નીકળ્યો છું. દશબાર દિવસમાં પાછો પહોંચી જઇશ.’

‘અહીંથી ક્યાં જવાનો છો ?’

‘હજી એ’ક દિવસ અહીં રહીશ પછી મુંબઇ જવું છે.’

‘ત્યાં તો ઘણા ભાઇખંધો મળશે.’

‘એ બધાને મળવા જ નહિ’ છું. ચંદ્રભાઇ, રામપુરમાં છેલ્લા કેટલાય દિવસ થયાં મન ડામાડોળ રહ્યા કરતું હતું.’

‘કામમાં મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી હતી ?’

‘ના, ના. મનમાં જ મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી હતી. ઘણી વાર શંકા થયા કરે; ‘આમ કાંઇ સ્વરાજ મળશે ?’ વળી એમ પણ થાય કે ‘હાલમાં હતા તેમાંના ઘણાખરા આજ કેમ ધંધે વળગી ગયા હશે ?’ અને ઘણા વિચારો આવ્યા કરે, છેવટ થયું કે એક વખત બહાર નીકળી બધું જોઇ આવવા દે.’

‘ગામલોકોનો તો તમારા તરફ સહકાર છે ને ?’

‘ખૂબ. ભાગ્યે જ ખીજે કોઇ ઠેકાણે આટલી સફળતા મળી હશે.’

‘લડતમાં તું કયા ગામમાં હતો ?’

‘લડતમાં રામપુરમાં જ. ત્રણ વખત રામપુરમાંથી પકડાયો છું.’

‘ત્યારે તો તેં બરાબર ગામ પસંદ કર્યું’. અનંત, આપણે લોકોને કહ્યા કરતા હતા કે સ્વરાજ માટે કના થઈ જશું. લોકોમાં તો આજ ભેર નથી રહ્યું પણ આપણને જુએ છે એટલે એને લાગે છે કે આ લોકો સાચા હતા. પાણી ઊતરી ગયાં પણ એ ઘેર પાછા નથી ગયા. તું ને પિતૃ આખર સુધી ત્યાં જ રહેજો.’

‘હવે તો રામપુરમાં જ.’ અનંત બોલ્યો.

બંને એલીસાબીજ નજીક આવી પહોંચ્યા.

‘પણ તમારે તો ખૂબ મુશ્કેલી આવતી હશે ?’ થોડીવાર રહી અનંત બોલ્યો.

‘કેમ ?’

‘લડતનો રંગ તો તમારી બાજુ જ હતો ને ! કનાકાસી થઈ ગયેલા લોકો આજે આપણા તરફ કેવી દૃષ્ટિએ જુએ છે ?’

‘લોકોનો સહભાવ તો એવો જ છે. પણ અનંત ! એમની સ્થિતિ જોતાં આંખમાં પાણી આવે છે. કેટલાક ખેડૂતો સાફ થઈ ગયા. જેને ત્યાં છાકમછાળ હતી એના છાકરાને આજ કયાંય ધંધો નથી મળતો. જમીન, ઘરબાર, માલમિલકત ગુમાવી બેઠેલા અમારા પ્રદેશના ખેડૂતોનો હું જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે મારું દેસસેવાનું અભિમાન ગળી જાય છે. કોઈ કોઈ થાક્યા છે. ક્યારેક દીધેલા આપબોગ માટે અફસોસ પણ કરે છે પણ ઘણાખરા છાતી કહણ કરીને બેઠા છે, એમની આંખમાં આંસુ નથી તેમ મોં ઉપર ઉલ્લાસ પણ નથી. એમને જોતાં હું સમસમી ઊઠું છું.’

‘સાચો ત્યાગ તો એમનો જ હતો.’ અનંત ભક્તિપૂર્વક બોલ્યો.

‘એમનો જ ત્યાગ હતો. આપણે શું ગુમાવ્યું છે? હું જ્યારે આજે બેકાર બની રખડતા અને આગેવાનોને ગાળો દેતા સૈનિકોના ખ્યાલ કરું છું ત્યારે મને થાય છે કે એક વખત એમને અહીંનાં ઉજ્જડ થયેલાં કુટુંબો ખતાવું. એક વખત અહીંના માતખર પટેલને ઉભડિયા તરીકે કામ કરતો બતાવું. એક વખત ભીષણ શાંતિ ધારણ કરીને બેઠેલા સાચા ત્યાગવીરનાં દર્શન કરાવું. આપણા શહેરના સૈનિકો પોતાના આપભોગના, જ્વેલના, મારના વખાણ કરતા થાકતા નથી અને ‘અમને કોઈ મદદ કરતું નથી.’ એવો પોકાર કરે છે. તેઓ એક વખત અહીંની સ્થિતિ જુએ તો સમજી જાય કે યુદ્ધને અંતે આવી સ્થિતિ હોય જ.’

એલીસબીજ વટાવી વિક્ટોરિયા ગાર્ડન પાસે પહોંચતાં ચંદ્રશંકર અટક્યા. એમને ત્યાંથી જુદા પડવાનું હતું.

‘હીક અનંત, ક્યારેક ખેડા જીલ્લો જોવા પણ આવી જજો.’

‘જરૂર આવીશ. મુંબઈથી પાછા ફરતાં ત્યાં ઊતરવું છે.’

* ‘તને ત્યાં ઘણું જાણવાનું અને જોવાનું મળશે. આ ઘોર નિરાશામાં પણ તું જોઈશ કે દેશના સદ્ભાગ્યે આ સ્થિતિમાં પણ સેંકડો સાચા સેવકો જ્યાં ત્યાં આસન જમાવીને બેસી ગયા છે.’ ચંદ્રશંકરે અનંતના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યા અને આગળ બોલ્યા, ‘કો’ક દિવસ એમનું કામ જ દેખાવાનું છે. દેશની ભોળી પ્રજા એમના ઉપર જ વિશ્વાસ મૂકશે. જીવનભર એક જ ધ્યેયની સાધના કરનારને પ્રજા ઓળખશે અને પોતાનું સર્વસ્વ એના પાસે જ ધરશે. અનંત! તમે રામપુર છોડતા નહિ. ‘એક ગામડાથી શું થશે?’ એવો વિચાર કરતા નહિ. સેવકો મળે તો કાર્યવિસ્તાર કરજો પણ જે ગામ હાથમાં હોય ત્યાં પ્રાણ નિયોવજો. આપણે ભાંગીને ઢગલો થયેલા દેશને બીલો કરવો છે એ સતત યાદ રાખજો.’

અનંત ચંદ્રશંકરની વાતથી હર્ષ પામ્યો.

‘મેં તો મારું સર્વસ્વ ચરણે મૂક્યું છે. ચંદ્રભાઈ, હું કદી પાછો નહિ પડું.’

‘તો કો’ક દિવસ તમારી વિખરાયેલી છાવણી પાછી રચાશે. અને ગામડાંનું દુઃખદારિદ્ર્ય ફેડવાના રચનાત્મક કાર્યમાં લાગી જશે. તમે દોડાદોડ કરશો કે મિત્રોને સમજાવવા બેસશો તો કોઈ નહિ સમજે. તમારું કામ જ લોહચુંબક સમું નીવડશે. સાચું જીવન જીવવા ઇચ્છનારને એ માર્ગે આવ્યા વિના છૂટકો નથી. સાત લાખ ગામડાંને અંધારામાં રાખી મુંબઈ, કલકત્તા કે અમદાવાદ સ્વરાજની લડત નહિ લડી શકે. એટલે સ્વરાજનો પાયો પૂરવા, દેશની ગરીબી ફેડવા આપણાં જેવાએ ગામડાંમાં દટાવું પડશે. ગામડાંમાં આપણને છાપાં નહિ મળે, પુસ્તકો નહિ મળે, દેશપરદેશનું જ્ઞાન નહિ મળે, કલાસાહિત્યનો સહવાસ નહિ મળે પણ કરોડો માણસોને એમાંનું કંઈ નહિ માત્ર જીવન પણ આપણે આપવા ઇચ્છતા હોઈએ તો લખશે જીવાનોએ સ્વેચ્છાએ એ બધી ઇચ્છાઓ છોડવી પડશે. શહેરમાં આવતાં, ત્યાંના જીવાનોને મળતાં આપણે ધણીવાર અજાન જેવા લાગશું પણ એથી શરમાવું નહિ. આપણે જેમ ભૂખે મરતાને માટે દોલતનો ત્યાગ કરીએ, દુઃખીઓના માટે સુખનો ત્યાગ કરીએ તેમ જ ભયંકર અજાનમાં પડેલાં અને બધાં પ્રકારનાં દુઃખમાં ડૂબેલાંના માટે જ્ઞાનનો ત્યાગ કર્યો છે એમ માની સંતોષ લઈએ.’

‘પણ આપણે જગનના પ્રવાહથી અગ્નિજ્વા રહ્યું કેમ પાલવશે ?’
અનંતે પૂછ્યું.

‘જ્યાંસુધી જગનના પ્રવાહોને ગામડાંમાં પહોંચાડવાની સગવડ ન થાય ત્યાંસુધી અગ્નિજ્વા રહેવું જ પડશે. મને ધણીવાર થાય છે કે આપણે ગામડાંમાં બેઠેલા બધા એકત્ર થઈ એક સંઘ બાંધીએ

અને કોઇને કોઇ વ્યવસ્થા દ્વારા એકબીજાની પરિસ્થિતિથી વાકેફ રહીએ. ઉપરાંત અધા આમસેવકો માટે દેશના અને જગતના પ્રવાહો જાણવામાં ઉપયોગી થાય એટલા અભ્યાસનો પણ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ; પણ એવું ન થાય ત્યાંસુધી આપણે થોભવાનું નથી. આપણી મેળે અભ્યાસ કરી શકીએ તો જરૂર કરીએ પણ એવા અભ્યાસને માટે જીવનના પરમ કર્તવ્યનો ભોગ તો ન જ અપાય. અનંત ! જેલમાં મેં જોયું હતું અને બહાર આવ્યા પછી પણ હું જેલે હું કે આજે અભ્યાસનો પવન વાયો છે. પણ એ પવન જુદા માર્ગે છે. અભ્યાસનો અર્થ જ પુસ્તકોનું વચન થઇ રહ્યો છે. પુસ્તકોનું વાંચન આવશ્યક છે પણ આજુબાજુની પરિસ્થિતિનું અવલોકન અતિ આવશ્યક છે. શા માટે કોઇને એવી ઇચ્છા નથી થતી કે કોઇ તાલુકા કે પ્રદેશનો બધી દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરે ? શા માટે કોઇ સમસ્ત ગૂજરાતનાં ગામડાં ફરવાનું પસંદ નથી કરતા ? શા માટે કોઈ બાવાઓની જમાતોનો, ચોરીનો ધંધો કરતા ચુંવાળિયાનો, રાજપૂતી ગુમાવી બેઠેલા રજપૂતોનો, ગામેગામ ફરતી ટોળીઓનો, વાઘરીઓનો અને એવી એવી જાતોનો અભ્યાસ નથી કરતા ?

અનંત ચંદ્રશંકરના વાણીપ્રવાહમાં તણાવા લાગ્યો. એના મનમાં જીતી શંકાઓને સમજી ગયા હોય ને જવાબ આપતા હોય એમ ચંદ્રશંકર બોલ્યે જતા હતા.

‘આપણા જીવાનો તો પરદેશના સાહિત્યમાંથી ગુલામી ફેડવાનો કોઇ ઇલમ શોધતા હોય, તેમ વાંચવામાં મશગૂલ રહે છે. ગુલામી ફેડવાનો ઇલમ આપણું રાજતંત્ર અને પ્રજાતંત્ર સમજવામાં અને સમજ્યા પછી એક ક્ષણના વિલંબ વિના અમલ કરવામાં રહ્યો છે. આજ તો વાંચન અને ચર્ચા, ચર્ચા અને વળી વાંચન એમ ચાલ્યા જ કરે છે. કર્તૃત્વશક્તિ જ ઓછી થઇ ગઇ છે. તમે વાંચજો; વંચાય તેટલું વાંચજો પણ એનો ઉપયોગ રામપુરમાં ન મળી શકતો હોય તો ભેજામાં કચરો ભર્યો છે એમ માનજો. હિંદ, હિંદની ત્રિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ,

એનાં સાત લાખ ગામડાં અને કંગાળ તેમ જ અજ્ઞાન માનવસમાજને ખ્યાલમાં રાખીને વાંચજો. આપણી કાર્યશક્તિને વેગ મળે અને આપણી જવાનમાં અજબ જોર આવે એવું વાંચજો.’

ત્યાંથી જુદા પડવાનું છે અને રાત જામતી જાય છે એવો ખ્યાલ આવતાં ચંદ્રશંકર અટક્યા.

‘મક્કમ રહેજો, ખૂબ વિચારો કરજો પણ આચારમાં મોળા ન પડજો.’ ચંદ્રશંકરે જવાની તૈયારી બતાવી.

‘આપ એક વખત રામપુર ન આવો ?’ અનંતે પૂછ્યું.

‘તું ખેડા આવ પછી જોશું. હીક અનંત, તું ચે થાકી ગયો હોમશ. હવે ખેડા જરૂર હો ?’ ચંદ્રશંકરે અનંતના ખભા હલાવ્યા અને સ્મિત કરતાં ચાલવા માંડ્યું.

અનંત પોતાને માર્ગે વળ્યો. ચંદ્રશંકર દેખાયા ત્યાંસુધી અનંતે એ બાબુ નજર ફેરવ્યા કરી.

[૧૨]

સુમન

અનંતને વળાવ્યા પછી સુમન ભારે હૈયે પાછો વળ્યો. એક જ દિવસમાં અનંતે એને વશ કરી લીધો હતો. અનંતથી વિપ્લૂટા પડતાં એને લાગી આવ્યું. સવારના સાડાચાર વાગે ભાવનગરના શાંત રસ્તા ઉપર માયું નીચું ઢાળીને અનંતના વિચારો કરતો સુમન પોતાના ઘર ભણી ચાલવા લાગ્યો. પોતે ક્યાં જઈ પડ્યો છે એના ખ્યાલમાં એકલો એકલો શરમાવા લાગ્યો. લડનમાં જતાં પહેલાં જે મનોમંથન ભોગવ્યું હતું તે યાદ આવ્યું. તે દિવસે યુદ્ધ એ જ ધર્મ એવું માતાને, સગાંઓને અને પોતાની જાતને સમજાવવાને જે દલીલો કરી હતી તે તાજી થઈ.

સુમન વધુ ને વધુ શરમાવા લાગ્યો. એક વાત અનંતથી છુપાવી હતી તેની શરમ સૌથી વિશેષ હતી. જેલમાંથી છૂટ્યા પછી બે મહિને સુમનના લંડન થયાં હતાં અને અત્યારે ચંદ્રા સુવાવડ માટે એને પિયર ગઈ હતી એ વાત કહેવાને સુમનની જીભ જ ન ઊપડી. એને એમ જ થયું કે ઊકળી રહેલો અનંત એ સાંભળીને તો પ્રજ્ઞાળી ઊડશે. અનંતના એક દિવસના સહવાસે સુમનને પલટાવી નાખ્યો હતો. એ જ ક્ષણે રામપુર દોડ્યા જવાનું એને મન હતું પણ ચંદ્રાનું શું ? એક મહિના પહેલાં જ ગુલામ હિંદુસ્તાનનું ફરજાંદ બનેલા અનિલનું શું ? એટલે સુમને મનને રોક્યું, એકાદ મહિનામાં માર્ગ મળી આવશે એ

ખ્યાલથી વિચારવા માટે વખત માગ્યો અને કાન્તા આવે તો ચંદ્રને ખેંચી શકાય એ આશાએ 'કાન્તા આવશે તો જરૂર આવીશ' એમ કહ્યું.

સુમનને અનંત નિખાલસ લાગ્યો. અનંતને બધું કહી દેવું જોઈતું હતું અને એની સલાહ માગવી જોઈતી હતી એમ લાગ્યું. સુમન રસ્તા ઉપર ઊભો રહી ગયો. એક ક્ષણ વિચાર કરી વળી આગળ વધ્યો. કાન્તાને મળવા ઇચ્છા થઈ. કાન્તા બહાદુર લાગવા માંડી. 'કાન્તા અને અનંત પરણે તો?' વળી વિચાર આવ્યો. અનંતની ગંભીર મુખમુદ્રા આંખ આગળ ખડી થઈ. વિચાર શમી ગયો.

રસ્તામાં પીલગર્ડન આવતાં સુમન અંદર ગયો. કોઈ કોઈ વહેણ ફરવા આવનાર આવ્યા હતા. સુમને પાએક કલાક સવારની ખુશનુમા હવા લીધી અને પછી એક બાજુ એકાંત શોધી બાંકડા ઉપર બેઠો. એના મનની બધી બાજુ અનંતે ઉથલાવી નાખી હતી એટલે સુમનને ભારે અશાંતિ લાગતી હતી. હવે તો કાંઈક પરિવર્તન થાય તો જ આ તોફાન શમે એમ સુમનને લાગવા માંડ્યું.

સુમન ચોવીસ વર્ષનો જુવાન હતો, 'ડૉન્ટી' લડતમાં જોડાયો ત્યારે અઢાર વર્ષનો કુમાર હતો. લડાઈનાં પાંચ વરસ એ બહાદુરીપૂર્વક જીવ્યા હતા. એના સેનિકજીવનમાં એક પણ પ્રસંગ શરમાવા જેવો નહોતો. અલિસક યુદ્ધના સિપાહીને શોભે એમ એ જેલમાંથી છૂટ્યા પછી પણ રાષ્ટ્રની નવરચનાના કામમાં જ લાગી જતો હતો. છાવણીમાં પડ્યા રહેનારા સૈનિકોને એ હમેશ કહેતો હતો કે 'અંપણે ભાડૂતી સિપાહી નથી કે આક્રમણાત્મક લડાઈ ન જાગે ત્યાંસુધી બેસી રહીએ.' સુમને ભાવનગરમાં લેન્સર્સની છાવણી જોઈ હતી. એને હમેશ થતું કે, 'આ તે જીવતા માનવી છે કે માનવસંહાર અર્થે રચેલી જીવતી મશીનગનો છે? જ્યારે ભયાનક શસ્ત્રયુદ્ધ જાગે ત્યારે જ આ સિપાહીઓને કામ, ત્યાંસુધી આવું પીવું ને એ વખત પરેડ કરવી!

‘માનવશક્તિનો આ દુર્વ્યય નથી?’ સુમનના નાના મગજમાં આ પ્રશ્નો ઊઠતા અને અણુગિક્કયા શમી જતા. હાવણીના દિવસોમાં એ પ્રશ્નો પોતાની જાત માટે જ ઊભા થયા. સુમન જ્યાં એક દિવસ પણ રહેતો ત્યાં કાંઈકને કાંઈક સ્થૂળ સેવા તો કરતો જ. કંઈ ન થઈ શકે એવું હોય તો છેવટ હરિજનવાસમાં કલાક એ કલાક ખેસી આવતો અને પોતાની જાતિ વતી પ્રાયશ્ચિત્ત કરતો હોય એવા ખ્યાલે શાંતિ અનુભવતે.

જેલમાં પણ એ પોતાના કામ અને અભ્યાસ ઉપરાંત જેના જેના પ્રસંગમાં આવતો તેની સેવા કરવાનું ચૂકતો નહિ. જેલ એ હિંદની દુનિયા-જેના માટે પોતે લડી રહ્યો છે તે-નો જ એક ભાગ છે એ સુમન વીસરતો નહિ. માંદાની માવજતનું કામ હોય કે કોઈ નબળાની ‘વરધી’ પૂરી કરવાની હોય, કોઈ અભણને ભણાવવાનું હોય કે ‘કાંઈ દુઃખિયાને દિલાસો આપવાનો હોય-સુમન એમાં પહેલો જ રહેતો.

સુમને લડતનાં વર્ષોમાં અનંત અને વિનુ જેવાં જ સ્વપ્નાંઓ સંખ્યા હતાં. પોતાની આખી જિંદગી રાષ્ટ્રને અર્પણ થઈ ચૂકી છે એમ એ માનતો હતો પણ એના જીવનને કૌટુંબિક મુશ્કેલીઓએ ભરડો લીધો હતો તેનો એને પૂરો ખ્યાલ નહોતો. સહભાવનામાં રાચતા સુમન સામે લડાઈનું પૂર શમી જતાં મુશ્કેલીઓ દેખાવા લાગી. ત્યારે સુમન હિંમત હારી ખેડો અને નાતાકાત બની સમાજની ઘરેડમાં ચાલવાનું તેણે કબૂલ કરી લીધું.

સુમનના પિતા સુમનને છ વરસનો મૂકીને અવસાન પામ્યા હતા. સુમન એની માતાનો એકનો એક આશાદીપક હતો. સુમનના પિતા અને કાકા સાથે રહેતા. સંયુક્ત કુટુંબ હતું. દોલતમંદ હતા એટલે એ રીતે ચિંતા જેવું નહોતું. પણ સુમનના પિતા ગયા પછી એની માતા પોતાને જ આશિયાળા જેવી લાગતી હતી. કાકાની ઠીક લાગણી હતી છતાં એને એમ હતું કે, સુમન મોટો થાય; કમાતો થાય અને ઘર બાંધે એટલે જુદાં જામને રહેવું!’ આ ગણતરીએ સુમન બાર વરસનો થયો ત્યારે એનું સગપણ કરી નાખ્યું. સુમન

મેટ્રીક થઈને કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે એને લડાઈની હવા સ્પર્શી. માતા પાસે એણે વાત મૂકી. માતાએ અને કાકાએ સુમનને ખૂબ સમજાવ્યો. સગાંઓએ સમજાવવામાં બાકી ન રાખી પણ સુમન ક્રોધને વશ ન રહ્યો. એક દિવસ સાંજની ગાડીમાં એ રામપુર ભાગી ગયો. સુમને પાછળથી જાણ્યું કે એના ગયા પછી માતાએ ચાર દિવસ ઉપવાસ ખેંચ્યા અને માથાં પછાડવામાં મણા ન રાખી. પણ ત્યારે સુમનને એમ જ લાગતું હતું કે માતા ને ભારતમાતા એવે માથાં પછાડે છે. મારો ધર્મ ભારતમાતાને બચાવવાનો છે. એ એક બચશે તો કરોડો માતાઓ અને પુત્રો સલામત રહેશે.

કારમો જખમ પણ સદી નવે તેમ માતાને ધીમે ધીમે સુમનના વિયોગનું દુઃખ ઓછું થવા લાગ્યું. સુમન દરેક વખતે જોલમાંથી છૂટયા પછી ઘેર આવતો અને માતાને આશ્વાસન આપતો કે, ‘લડાઈ પૂરી થાય પછી તું કહીશ તેમ કરીશ.’ માતા હમેશ લડાઈ પૂરી થવાની આતુર હૃદયે રાહ જોયા કરતી. લાંબાં ચાર વરસ પછી લડાઈ પૂરી થઈ. સુમન પરાજયની શરમ અને દુઃખ લઈ ઘેર આવ્યો. માતાને મન એ વિજયની ઘડી હતી. એનો હરખ ઊભરાતો હતો. સુમન પોતાની મનોબળથી કે મનોરથો પ્રગટ કરે તે પહેલાં તો માતાએ પોતાનાં આંસુથી અને હર્ષથી સુમનને મૂંઝવી દીધો અને સુમનના હૃદયવજનને ગાળી નાખ્યું.

એ મહિના પછી સુમન પરણ્યો. માતા નિશ્ચિંત થઈ. એને થયું કે હવે સુમનને રોકનાર આવી ગયું; મારે માથાં નહિ પછાડવાં પડે. સુમને પરણ્યા પછી ધરના નાના મોટા પ્રશ્નોમાં રસ લેવા માંડ્યો અને પહેલાં જે પ્રશ્નોને પોતે તુચ્છ સમજતો તે હવે મહત્વના લાગવા માંડ્યા.

દિવસો વીતતા ગયા તેમ એને લાગવા માંડ્યું, અથવા આભુઆભુની પરિસ્થિતિએ એને લગાડ્યું કે ‘કમાવું જોઈએ.’ પ્રમાણિક નોકરી-ધંધો શોધવામાં જેમ જેમ નિષ્ફળતા મળતી ગઈ તેમ તેમ એને લાગતું

ગયું કે 'મારે આ શક્તિ મેળવવી જ જોઈએ.' અને સગાંવહાલાં એમ કહેવા લાગ્યાં કે 'લડાઈમાં તો પારકા રોટલે દિવસો કાઢ્યા. હવે કમાઈ દેખાડો તો ખરા કહીએ !' સુમન બુદ્ધિશાળી હતો. કામ કરવાની દાનત પણ હતી, પણ લડતના સંસ્કારે એનામાં પ્રમાણિકતા પ્રગટાવી હતી એટલે એને એકે ય ધંધો રૂચતો નહતો.

કાકાએ પહેલેથી જ સુમનને કહ્યું હતું કે રેલ-ન્યુખાતામાં નોકરી આપાવી દઉં, પણ સુમનનું મન માનતું નહોતું. જે રાજ સામે એના મનમાં પ્રચંડ વિરોધ ભર્યો હતો તેની ગુલામી કેમ થાય ! પ્રજાતંત્રનાં સ્વર્નાં સેવતા સુમનને એ નોકરીનો વિચાર પણ અળખામણો લાગતો હતો. પણ સુમન આખરે હારી ગયો. લગભગ સવા વરસ એ રખડ્યો. જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ એનું હૃદયબળ ઓછું થવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે એના કાંતિકારી વિચારો એને તરંગા જેવા લાગવા માંડ્યા. એને એમ પણ થયું કે અમને દુનિયાનો સાચો ખ્યાલ જ નથી. જીવતું હોય તો કેવળ પ્રમાણિકતાથી-સચ્ચાઈથી જીવી જ ન શકાય. ડગલે ને પગલે માંડવાળ કરવી જ જોઈએ.

ચંદ્રા બહુ ભણેલી નહિ પણ સંસ્કારી અને પ્રેમાળ હતી. એ સુમનને હમેશ કહ્યા કરતી કે 'તમે કામ ઉપર ચડી જતવ તો આપણું માન વધે' અને ધીમે ધીમે સુમનને પણ એમ લાગવા માંડ્યું હતું કે હીક હીક કમાતા હોઈએ તો જ માનભેર જીવી શકાય.

સુમને થાકીને કાકાને લા પાડી અને કાકાએ ચાઉંક દિવસમાં ગોઠવી દેવાનું વચન આપ્યું, ત્યાં અત્યંત આગ્યો. અનંતે સુમનને ભર ઉંઘમાંથી જગાડી દીધો. જીવનના બધા પ્રદેશમાં જવાતા જતા અધંકાર અને નિરાશાને નિવારવા અનંતે સુમનની પ્રાણશક્તિ જાગૃત કરી દીધી. સુમનની આંખો બીચડી કે તરત એને હેલ્થા દોટ વર્ષની પોતાની હજારો નવજાઈઓ સાલવા લાગી. પોતાની જીવનદૃષ્ટિ જ અદલાઈ ગઈ હતી એમ એ સમજી ગયો. લોકોએ આપેલી દૃષ્ટિએ

પોતે જોતો હતો. લોકોએ નકકી કરેલાં કાટલે પોતે 'અધુ' તોળતો હતો, લોકોએ ચોક્કસ કરેલાં ધોરણે પ્રતિષ્ઠા ને માનમરતબો પોતે વિચારતો હતો એમ સમજતાં જ સુમનને જીવન ભારે લાગવા માંડ્યું. પોતે દોઢ વરસ સુધી જીવિતે ગીરો મૂકી, ન દેખાય એવી ગુલામી સેવી હતી એમ એને લાગી ગયું.

સુમન પીંડગાર્ડનમાં નવ વાગ્યા સુધી બેઠો. સગભગ ચાર કલાક એણે વિચારોમાં ગાળ્યા. આશ્ચર્ય પામતો, દુઃખ અનુભવતો સુમન અનંતને સંભારી સંભારી નમન કરવા લાગ્યા અને પોતાની જાત માટે વધુ ને વધુ લજ્જા અનુભવવા લાગ્યો.

મીઠાશ ઊડી ગઇ

સુમન ત્યાંથી જઈયા અને સીધો ઘેર ગયો. ઘેર જઈ જોયું તો બાને ચિંતા થવા માંડી હતી. બાએ કહ્યું: ‘અમને થયું, વળી એના બેજો તો નહિ ચાલ્યો ગયો હોય!’ સુમને જવાબ ન આપ્યો. માતાના ઉદ્વેગસભર્યા મુખ સામે નાછી રહ્યો.

‘સુમન, તું તો ૯૭ નાહ્યોય નથી કાં? ચા લાવું?’ બાએ હેતથી પૂછ્યું.

‘હવે હું ચા નથી પીવાનો.’ સુમને ધીમેથી જવાબ આપ્યો.

‘કેમ?’ માતા મુખ ઉપર ચિંતા તરી આવી.

‘અમરથો, દૂધ ગરમ થયું હોય તો લાવો.’ કહી સુમન ટિંકોળા ઉપર બેઠો.

બા અંદર જઈ દૂધનો કપ ભરી આવ્યાં.

‘અંદર ખાંડ નાખી છે?’ સુમને પૂછ્યું.

‘હા.’ બા એના સામું જોઈ રહ્યાં.

‘હું આજથી ખાંડ નથી ખાવાનો. બીજું દૂધ હોય તો વાટકામાં લઈ આવોને!’ સુમન મૂંઝાતાં મૂંઝાતાં બોલ્યો.

‘પણ શું કામ?’

‘કાંઈ નહિ. હ્યો દૂધ લઈ આવો તો હું પી લઉં. વળી મારે બહાર જવું છે.’

આ આશ્ચર્ય પામતાં દૂધ લઈને આવ્યાં. સુમને મૂંગે મોઢે દૂધ પી લીધું. આની આંખોમાં એણે ચિંતા વાંચી, પણ શાંત જ રહ્યો. થોડી વારે ઊડી બહાર જવા નૈવાર થયો.

‘ક્યારે આવીશ ?’ આંખે પૂછ્યું.

‘લગભગ બાર વાગ્યે.’ સુમન જરા ઊભો રહ્યો. ‘હ’, આ ! કાકા આવે તો કહેજો કે નોકરીનું નક્કી ન કરે.’

‘પણ તું વાત તો કર. આ બધું શું છે ?’ આ સુમનની પાસે આવ્યાં.

‘કાંઈ નથી.’

‘આજ તને હીક નથી ? તારું મોં કેમ લેવાઈ ગયું છે ?’ આંખે નજીક આવી સુમનના ગાલે હાથ ફેરવ્યો.

‘ના, ના. મને કાંઈ નથી.’ સુમનનો કંઠ ભારે થઈ ગયો. વધુ બોલતાં રહી પગાશે એમ લાગતાં સુમન નાચે હિતરી ચાલતો થયો.

આ ચિંતાતુર નયને સુમનને જોઈ રહ્યાં.

સુમન ચીધો કાન્તાને ત્યાં ગયો. આરણા પાસે આવતાં કાન્તાનાં પિતાનો અગાજ સંભળાયો. સુમન થંભી ગયો.

‘મારા ઘરમાં આ તોફાન નહિ ચાલે.’ કાન્તાના પિતા ગામ્મતા હતા. ‘મારે દુનિયામાં છવતું છે, આવા થઈને રામપુરમાં નથી બેસવું. તને ખબર છે, આખું ગામ તારી કેવી વાતો કરે છે ? સ્વરાજ લેનારાં નીકળ્યાં છે ! માઆપને દુઃખી કરવાથી સ્વરાજ મળતું હશે ! મર્યાદા મૂકી ગમે તેના સાથે રખડવાથી સ્વરાજ મળતું હશે !’

સુમનને વધુ ઊભા રહેવું હીક ન લાગ્યું. રસ્તે ચાલતાં લોકો સુમન તરફ કુતૂહલથી જોતાં હતાં એટલે સુમન પાછો ફર્યો. આટલા ઉપરથી

એ અધો ભેદ પામી ગયા. કાન્તાના વિચારો કરતો ઘેર આવ્યો ત્યારે કાકા ઘેર આવી ગયા હતા.

સુમનના કાકાની ઉંમર લગભગ પિસ્તાલીસ વર્ષની હતી. તેઓ રૂનો વેપાર-વેપાર નહિ પણ સટ્ટો-કરતા હતા. એમણે સુમનને જાણી જોઈને પોતાના ધંધામાં નોડોતો જોડ્યો. એમને કાગતું હતું કે સુમન સાચખોટાનું પૂજી પકડી રાખશે અને ધંધામાં ખત્તા ખાશે એટલે એમણે સુમન માટે નોકરી જ શોધી રાખી હતી. બહારથી આવતાં સુમનની આંખે એમને આગળના પરિવર્તનની વાત કરી ત્યારે એ બોલ્યા: ‘મને તો એ છોકરો આવ્યો ત્યારથી જ ખબર હતી કે સુમનને પાછા ભગાડશે, તમે સાંભળતાં નહોતાં કે એ કેવી કેવી વાતો કરતો હતો કે આપણો સુમન તો અક્કલ વગરનો છે.’

સુમન ઘરમાં આવીને ખેંડા એટલે કાકાએ કહ્યું:

‘કમ, હજી ગામમાં આંટા મારવા છે ?’

સુમન સમજી ગયો. એણે કશું જવાબ ન આપ્યો.

‘દોઢ વરસ રખડ્યો છતાં હજી ધરવ નથી થયો કાં ? નોકરી નહિ કરો તો કરશો શું ?’

‘ગમે તે કરીશ.’ સુમને ખેપરવાળી જવાબ આપ્યો.

‘ગમે તે કરીશ ?’ કાકાએ ફરીને શરૂ કર્યો ઉગ્રવાચી. ‘અમે જન્યુ નહિ કે દોઢ વર્ષમાં શું કર્યું ? આવડત તો દોડરાભાગની નથી અને અભિમાનમાં જ તાગાઈ જઈએ છીએ. અ. તો હીક છે કે કાકાનું ઘર છે ને બાપા થોડી શિક્ષણ મૂકી ગયા છે, નહિ તો મારું કામને માગવા જાઓ તોય પૂરું ન થાય.’

સુમન સળગી ગયો-એણે આ સામે જોયું તો એમની આંખો ભીની હતી.

‘સચું કીએ છે. કામ તો કરવું જ જોઈએ, ને હવે તું કાંઈ નાનો છો ?’ આ દુઃખાના અવાજે બોલ્યાં.

‘પણ હું કામની ક્યાં ના પાડું છું ?’

‘તો શેની ના પાડે છે ?’ કાકા તાડક્યા.

‘મારે તમારી સાથે વાત જ નથી કરવી.’ સુમને શેપમાં જવાનું આપ્યો.

કાકાએ ભવાં ચણવાં : ‘તાના આપનું મોં આડું આવે છે, નહિ તો એક દિવસે ઊભા રહેવા ન દઉં.’

સુમન સમસમી ગયા. મોં લાલચોળ થઈ ગયું. ઊઘીને બહાર જવા તૈયાર થયો. આ આડાં ફર્યાં.

‘જવા છો. જોઈએ તો ખરા, ક્યાં જાય છે ? હવે છાવણી નથી તો ! અને વડનોય ભેગી લઈ જવી પડશે ને ?’ કાકા બોલ્યા.

‘મારે અહીં નથી રહેવું.’ સુમન આના હાથ છોડાવવા લાગ્યો.

‘એવું થાય ? લે હવે જમવા બેસ.’ આએ સુમનને નીચે બેસાર્યો.

કાકા વધુ ન બોલ્યા; અંદર ગઈ, હાથ ધોઈ, જમવા બેસી ગયા. સુમન લમણે હાથ દઈ ત્યાં બેસી રહ્યો. આ સામે બેઠો.

‘આ !’ સુમન ધીમેથી બોલ્યો. ‘આપણે આ ઘરમાં નથી રહેવું.’

‘તો ક્યાં જાયું ? તું ક્યાંક કામ ચડી જ તો અમઘડી જુદાં થઈ જઈએ. તારા આપના પૈસા છે પણ એમ તુરતમાં કાકા શેના કાદશ ? ચાર જીવનું પેટ તો ભરવું જોશે ને ?’

સુમન વિચારમાં પડી ગયા. પોતે પરાજીવામાં મોટી ભૂલ કરી છે એમ તેને આજ લાગવા માંડ્યું. આને કાંઈ પણ જવાનું આપ્યા વિના સુમન મૂંગો બેસી રહ્યો. આ ધીમે રહીને એને વિચારમાં મૂકી ઘરમાં ચાલ્યાં ગયાં.

‘કમવું તો જોઈએ જ.’ સુમનને થવા લાગ્યું. ‘અત્યારે જુદો થઈ ને ક્યાં જઈ? એક મહિનાનું અનાજ લેવાના કે નાની ઓરડીનું ભાડું ચૂકવવાના પણ મારી પાસે પૈસા ક્યાં છે?’ સુમન મૂંઝાવાં લાગ્યો. ‘મિત્રો પાસેથી ઉછીના લઉં? કંઈ સરસામાન વેચું? ચંદ્રાના ઘરેણાં ગીરે મૂકું? ના ના, એમાં તો મારી નખખાઈ છે; હું ચોવીસ વર્ષનો જુવાન છું; હાથ, પગ ને મગજ સલામત છે; મને રાંટલો નહિ મળી શકે !...પણ ચાર માણસો ! બા, ચંદ્રા, હું અને હવે અનિલ.’ વિચારમાં ગાંઠાં ખાવા લાગ્યાં, ‘અનિલની શી જરૂર હતી !—પણ એમ તો ચંદ્રાનીયે શી જરૂર હતી...? જવા દો. મારે કંઈક કરવું જોઈએ. નોકરી તો નહિ થાય. સાચજૂદનો વેપાર પણ નહિ. ત્યારે ?...મજૂરી કરું !’ અંતરમાં પ્રકાશ થયો હોય એવું લાગવા માંડ્યું. ‘મારાથી થઈ શકશે !’ અન્તાણતાં કાંડા ઉપર નગર પડી અને મુઠ્ઠીઓ વળાઈ ગઈ.

‘ભાઈ, ચાલ તારી થાળી પીરસી છે.’ બાએ આવીને કહ્યું.

સુમનને જમવાનું મન નહોતું પણ બા સામે જોતાં પીગળી ગયો. કાકા જમીને બહાર ગયા. સુમન જમવા બેઠો. તે દિવસ કાંઈ પર્વ જેવું હતું એટલે મિષ્ટાન્ન બનાવ્યું હતું. સુમન ખાટલા ઉપર પહેલા મોટા ખૂમચાને વેંઈ રહ્યો. સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ, ત્રણ જાતનાં શાક, અથાણાં, રાયતું, ભજિયાં વગેરે જોઈ એને મોંમાં પાણી આવવાને બદલે અમી સુકાયું. મગજમાં એક આંચકો લાગ્યાં: ‘મજૂરથી આવું ખચાય !’ અને અનંત યાદ આવ્યો, ‘સૈનિકને આ શોભે ?’

સુમનને વિચાર કરતો જોઈ બા સામે બેઠો. સુમને એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના જમવાનું શરૂ કર્યું. દોઢ વર્ષમાં આજે સુમનને સ્વાદિષ્ટ ભોજન સ્વાદહીન લાગ્યું, જાણે અંદરથી મીઠાશ જ બહાર ગઈ હોય !

[૧૪]

નાસવાની તૈયારી

સુમન જમીને મેડી ઉપર ગયો. મજૂરી કરીને રળવાના વિચારે એને લગીર આશ્વાસન આપ્યું. પણ તુરત જ એને વિચાર આવ્યો કે ‘મજૂરી મળશે?’ પોતે સ્ટેશન ઉપર આવતો ત્યારે ટોળાંબંધ મજૂરો વીટળાઈ પડતા અને બજારમાંથી કાઢી ચીજ-વસ્તુ ઘરે લાવવી હોય ત્યારે પણ ખેંચાખેંચ થઈ પડતી એ બધું સુમનને યાદ આવવા લાગ્યું. ગામમાં મિલ હતી, બીજાં કારખાનાંઓ હતાં, છતાંયે એકાર માણસો રખડતાં હતાં તે સુમન જાણતો હતો, પણ ઘડીક પહેલાં ભૂલાઈ ગયું હતું. સુમન બરાબર મૂંઝાયો. મજૂરી કરવાની હિંમત ચાલે કે કેમ? બા શું કહે? ચંદ્રાને કેવું લાગે? મિત્રો ને સગાંવહાલાંઓ કેવો મન આંધે? એ બધા પ્રશ્નો તો હતા જ પણ એ બધા વટાવીને આગળ ચાલે તોય મજૂરી ક્યાં?

સુમનનું માથું દુઃખવા આવ્યું. ‘અરે, મજૂરી પણ ન મળે?’ સુમનને આશ્ચર્યકારક સત્યનો અત્યારે જ ખ્યાલ આવ્યો. આમ છતાંયે લાવનગરમાં સેંકડો મજૂરોને રોડી મળે છે એવો વિચાર આવ્યો પણ તુરત શમી ગયો. એની આંખ સામે નાનપણથી આવજ સુધીમાં જોયેલાં મજૂરોનાં દૃશ્યો ખડાં થયાં, ‘મારાથી એમ થઈ શકશે? હું જૂંટાજૂંટ કરી શકીશ? માથે બોન્ને બિચકીશ પણ ‘ભાઈશાખ’ ને ‘બાપુ’ કહેવાશે? મારાથી હાથ જોડાશે?’ સુમનને મજૂરોનો ધંધો બીખના ધંધા જેવો લાગવા માંડ્યો.

‘ત્યારે શું કરવું? શિક્ષક થાઉં?’ સુમનથી હસી જવાયું. ‘અમને બધાને એક આ ધંધો ઠીક સૂઝે છે. ના, શિક્ષક તો નહિ. વણા છે અને એથીયે વણા પ્રયત્ન કરે છે. ત્યારે? ખાદીભંડાર? સ્વદેશી-ભંડાર?...અત્યારે છે એથી વધુ ચાલી શકશે? ત્યારે? ત્યારે?’ સુમનથી ખોલી જવાયું.

‘એક લાખ માણસો ભાવનગરમાં રહે છે. એક મને જ કામ નહિ મળે?’ વળી વિચાર આવ્યો...‘ના, ના. મારાથી એમ છતાં ન શકાય. પરદેશી માલનો વેપાર ન થઈ શકે. લોકોને લૂંટવાનો ધંધો ન થઈ શકે. રાજ્યની નોકરી ન થઈ શકે. સાચું-ખોટું કરવું પડે એવો વેપાર ન થઈ શકે. બાકી શું રહ્યું? મજૂરી તો છે નહિ. ડોક્ટર? વકીલ?’ સુમનને ઠંકંઠકાણે લાગેલાં ડોક્ટર વકીલનાં પાટિયાં દેખાયાં.

સુમન મૂંઝાયો. આંખો મીંચી આરામખુરસીમાં પડેા. આંખનાં પોપચાં ઢાળ્યાં પણ મનનાં પોપચાં ઉઘાડ્યાં હતાં. એક પછી એક હુમલા થવા લાગ્યા. સુમન અકળાયો, મૂંઝવણે એને થકવી નાખ્યો.

‘સુમનભાઈ!’ નીચેથી એક સુરીલો અવાજ આવ્યો. સુમને નિરાંત અનુભવી. અવાજ કાન્ટાનો હતો. દુઃખ ભૂલવા માટે કાન્ટા મીઠી લાગી.

સુમને જવાબ આપ્યો એટલે કાન્ટા ઉપર આવી. કાન્ટા જ્યારે આવે ત્યારે હસતી જ હોય. અંતરનું દુઃખ દબાવી દસવાની કળા કાન્ટાએ સિદ્ધ કરી હતી. આજે એ સિદ્ધિ હરાઈ ગઈ હોય એમ સુમનને લાગ્યું. કાન્ટાનું મોં લાલ લાલ થઈ ગયું હતું. હંમેશાં સ્થિર રહેતી ગરદન આજ જરા ઢળેલી હતી અને કાન્ટાની બેદરકારી તેમ જ રોષ બતાવતી હતી. આંખો ખુલ્લી અને કડક લાગતી હતી.

‘કેમ અત્યારે?’ સુમન એનું મોં જોઈ ખોલતાં અચકાયો.

‘એક ખપર પૂછવા.’ કાન્ટાએ સામેની ખુરસી ઉપર બેસતાં કહ્યું. ‘અનંતભાઈના સરનામાની ખપર છે?’

‘કેમ, શી જરૂર પડી ?’ સુમન જરા ટટાર થયો.

‘આપાના ઘરમાં હવે વધુ વખત રહેવાય તેમ નથી લાગતું.’
કાન્તાએ જવાબ આપ્યો.

‘કેમ ?’ જાણતાં છતાં સુમને પ્રશ્ન્યું.

‘આજે ઘરમાં ધમાક થઈ પડી. અનંતભાઈ પાસે બેઠી તેનો આપાએ જિંધો જ અર્થ કર્યો. મને તો એવો ગુસ્સો ચડ્યો કે આપાને સુણાવી દઉં કે મને કાયરો તેમ કરીશ.’ કાન્તાના અવાજમાં ઉસ્કેરાટ હતો.

‘અનંતને ચું લખવું છે ?’ સુમને શાંતિથી પૂછ્યું.

‘મેં લખ ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને રામપુર આવવાને તૈયાર છું.’

સુમન કાન્તાને બેઠી રહ્યો. કાન્તા કરતાં પોતે ઘણો જ દીસો છે એમ એને લાગ્યું. અનંતે કાન્તામાં જે શક્તિ બેઠી હતી તે સુમનને હવે દેખાવા લાગી.

‘પણ કાન્તા,’ સુમને જરા નજીક આવી કહ્યું, ‘એથી તો આપા ધમાક કરી મૂકે.’

‘તો બીજું શું થાય ? તમને કાંઈ રસ્તો સૂઝે છે ?’

‘મને ?’ સુમન ખૂંજાયો. ‘મને તો મારો રસ્તો પણ નથી સૂઝતો.’

‘તમારો રસ્તો તો સીધો પડ્યો છે. રેવન્યુખાનામાં તોફારી કરવી અને ચંદ્રાબાબી બેઠે મોજથી રહેવું ! આનંદમાં વૃદ્ધિ કરવા હવે અનિલ પણ આવેશ છે !’ કાન્તાના અવાજમાં જરા કરડકાઈ હતી.

‘હું તોફારી નથી કરવાનો.’ સુમન ગંભીર સ્વરે બોલ્યો.

‘ત્યારે ?’ કાન્તા આશ્ચર્ય પામી.

‘વિચારવાનું બાકી છે.’ સુમન જરા અટક્યો. ‘કદાચ હું પણ અનંતને કાગળ લખું અને રામપુર જાઉં.’

‘સાચું!’ કાન્તાના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. થોડી વાર રહી એણે પૂછ્યું: ‘પણ ચંદ્રાભાભી?’

‘એ પણ સાથે.’

‘બા?’

‘તેઓ માને તો સાથે, નહિ તો ભણે અહીં રહે.’

‘બા કે ભાભી તમને જવા જ ન દે.’ કાન્તાએ સ્વસ્થ થતાં કહ્યું.

‘મારે જવું જ હોય તો કોણ રોકવાનું છે?’

‘ત્યારે કેમ નિશ્ચય નથી કરી નાખતા?’

‘નિશ્ચય કઈ રીતે કરી નાખી શકાય? ચંદ્રા હજી એને પિયર છે. સુવાવડને એક મહિના પણ નથી થયો. અશક્ત સ્થિતિમાં એને બોલાવાય નહિ. તેમ એને આગ્રાત પહોંચે એવું પણ મારાથી થાય નહિ. વળી એમ પણ થયા કરે છે કે અહીં બેઠાં કંઈ ન થઈ શકે?’

કાન્તાને સુમનની મૂંઝવણમાં બહુ રસ ન આવ્યો. સુમનને કાન્તા સાચા પણ દીકરા જીવાન તરીકે જ ઓળખતી હતી. એણે પોતાની વાત શરૂ કરી:

‘ત્યારે તમે મને શી સલાહ આપો છો?’

‘કાંઈ જ નહિ.’ સુમન વ્યથા ભોગવતો હોય એમ બોલ્યો.

‘એક કામ કરશો?’ કાન્તાએ આભુઆભુ જોઈ ધામેથી કહ્યું.

‘શું?’ સુમન કાન્તાના મુખભાવ જોઈ ચમક્યો, અને નજીક આવ્યો.

‘મને આઈ-દસ રૂપિયા આપો, અને અમદાવાદમાં કોઈ ખાસ મિત્ર હોય તો તેનું કેકાણું આપો.’ કાન્તાએ ધીમેથી કહ્યું.

‘અમદાવાદ! નાસી જવું છે?’ સુમન મોટેથી બોલી ગયો.

કાન્તાએ નાક ઉપર આંગળી મૂકી ચુપ રહેવા કહ્યું:

‘હું ત્યાં જઈ અનંતભાઈનો પત્નો મેળવી લઈશ.’

‘પણ...પણ અનંત શું કરી શકશે?’

‘એ કોઈ પણ કરશે. તમે આટલું કરી શકો એમ છો?’ કાન્તાનો અવાજ જરા સખત થયો.

‘ભલે.’ સુમન ઢીલે સ્વરે બોલ્યો.

‘તો લાવો.’ કાન્તાએ લાથ લંબાવ્યો.

સુમન મૂંગામૂંગો કાન્તા સામે તાકી રહ્યો. થોડીક ક્ષણ મૌન વ્યાપી રહ્યું.

‘પણ તે બધી બાબતો વિચાર કર્યા?’ સુમન થોથરાતો બોલ્યો.

‘એ તમને સોંપું.’ કાન્તા સખત થઈ.

‘સમૂર, કાન્તા, આવતીકાલ ઉપર રાખ. એક દિવસ રહી જા.’ કાન્તા વચ્ચે બોલવા જતી હતી તેને અટકાવીને સુમને કહ્યું: ‘અસ, એક દિવસ. હું તારા જ માર્ગે છું એવો વિશ્વાસ રાખ.’

‘પણ હવે આપાના ઘરમાં એક દિવસેય રહેવાય એવું નથી.’

‘થોડું સહન કરીને પણ એક દિવસ કાઢી નાખ.’

કાન્તા વિચારમાં પડી. થોડી વાર બંને મૂંગામૂંગા બેસી રહ્યાં.

કોઈના ઉપર અડવાનો અવાજ સંભળાતાં બંને સ્વરથ થઈને.

એમાં. દાદર ઉપર સુમનનાં બા દેખાયાં. બનેને ભય લાગ્યો, સાંભળી
ગયા હશે ? એકમેક સામે જોઈ રહ્યાં.

‘સુમન,’ બા ઉપર ચડતાં જ બોલ્યાં. ‘નીચે એસ ને ! આજ
તો મને જોડતું જ નથી.’

સુમન અને કાન્તાનો ભય દૂર થયો.

‘ચાલો નીચે.’ સુમન સામે જોઈને કાન્તા બોલી અને બહી.

બા દાદરેથી જ પાછાં વળ્યાં. સુમન અને કાન્તા એમની પાછળ
નીચે બેઠ્યાં.

[૧૫]

માતા અને પિતા

કાન્તા નીચે આવ્યા પછી થોડી વાર બેસીને ચાલી ગઈ. સુમન એકલો પડ્યો. કાન્તા કરતાં પોતાની પરિસ્થિતિ વિકટ છે એટલું જ નહિ પણ પોતામાં આત્મબળ પણ 'ઓછું' છે એમ સુમનને લાગવા માંડ્યું. કાન્તા નારી શકશે, પોતે ક્યાં જશે ? દોઢ વર્ષમાં કાન્તાએ એક પણ 'અંધન વધાયું' નહોતું, સુમને એક અંધનમાં અંધાવાનો ઇન્કાર કર્યો નહોતો.

સાજ સુધી સુમન ઘેર બેસી રહ્યો. સાંજે નાહ્યો એટલે કાંઈક સ્ફૂર્તિ જાગવા લાગી. મન પણ કાંઈક હળવું થયું. બહાર ફરવા જવાનો વિચાર કરતો હતો ત્યાં કાકા બજારમાંથી આવ્યા. સુમન સામે એક તુચ્છ નગર ફેંકી ઘરમાં ગયા. સુમનને કાકાનું મોં અળખામળું લાગ્યું.

કાકાએ અંદર જઈ વાતો કરવા માંડી તે સુમને સાંભળી : 'હવે આને સમજવવો છે કે રખડવા જ દેવો છે ? હાથ નહિ રાખો તો લાગી જશે હો ! અને વડુ ને છોકરો રાખી પડ્યાં છે !'

સુમનને અંદર જઈ કાકાને અળગાવવાની દમ્મદા થઈ પણ અપમાનની બીકે શાંત રહ્યો. શાંતિ રાખવી મુશ્કેલ થઈ એટલે બહાર ચાલતો થયો. બહાર નીકળ્યા પછી ક્યાં જવું એ પ્રશ્ન ઊભો થયો અને ફરી મૂંઝાયો. એકાદ હાણુ વિચાર કરી કોલેજના રસ્તા તરફ ફરવા બિપડ્યા.

સંધ્યાનો સમય હતો. મીઠો પવન વાતો હતો. સૂર્યનાં છેલ્લાં છેલ્લાં કિરણો પથરાતાં હતાં. પક્ષીઓનો ક્લિક્કલાટ વાતાવરણને સજીવ બનાવતો હતો. સુમન સૌંદર્યલીલામાં લીન તો ન થઈ શક્યો પણ લગીર ચિત્તશાંતિ અનુભવવા લાગ્યો.

બીજે દિવસે કાન્તા નાસવાની હતી. સુમનને એ વિચિત્ર અને દુઃખદ લાગતું હતું. લાવનગરમાં સુમનને ઘણા મિત્રો હતા. પણ છેલ્લા એ દિવસમાં ક્યાંય જવું નહોતું ગમતું. કાન્તા એને સામાન્ય છોકરી લાગતી તે જ હવે મિત્ર થવાને લાયક લાગી. કાન્તા ગયા પછી પોતાનાં મનોરથો અને મૂંઝવણો કાને કહેશે એ વિચાર સુમનને આવવા લાગ્યો. વળી એમ થયું કે ‘કાન્તા ક્યાં જશે? એના નાસવાના સમાચારથી આખા શહેરમાં હાહાકાર મચી જશે. એના બાપાની શી સ્થિતિ?’ સુમનને વિચારો ઉપર વિચારો આવવા લાગ્યા.

સુમન કોલેજ વટાવી આગળ નીકળી ગયો. પક્ષીઓનો કલરવ શાંત પડી ગયો હતો અને સંધ્યા ડૂબી ગઈ હતી. આકાશ સ્વચ્છ હતું અને તારાઓ જગમગતા હતા. સુમને રસ્તામાં ઊભા રહી ચારે બાજુ નજર ફેંકી. પોતે આખા જગતમાં સાવ એકલો છે એમ લાગવા માંડ્યું. નીરવ શાંતિ એને ભયંકર લાગી. સુમન પાછો ફર્યો. જલદી વસ્તીમાં આવવા ઇચ્છતો હોય તેમ એણે ઝડપથી મોટાં પગલાં ભરવા માંડ્યાં.

સુમન ઘેર આવ્યો. એવી ને એવી મૂંઝવણોનો ભાર લઈ બહારની ખુરસી ઉપર પડ્યો. બા અંદરથી આવ્યાં.

‘આજ તું આટલો બધો ઉદાસ કાં છે?’ પાસે ઊભાં રહીને પૂછ્યું.

‘અહીં હવે નથી ગમતું.’ સુમને જવાબ આપ્યો.

‘કાં?’ બા ચમક્યાં.

‘મારાથી રેવન્યુખાનાની નોકરી થાય તેમ નથી, અને કાકા એમ ને

એમ રહેવા દે તેમ નથી. અને કાકા એમ ને એમ રહેવા દે તોયે નવરો પડ્યો શું કરું ?’

‘પણ ભાઈ, નોકરી તો કરવી જોઈએ ને ?’ આ ચિંતાપૂર્વક બોલ્યાં.

‘મારાથી એ નહિ થઈ શકે. અમલદારોની ખુશામત કરવી અને ખેડૂતોને નિયોજવા એ કામ મારાથી નહિ બની શકે.’ સુમનનો અવાજ ઢીલો થઈ ગયો. ‘આ તું દુઃખી ન થઈશ. હું મારો માર્ગ શોધી લઈશ.’

‘પણ મારું અને વહુનું શું ?’ આ વધુ ચિંતાતુર બન્યાં.

‘આપણે બધાંય અહીંથી નીકળી જશું.’

‘ક્યાં જશું ?’

‘જ્યાં સ્વમાનપૂર્વક પ્રમાણિકપણે રોટલો મળે ત્યાં.’

આ કાંઈ સમજ્યાં નહિ. લડનમાં જતી વખતે સુમને ન સમજાય પણ હજાવી મૂકે એવી દલીલો કરી હતી તે બાને પણ માદ આવી.

‘આપણે ક્યાંય નથી જવું.’

‘તો અહીં ગું કરશું ? કાકાનાં વચનો મારાથી સંભળાય એમ નથી.’ સુમને કહ્યું.

‘આપણે તોખાં થઈ જઈએ. તારા ભાગના પૈસા આવશે તે ખાશું એટલે હમણાં તો ચિંતા નહિ રહે. વરસે-એ વરસે ભગવાન કામઘડો નહિ સુઝાડે ?’

સુમન બોલવા જતો હતો કે ‘મારે ભાગના પૈસા નથી જોતા’ પણ બાને આઘાત લાગશે એ ખ્યાલથી અને કાંઈક વધુ વિચારીને નિર્ણય કરવાના ખ્યાલથી ચુપ રહ્યો. થોડી વાર કાંઈ ન બોલ્યું.

‘કેમ મૂંગો થઈ ગયો ? હું કહી દઉં આજ કાકાને ?’

‘ના, હમણાં બે-ચાર દિવસ ખમી જાવ.’

આ પુત્રનો ચિંતાયુક્ત ચહેરો જોઈ રહ્યાં.

‘સુમન !’ થોડીવાર રહી બાએ પૂછ્યું, ‘કાન્તા કેમ હમણાં બહુ આવે છે ?’

સુમન બા સામે જોઈ રહ્યો. ‘વાત તો નહિ સાંભળી હોય ?’ પણ મેં ઉપર એવા કશાએ ભાવ નહોતા એટલે સુમન નિશ્ચિંત બન્યો.

‘અમરથી.’ સુમને જવાબ આપ્યો.

‘અમથી આવે નહિ. તારા ભાઈબંધ સાથેય બહુ વાતો કરતી હતી અને આજ તમે મેડી ઉપર પણ બહુ બેસો.’

સુમન બા સામે તાકી રહ્યો.

‘જો તું એને ચડાવતો નહિ; ન પરણવું હોય તો એ જાણે અને એનાં માખાપ જાણે.’

સુમનને મૂંગો રહેલો જોઈ બાએ પૂછ્યું:

‘તારી સાથે કોઈ વાત કરે છે ?’

સુમન ખમચાચો, પણ તુરત જવાબ આપ્યો: ‘વાત તો થાય જ ને ? એ નહિ પરણે.’

‘તો શું કરશે ? છોકરીથી કોઈ કુંવારા જન્મ્યો કે શે ?’

અનંત સાથે વાત કરતાં સુમન આવું જ બોલ્યા હતો એ તેને યાદ આવ્યું. એક દિવસ પહેલાં બા અને એ વિચારમાં એક હતાં એમ લાગતાં સુમન શરમાયો.

‘એ તો ન પરણવું હોય તો ન પરણે. છોકરા કુંવારા રહી શકે અને છોકરી કેમ નહિ ?’

બા આશ્ચર્ય પામ્યાં. ‘આટલું નહિ સમજતો હોય !’ એમ એમને થયું. ‘છોકરીથી ન રહેવાય.’ એમણે ટૂંકા જવાબ આપ્યો.

‘પણ બા,’ સુમને વાત ફેરવી ‘આપણે ક્યાંક ગામડામાં રહેવા જઈએ તો ?’

લડત વખતે સુમન ગામડાની જ વાતો કરતો હતો એ બાને યાદ આવ્યું.

‘ના, ભાઈ! આપણે ક્યાંય નથી જવું. તારાથી કામધંધો ન થાય તો તું તારે બેઠો બેઠો ખાનગે. મારે તારું સ્વરાજ નથી જોઈતું.’

‘પણ હું સ્વરાજની ક્યાં વાત કરું છું? હું લડાઈની વાત નથી કરતો, બા!’

‘ગામડામાં તું સરખો રહે જ નહિ. ઓલ્યા વળુભાઈ હમણાં ન પકડાયા? તમે તમારું ઘર ઝાલીને ન બેસો ને? આખા ગામને સુખી કરવા જીવ ને પછી સરકાર પકડે.’

બાને કેમ સમજાવવાં તે સુમનને સમજ્યું નહિ. એણે ત્યાંથી ખસવા પ્રયત્ન કર્યો. બા સમજી ગયાં. એમણે સુમનને વધુ ન મંજૂર્યો.

‘ત્યારે તું વાળુ કરવા બેસે છે?’

સુમન હા પાડીને જાણ્યો. બાએ મૂંગે મોંએ થાળી પીરસી, સુમને મૂંગે મોંએ વાળુ કરી લીધું. જમ્યા પછી સુમન મેડી ઉપર જવા તૈયાર થયો. બા જોઈ રહ્યાં એટલે સુમને કહ્યું:

‘જાંઘ આવે છે તે બહાર નથી જવું, ઉપર જઈને હું સૂઈ જાઉં છું.’

મેડી ઉપર સુમનની પથારી કરેલી હતી. રૂંધી ભરેલું સરસ મજાનું ગાદલું અને મિલતો બાજળો દૂધ જેવો ઓછાડ જોઈ સુમન જરા અટક્યો. બે ઓશીકાં પડ્યાં હતાં તે જોયાં. ગઈ રાત્રે અનંત સાથે સૂતો હતો એટલે શેતરંજી પાથરી હતી તે આજે ગાદલા નીચે દબાઈ મઈ હતી, સુમને હળવેથી ગાદલું સંકેર્યું ને બાજુએ મૂક્યું. એક ઓશીકું પણ મૂકી દીધું. શેતરંજી પર લાંબો થઈને સૂતો.

દસેકે મિનિટ થઈ હશે ત્યાં નીચે કાનનાનો અવાજ સંભળાયો.

આ એને પાછી વાળતાં હતાં એમ સુમનને લાગ્યું એટલે એણે ત્યાંથી જ ખૂમ મારી, ‘કાન્તા ! હું જાગું છું, ઉપર આવ.’

કાન્તા ઉપર આવી. સુમન શેતરંજી ઉપર બેઠો થયો.

‘કેમ ?’ સુમને પૂછ્યું.

કાન્તા નજીક પડેલો ધાનજો લઈ ઉપર બેઠી.

‘મારે સવારની ટ્રેનમાં ભાગવું છે.’

‘પણ એક દિવસમાં શું મોડું થાય છે ?’

‘એક દિવસ રહીશ તો પછી નહિ જઈ શકું. આપાએ માગ ઉપર બરાબર જાતો રાખવા માંડ્યો છે. શાળાએ જવાનું આજથી બંધ કરેલું. આજકાલમાં તો ચોક્કી પહેરો પણ મુકારો. બોલો, તમે મદદ કરી શકો એમ છો ? નહિ તો મારે ઘરમાંથી ચોરી કરવી પડશે.’

સુમન સ્તબ્ધ થઈ કાન્તા સામે જોઈ રહ્યો.

‘હ્યો, ચાલો, મારે મોડું થાય છે, લમણાં કાઢી તપાસ કરવા આવશે.’

સુમન બિભો થવા જાય ત્યાં કાન્તાના આપાનો અત્યંત અવાજ સાંભળાયો. કાન્તા ચમકી. સુમન થથરી ગયો. બંનેએ સુમનની આ બંને કાન્તાના આપા વચ્ચેની વાત સાંભળી. દાદર ઉપર પગ પડ્યો એટલે બંને સરખાં થઈ ને બેઠાં.

કાન્તાના પિતા ઉપર આવ્યા. સુમન અને કાન્તા તરફ એક રોષભરી નજર ફેંકી અને કાન્તાને લાથના ઇશારાથી નીચે બિતરવા કહ્યું. સુમન, એમનું રૌદ્રરૂપ જોઈ ડઘાઈ ગયો. કાન્તા એક ક્ષણ પિતા સામે ટાંપી રહી અને પછી એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના શાંતિથી નીચે બિતરી. પિતા મૂંગામૂંગા એની પાછળ બિતર્યા. સુમન આંખો ફાડી બેસી રહ્યો.

રેવાખાઈ-ધર્મશાળામાં

અનંત ચંદ્રશંકરથી છૂટો પડીને સીધો ધર્મશાળા તરફ ચાલ્યો. ગામડાંમાં એ ખૂબ રખડો હતો છતાં આજે એને થાક લાગવા માંડ્યો. થાકને લઈ વિચાર કરવા પણ ન ગમ્યા. ધર્મશાળામાં પહોંચતાની સાથે જ ઓરડી ઉઘાડી ખાટલામાં પડ્યો અને પાંચેક મિનિટમાં ધસધસાટ ઊઘી ગયો.

અનંતને વળાવ્યા પછી કીર્તિ પોતાની ઓરડીમાં ગયો અને આખા દિવસનું કામ ચડી ગયું હતું તે કરવા બેઠો. આશ્રમનો હિસાબ, નોંધ વગેરે લખવાનું હતું તે એકાદ કલાકમાં પૂરું કરી કાંતવા બેઠો. નવ વાગ્યાની ઘંટડી વાગી એટલે આશ્રમમાં શાંતિ થવા લાગી દસેક મિનિટમાં તો નીરવ શાંતિ વ્યાપી ગઈ. કીર્તિ કાંતવામાં મશગૂલ હતો કે વિચારમાં તે જોનારને ખબર પડે તેમ નહોતું. એક પછી એક તાર ખેંચતો કીર્તિ અનંતના વિચાર કરતો હતો. અનંતના વિચારની સાથે જાવણીનાં અને જેવનાં સ્મરણો તેમ જ સમાજ અને દેશના મુશ્કેલીલયાં પ્રશ્નો તો સહજ જ હોય. કીર્તિ એમ વિચારોમાં ધૂમવા લાગ્યો.

લગભગ સાડા નવ વાગે કીર્તિએ 'કાંતવાનું' પૂરું કર્યું. રેટિયો એક બાજુ મૂકવા માટે ઉપાડવા જાય ત્યાં મોટરનો અવાજ સંભળાયો. રેટિયો ત્યાં જ મૂકી કીર્તિ આસન ઉપર બેઠો. એની ઓરડીમાં

એકાએક એ આશ્રમનો દરવાજો ખોલ શકતો હતો. આશ્રમના દરવાજા પાસે ફાનસ બળતું હતું. તેના આછા અજવાળામાં કીર્તિએ એ માણસને અંદર દાખલ થતા જોયા. દાખલ થનાર કાર્યાલય તરફ જતા હતા એટલે કીર્તિ બહાર નીકળ્યો. આવનારે કીર્તિને જોયો એટલે એ તરફ વળ્યા.

‘કેમ લાઈ, કાનું કામ છે?’ કીર્તિએ શાંતિથી પૂછ્યું.

‘આજ કાઈ મહેમાન આવી આવ્યું છે?’ એમાંથી એક જુવાન હતો એણે પૂછ્યું.

‘તમારે કાનું કામ છે?’ કીર્તિએ સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘અનંત કરીને મારા એક મિત્ર...’

‘તમારું નામ?’ કીર્તિએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

‘વિનોદ.’

‘મારું નામ કીર્તિ.’ કીર્તિ હર્ષમાં આવી ગયો.

‘ઓહો!’ વિનુ ચમક્યો. ‘તમે અહીં ક્યાંથી? હા, પણ અનંત ક્યાં છે?’

‘તમે અંદર તો આવો.’ કીર્તિએ કહ્યું.

‘અનંતનું જરૂરી કામ છે, આ એના પિતા છે.’ વિનુએ ત્યાં બીલા રહીને જ જવાબ આપ્યો.

કીર્તિએ અનંતના પિતા તરફ જોયું. પચાસેક વરસની ઉંમરના અમુલ્કાર્ઠના મોં ઉપર ચિંતા પ્રસરેલી હતી. કીર્તિએ તુરંત જ ઉત્તર આપ્યો:

‘અનંત તો રેવાગાદી-ધર્મશાળામાં બીતર્યો છે. શહેરમાં કેટલાક મિત્રોને મળવું છે એટલે મેં એને અહીં રહેવાનો આગ્રહ ન કર્યો, અત્યારે ત્યાં જશું?’

વિનુએ અમુભાઈ તરફ જોયું. એમની સંમતિ હતી એટલે વિનુએ કાંતિને તૈયાર થવા કહ્યું કાંતિને તૈયાર થવાપણું નહોતું. ઓરડી વાસી અને સાથે આશ્રમ બહાર નીકળ્યા. ત્રણે જણા મોટરમાં બેઠા અને મોટર અમદાવાદને માગે દોડી. રસ્તામાં વિનુએ કાંતિ પાસેથી અનંતના વધારે સમાચાર જાણવા માટે વાતો કરી પણ એના મિત્રાસા સંતોષાઈ નહિ.

મોટર રેવાબાઈ-ધર્મશાળા પાસે આવી પહોંચી. દરવાજા ઉપર તપાસ કરી ત્રણે જણા અનંતની ઓરડી તરફ ગયા. દરવાજાની સામી બાજુએ પહેલા માળે અનંતની ઓરડી હતી. નાંચર શોધી ઓરડી પાસે આવ્યા. ઓરડી ખુલ્લી હતી. ચોક વચ્ચે મોટું ફાનસ ચાલતું હતું, તેનો પ્રકાશ ઓરડીમાં પડતો હતો. વિનુ અંદર ગયો. વિનુની પાછળ અમુભાઈ અંદર ગયા. અનંતને સીંદરીના ખાટલા ઉપર કંઈ પણ પાઠ્યો વિના પડેલો જોઈ અમુભાઈનું મોં પડી ગયું. એમણે દુઃખપૂર્વક વિનુ સામે જોયું. અમુભાઈની નજર ધર્મશાળાની લાગે જ વળાતી ઓરડીમાં પડતાં એમને લાગી આવ્યું. એક ખીંટી ઉપર ધાપજો અને થેલી ટિંગાતાં હતાં. ખાટલા પાસે ચંપત્ર પડ્યાં હતાં.

થાકેલો અનંત ઘસઘસાટ ઊંઘતો હતો. ખાટલા પાસે વિનુ, કાંતિ ને એના પિતા બિલા છે એવું એને સ્વપ્ન પણ નહિ હોય. વિનુએ જરા નીચા વળી નામ પોકાયું અને ખમો હસાવ્યો. અનંતે આંખ ઉઘાડી. ખાટલા ઉપર ઝળૂંખી રહેલા ત્રણ જણાને જોઈને એ ચમક્યો. તુરતજ બેઠો થઈ ગયો. આંખો ચોળી એણે ફરીથી બધાને જોયા. અનંતના આશ્રમનો પાર ન રહ્યો. એ તુરત જ ખાટલા ઉપરથી નીચે કાંતર્યો.

‘અત્યારે ! વિનુ ! અને...આપા !’ અનંત વિનુ સામે જોઈ આશ્રમ પૂર્વક બેઠ્યો. કાંતિ તરફ નજર પડતાં એ એટલું સમજ્યો કે કાંતિ કંઈ આવ્યો હશે.

‘તારાં બા બહુ બીમાર છે.’ વિનુએ ધીમેથી કહ્યું.

અનંત બાકીનું બધું સમજી ગયો. એના મુખ ઉપર ચિંતા પ્રસરી ગઈ. પોતે કાંઈક ગુનો કર્યો હોય એમ બાપા સામે જોયું.

‘હવે અહીં જ સૂવું છે કે આશ્રમમાં ?’ કીર્તિએ પૂછ્યું.

‘સવારની ટ્રેનમાં તો જવું પડશે એટલે અહીં જ સૂવાનું રાખીએ. તમે પાગરણની વ્યવસ્થા કરો.’ વિનુએ જવાબ આપ્યો.

કીર્તિ પાગરણની વ્યવસ્થા માટે નીચે ગયો. અમુભાઈ, અનંત અને વિનુ ખાટલા ઉપર બેઠા.

‘કેમ, અચાનક બીમાર થઈ ગયાં ?’ અનંતે હળવેથી અમુભાઈને પૂછ્યું.

‘અચાનક તો કાંઈ નહિ. છેલ્લાં પાંચ વરસ થયાં સાળુંમાંદું ચાલ્યા કરે છે. આ બે મહિનાથી કાંઈક વધારે હતું. તને કાગળ લખ્યો. પણ તારો જવાબ ન આવ્યો.’

અનંતે નીચું જોયું.

‘એ દિવસ પહેલાં વસમુ લાગી ગયું. અને સૌનો મત પડ્યો એટલે હું રામપુર તેડવા આવ્યો. રામપુર આવું ત્યાં તો તું ભાવનગર ગયો છો એમ ખબર પડી. એ તો સારું થયું કે તે દિવસે જ તારો કાગળ મળ્યો, નહિ તો અમે ભાવનગર જાત.’

અનંતે વિનુ સામે જોયું.

‘હવે રાજકોટ જઈ આવ. બા સાળું થાય ત્યાં સુધી ત્યાં જ રોકાજો.’ વિનુ બોલ્યો.

ત્રણ ખાટલા અને ગાદલાં-ગાદડાં ઉપડાવી કીર્તિ આવી પહોંચ્યો; સાથે ફાનસ પણ હતું. ખાટલા પાથરી, પથારી કરી બધા સૂવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. કપડાં કાઢતાં કાઢતાં અમુભાઈએ પૂછ્યું :

‘તે...ગાદલું ન પથરાય અનંત ?’

અનંતે જવાબ ન આપ્યો. અમુભાઈ કોટ અને પાવડી ઉતારી પથારીમાં સૂતા. એક બાબુ પહેલો ખાટલો એમનો, બાબુમાં વિનુ, ત્રીજો અનંત અને ચોથો કીર્તિ એમ પથારી ગોઠવી બધા સૂતા.

અનંત થોડી વાર સૂઈ પિતાના ખાટલા પાસે ગયો. અમુભાઈ જાગતા હતા. અનંત એકો. લગભગ એક કલાક પિતા-પુત્રે ઘર સંબંધી વાતો કરી. અમુભાઈ અનંતને હપકો આપતા હતા અને પોતાનું દુઃખ પ્રગટ કરતા હતા. વિનુ અને કીર્તિ સૂતા સૂતા એ સાંભળતા હતા. છેવટે અનંત જ વાત પૂરી કરી પથારીમાં આવી સૂતો. એણે વિનુ તરફ નજર ફરી. વિનુ જાગ્યો હતો. અનંતને વાતો કરવાનું મન થયું પણ પિતાને નહિ ગમે એમ માની વિનુ તરફ મોં રાખી સૂઈ રહ્યો. વિનુ પણ અનંતને ભાવપૂર્વક જોઈ રહ્યો.

અર્ધાંક રાત થવા આવી ત્યારે બધાને મીઠી ઊંઘ આવી. ત્યાં સુધી પડખાં ફેરવતા ચારેય જણા ઊંઘ માટે પ્રયત્નો કરતા હોય એમ લાગતું હતું.

[૧૭]

ધરભણી

લગભગ છ વાગ્યે અમુભાઈની આંખ ઊઘડી ગઈ. એમણે અતંત અને વિનુને ઉઠાડ્યા. કીર્તિ પાણુ જનગી ગયો. પા કસાકસાં બધા તૈયાર થઈને સ્ટેશને આવ્યા. ટિકિટખારી તરફ જતાં વિનુએ કહ્યું :

‘પિતાશ્રીની અને તારી ટિકિટ લઉં છું. કીર્તિ અને હું તો ખાખા જઈશું.’

‘કેમ, તારે રામપુર નથી જવું ?’

‘એક દિવસ અહીં રોકાઈશ. આવતીકાલે સવારે કે સાંજે નીકળીશ. આવ્યા છું તો હુંયે બધાને મળતો જઉં.’

‘પણ આપણે તો કાંઈ વાતોયે ન કરી.’

‘ભાવનગરના સમાચાર તો તારા કાગળથી જાણ્યા. અમદાવાદના અનુભવ રાજકોટ જઈને લખજો.’

બે રાજકોટની ટિકિટ અને બે પ્લેટફોર્મપાસ લઈ ચારે જાણુ સ્ટેશનમાં દાખલ થયા. અતંતે પ્લેટફોર્મ ઉપર નજર નાખી. કેઈ ઓળખીતું ન દેખાયું. અતંતે પિતાશ્રી સામે જોયું, તેઓ ગંભીર હતા. અતંત વિનુ અને કીર્તિ તરફ ફર્યો. અમુભાઈ સમજીને પ્લેટફોર્મ ઉપર એક જગ્યાએ ઝિલા રહ્યા. ત્રણેય મિત્રોએ ફરવા માંડ્યું.

‘તમે અને વિનુ તો આ વખતે જ મળ્યા, ખરું?’ અનંતે વાત શરૂ કરી.

‘હા, દર વખતે હું પકડાઉં ત્યારે એ છૂટે અને એ પકડાય ત્યારે હું છૂટું; લગનમાં ક્યારેક તો કમાસ થતી. એક વખત જુદા પડ્યા પછી ભેળા થયું જ મુશ્કેલ.’ કીર્તિ હસતો હસતો બોલ્યો.

કીર્તિ અને અનંત વાતો કરતા આનંદમાં આવી ગયા. વિનુ ગંભીર હતો. અનંતે આશ્ચર્યપૂર્વક એની સામે જોયું.

‘અનંત, રાજકંઠમાં તારી કસોટી થવાની છે હો!’ વિનુએ ગંભીર સ્વરે કહ્યું.

‘કેમ? પિતાશ્રી કાંઈ કહેતા હતા?’

‘આની તો ગંભીર સ્થિતિ છે જ, પણ આપ્પા કુટુંબના નિયતિયે સારી નથી.’

‘એટલે? બાળાં કાંઈ માંદાં છે?’

‘ના, ના, માંદું તો કાંઈ નથી, પણ.....’ વિનુ અટક્યો.

‘તું જરૂર ત્યારે ખબર પડશે.’

‘તું વાત તો દર પિતાશ્રીએ તને કંઈક કહ્યું હશે.’

‘કહ્યું કે, ભક્તભલો સૈનિક પણ લિંમત હારી જાય એટલી વેદનાપૂર્વક કહ્યું છે.’

અનંત બેસવા જતો હતો ત્યાં ગાડી આવી પહોંચી. આખું એટકોમાં ધ્રુવ બેસ્યું. અમુલાઈ એ આ જુવાનો તરફ નજર કરી એટલે ત્રણેય મિત્રો ત્યાં ગયા અને એક એક શાંત્રી બધા અંદર બેસાડ્યામાં જગ્યા નક્કી થઈ ગઈ એટલે અનંત અને વિનુ નીચે બેઠા. નીચે બેઠા ત્યાં વિનુએ કીર્તિને કહ્યું:

‘તમે જરા બેસવો ને! અમે હમણાં આવાએ છીએ.’

કીર્તિ ખેસી રહ્યો. અનંત અને વિનુ પ્લેટફોર્મ ઉપર ફરવા લાગ્યા. વિનુએ વાત શરૂ કરી:

‘તું છૂટ્યા પછી ઘેર કેટલા દિવસ રહ્યો હતો?’

‘એ દિવસ.’

‘ત્યારે કુટુંબની સ્થિતિ વિશે કંઈ જાણેલું?’

‘સ્થિતિ ખરાબ થી જીવ છે એટલું જાણેલું; અને મોટાભાઈ સાથે બનતું નથી એમ આ-આપુ કહેતાં હતાં.’

‘હવે તો મોટાભાઈ સાથે દરરોજ ફોન થાય છે, અને આર્થિક રીતે પાંચમાલી જ નહિ પણ લગભગ આઠથી દસ હજાર સુધીનું કરજ થઈ ગયું છે.’

અનંતને આ સમાચારો નવા હતા પણ એના મન ઉપર. બહુ અસર ન થઈ.

‘પિતાશ્રી કહેતા હતા કે હવે એમની તબિયત પણ સારી નથી રહેતી. શ્વાસ ચડી આવે છે. જ્યારે ત્યારે માંદા પડી જાય છે. વળી બે બહેનોની ચિંતા છે. કમળાની ઉંમર લગભગ સત્તર વર્ષની થઈ. પિતાશ્રીને ક્યાંય યોગ્ય ડૉક્ટર મળતું નથી.’

અનંતે સહેજ અકળામણ અનુભવી.

‘અનંત,’ વિનુ ચાલતાં ચાલતાં બોલો રહી ગયા. ‘આ બધી મુશ્કેલીઓમાંથી તું પાર બીતરી શકીશ?’

જવાબ આપવાને બદલે અનંત વિનુ સામે જોઈ રહ્યો, એની આંખમાં વિનુના પ્રશ્ન માટે આશ્ચર્ય હતું.

‘તારો ધર્મ નક્કી કરવામાં તને ઘણી મુશ્કેલીઓ આવશે,’ વિનુએ કહ્યું.

અનંત ન બોલ્યો. અને માથું સહેજ ઢાળી ડાબા તરફ ચાલવા લાગ્યો. વિનુને પણ વધુ બોલવું હીક ન લાગ્યું.

બંને ડાબા પાસે આવી બેસ્યા રહ્યા.

‘તું આવતીકાલે અહીંથી નીકળીશ, ખરું?’ અનંતે વિનુને પૂછ્યું.

‘હા, કેમ?’

‘નહિ, અમરેશો પૂછું છું.’

‘કાંઈ કામ હોય તો આજે જ રામપુર પાછો જાઉં, અથવા મારી રાજકોટ જરૂર છે?’

‘ના, ના. હું તો એટલા માટે પૂછતો હતો કે ત્યાં કદાચ કાન્તા-બેનનો કે સુમનનો કાગળ આવે.’

‘હું આવતીકાલે ચોક્કસ નીકળી જઈશ. કદાચ આજ રાતની ટ્રેનમાં પણ નીકળી જાઉં. કાન્તાબેનને ખાસ કાંઈ લખવું છે?’

‘કાંઈ લખવું તો નથી, પણ રામપુર કાગળ આવે તો રાજકોટ મોકલજે.’

‘મને રાજકોટ ફેરવા દિવસ લાગશે?’ થોડી વાર રહીને અનંતે પૂછ્યું.

‘એ તો કેમ ખબર પડે? પણ તને જખ્ખર મુશ્કેલીઓ આવવાની છે.’

‘હું નહિ ટકી શકું એમ તને લાગે છે?’ અનંત વિનુ સામે તાકી રહ્યો.

‘આમાં ટકવાની વાત નથી. એમ તો તું ઘણો બળવાન છે. પણ તને તારું કર્તવ્ય જ નહિ સંજ. તું મૂંઝાઈ પડવાનો છે.’

અનંતના મોં ઉપર ત્યારે તો મૂંઝવણ જેવું ન લાગ્યું. વિનુને પણ એમ થયું કે અનંતને પોતાની મુશ્કેલીઓનો પૂરો ખ્યાલ નથી.

ગાડી બેસવાનો સમય થયો. અમુભાઈ પાસે એકલો કાર્તિ નીચે બેઠ્યો. અનંત આરાગ્નું ઝાલી બેસી રહ્યો. અમુભાઈની નજર

અનંત ઉપર જ હતી. ગાડીની સીટી વાંગતાં અનંતે ઉપર ચડી આરાયું વાસ્યું.

એક આંચકો લાગ્યો અને ગાડી ઊપડી. અનંતને એમ લાગ્યું કે ગાડી એને બળાકારે ક્યાંક ઉપાડી જાય છે. એણે વિનુ અને કીર્તિ સામે હાથ ઊંચા કરી સ્મિત કર્યું. પણ એના મોં ઉપર ગભરામણ હતી. અનંતે બેયું કે વિનુની આંખોમાં પણ ગભરામણ હતી.

જે એક મિનિટમાં તે ગાડી 'લેટક્રેશ' છોડી ગઈ અને અનંત પિતા પાસે આવીને બેઠો. પિતાએ અનંત સામે બેયું. અનંતથી એ આંખો ન ઝિલાતી હોય તેમ એણે નજર ચુકાવી અને બારીમાં માથું રાખી બેવા લાગ્યો.

અનેક પાટાઓ બદલાવતી ગાડી સાબરમતી નજીક આવી ત્યારે અનંતે આંખ ખેંચીને બેઠની દીવાલોનાં દર્શન કર્યાં.

‘અનંત !’ પિતાનો અવાજ સંભળાયો. અનંતે મોં ફેરવ્યું, ‘તારી આ તને બહુ જ ઝંખે છે !’

અનંત કંઈ ન બોલ્યો. પિતા પણ ચુપ રહ્યો. ગાડી સૂસવાટા કરતી આગળ વધવા લાગી.

પ્રેમની સમાધિ

અમદાવાદ જેમ ફર થતું ગયું તેમ અનંતને લાગવા માંડ્યું કે પોતે ફર ફર-પાળા ન ફરી શકાય એટલે ફર-જઈ રહ્યો છે. પિતા સાથે વાતો કરવાનું એને મન નહોતું છતાં ધીમે ધીમે એને ધરના સમાચાર સાંભળવા પડ્યા. પિતા ધરની વાત કરતાં જે ઉકળાટ અને દુઃખ પ્રગટ કરતા હતા તેનો તો અનંતને સ્પર્શ નહોતો થતો, પણ આ નવી મુશ્કેલીએને લઈ જૂની મુશ્કેલીઓ વધુ મહાન લાગવા માંડી. માતાની માંદગીના સમાચારે એનું હૃદય ભેદાયું નહિ. જાડે જાડે એને એ સમાચાર ખાટા લાગવા માંડ્યા. પિતાએ કુટુંબની આર્થિક બાબત બતાવી તે તો અનંતે મન ઉપર પણ ન લીધી. મોટાભાઈ સાથેના કલેશની વાત અનંતને રુચી જ નહિ. કમળાની ચિંતા એને નકામી લાગવા માંડી. પિતાને જે વસ્તુઓ જીવનમરણ જેવી હતી તે અનંતને મન નજીવી અને નકામી હતી. અનંતને જે વસ્તુ જીવનમરણ જેવી હતી તે પિતાને મન કાઢીની હતી. અનંત એ સમજ્યા હતા અને એટલે જ પિતાને પોતાને માર્ગે ખંચવાની હોંશ એને નહોતી. અનંતે પોતાની મુશ્કેલીઓ કે ચિંતા વિષે શબ્દોચ્ચાર સરખા ન કર્યો. પિતાએ પોતાની વિટંબણાઓ વર્ણવવામાં મજા ન રાખી. એમને વિશ્વાસ હતો કે અનંતને પલટાવી શકશે.

ગાડીમાં આખો દિવસ આ પ્રકારની જ વાતો થઈ. છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં અનંતે આ વખતે જ આ પ્રકારની વાતો સાંભળી હતી. માત્ર ધરની-પોતાનાં જ કુટુંબીજનોની વાતો સાંભળવાનો અનંતને કંટાળો હતો. અનંત વાતો કરવાનો શોખીન હતો પણ એ વાતો તો જીવનની મથામણની હોય કે દેશનાં દુઃખદર્દીની હોય. રામપુરના એકાદ માણસની કે કુટુંબની વાત હોય તોપણ એ દ્વારા કરોડો કુટુંબના પ્રશ્નોને વિચારવાના હોય. પિતાએ છેલ્લા બાર દસાકમાં ચાર માણસો ઉપરાંત પાંચમા માણસની વાત નહોતી કરી. અનંતને વાતો તરફ કંટાળો આવતો હતો છતાં ગમતે-અણગમતે મને બધું સાંભળી લીધું.

પિતા વાતો કરતા હતા ત્યારે અને વચ્ચે મૂંગા બેસી રહેતા હતાં ત્યારે અનંતને તો પોતાની જ મુશ્કેલીઓ મૂંઝવતી હતી. કાન્તાબેન, વિનુ, સુમન, ચંદ્રશંકર, કીર્તિ તે રામપુરનાં લોકો અનેક પ્રશ્નો ધઈ એના મનોચક્ષુ સામે ખડાં થતાં હતાં. ગઈ રાત્રે ચંદ્રશંકરે જે વાત કરી તે અનંતને અહમુત બસપ્રેરક લાગી. એના મનમાં મનોરથો જગતા હતા કે એ વાત જીવાનઆલમને સંભળાવી દઉં અને સૌને સળગાવી મૂકું. થોડીક ક્ષણો માટે એવા મનોરથો આવી જતા ત્યારે અનંતનું હૃદય મરત બની જતું હતું પણ એ થોડીક ક્ષણો પછી આખી જીવાનઆલમનું સાચું દર્શન થતું અને અનંતથી નિસાસો મુકાઈ જતો.

આવા મંથન અને મસ્તીમાં હોવા છતાં એના મનમાં એક પ્રકારનો ભય વસી ગયો હતો. ઘર નજીક આવતું હતું તેમ ડર વધતો જતો હતો. વિચારતાં કરણ નહોતું મળતું છતાં પોતાના બધા આદર્શો છિન્નવિછિન્ન થઈ જશે એમ એને લાગતું હતું. પિતાની વાતો સ્પર્શતી નહોતી છતાં એ વાતો જ બંધન બની પોતાને જકડી રાખશે, તરફડિયાં મરાવશે, એવું મનમાં થયા કરતું હતું.

વિનુએ ચેતાવ્યો ત્યારે દરકાર નહોતી કરી પણ ગાડી ઊપડી ત્યારે કંઈક થઈ ગયું અને આખે અંગે ભય વ્યાપી ગયો. અનંતે એ કંપનાના ભયને ભૂલવા અને પોતાના પ્રશ્નોને શાંત ચિત્તે વિચારવા અહુ મહેનત કરી પણ એમાં ન ફાવ્યો.

ગાડીને અનંતની દરકાર નહોતી. એ તો સમય થતાં રાજકોટ સ્ટેશને આવી પહોંચી. અનંતે એક વર્ષ પછી રાજકોટમાં પગ મૂક્યો. પિતા-પુત્ર ગાડી કરીને ઘેર ગયા. અનંતના પિતા સદરમાં રહેતા હતા. ઘર નજીક આવતાં અનંતને કંઈ કંઈ લાગણીઓ થઈ. ભય, જિજ્ઞાસા, દુઃખ એક સામટાં ધસી આવ્યાં.

અમુભાઈનું ઘર નીચે અને ઉપર હતું. મકાન પોતાનું જ હતું પણ ગીરો મુકાયેલ હતું. નીચે ઓરડો, ઓસરી ને રસોડું. ઉપર પણ એમ જ. ઉપર ઘરની યાજુમાં નાનકડી અગારી હતી. અનંતનો બિછોર એ ઘરમાં થયો હતો.

ઘરમાં પ્રવેશતાં જ બંને અહેતો હસતી સામે આવી. દસ વરસની કુસુમે ખૂબ મારી એટલે ઉપરથી મોટાભાઈ નવતીન આવ્યા. નાચેના રસોડાના પ્યારણામાં લાજનો ઘૂમટો તાણીને અનંતનાં ભાભી આવ્યાં. મોટાભાઈના મોં ઉપર ગંભીરતા હતી. ભાભીનું મોં દેખાતું નહોતું. નાની અહેતો હસતી હતી. અનંત અર્ધી ગંભીરતા અને અર્ધું સ્મિત મોં ઉપર લઈ ને ઘરમાં દાખલ થયો.

થેલી ને ધાત્રગો નાચે મૂકી અનંત કોઈની સાથે વાત કર્યા વિના ઉપર ગયો. ખાટલામાં અનંતની બા સૂતાં હતાં. અનંતે પાસે જઈને મોં વેંચું તો પિતાએ કરેલી વાત સાચી લાગી. એક વરસ પહેલાંની બા નહોતી. શરીર હાડકાંનો માળખો બની ગયું હતું. મોં ઉપર માંસ નહોતું. હાડકાં ઊપસી આવ્યાં હતાં એટલે મોં બિહામણું લાગતું હતું. શ્વાસ ધીમે ચાલતો હતો. આંખ અર્ધી મીચેલી હતી.

અનંતની પાછળ અમુભાઈ આવ્યા. એમણે અનંતને ખાટલા પાસે સ્થિર થઈ બિભેલો જોયો એટલે ખાટલા નજીક આવી ધીમેધી બોલ્યા:

‘આ અનંત આવ્યા.’

અનંતની બાતું નામ કસ્તુર. એણે આંખ ઉઘાડી. અનંતને જોઈ મોં ઉપર હ્રસ્વ આવ્યા. અનંત પાસે જઈ ખાટલા ઉપર બેઠો. એના આખા અંગમાં ઝણઝણાટી વ્યાપી ગઈ. માતાએ હૈયાનું હૈત હાલવવા ધ્રુજતે હાથે અનંતનો હાથ પકડી પોતાના મોં પાસે લીધા. અનંત ટમટમતા દીવા જેવી આંખો જોઈ સાનભાન બુદ્ધિ. અંધ વિચારો ને મંથન ક્યાંય ડૂબી ગયાં. નિશ્ચય આંખો ઠીકી પડી ગઈ. એક ક્ષણ પછી આંખ મીંચી ત્યારે ખૂણામાં અશ્રુચિંદ્ર ચમકી રહ્યું.

‘આવ્યો, બેટા!’ ધીમે પણ ભેદક અવાજ સંભળાયો. ‘હવે ક્યાંય જઈશ મા, હો!’ અને એ હાથ અનંતને આથમાં લેવા બોલ્યા થયા. માતાના ગળાની પાસે પડેલો હાથ શરીર ખસવાથી ખરીને હૃદય પાસે આવી ગયો. અમુભાઈએ કસ્તુરના બોલો થયેલા હાથ પાછા વાળ્યા. અને હાથ છાતી ઉપર પડ્યા. નીચે અનંતનો હાથ હતો ને દબાયો. અનંતે હૃદયના ધબકારા અનુભવ્યા. માતાના હૈયામાંથી એના હાથમાં કાંઈક આવતું હોય અને શરીરમાં પ્રસરી એક ઝીણી કંપારી પ્રસરાવતું હોય એવું અનંતને લાગ્યું. અમુભાઈ મા અને બચ્ચાને પ્રેમ જોઈ રહ્યા. એમનાથી ત્યાં ન રહેવાયું. માથું નાચું કરી તેઓ દાદર તરફ વળ્યા. પગથિયા ઉપર પગ મૂકતાં ખાખરાતા અવાજે એમણે અનંતને કહ્યું:

‘બહુ વાતો ન કરીશ. પાછી તપ્પિયત લથડશે.’

અનંતના કાન ઉપર શબ્દો પડ્યા પણ અનંત સમાધિસ્થ હતો એટલે શબ્દો ભોંકા પડી પાછા વળ્યા. અનંતે હૃદય ઉપરથી હાથ ન ઉપાડ્યો. ફેટલી ક્ષણો ગઈ હશે તે ખબર ન રહી. પણ એ ક્ષણો અનંતે સમાધિમાં ગાળી. બાએ હાથ ઉપાડી પડખું ફેરવવા પ્રયત્ન કર્યો

ત્યારે અનંત જાગ્યો. હૃદય ઉપરથી હાથ લાઈ લીધો. ખાટલા પાસે પડેલી ખુરસી ઉપર નજર પડતાં બિઠવા તૈયાર થયો. બા સમજી ગયાં હોય તેમ અનંતને બિઠતો અટકાવ્યો.

‘હવે પાછો જઈશ મા, હા !’ એ જ કુરુણ શબ્દો ! અનંતનું હૈયું વલોવાયું. અનંતની આંખ આંડેથી કાઠિએ પડેલો ખસેડી લીધો અથવા કાઠિએ નવો પડેલો મૂક્યો. અનંતને બધું જુદું દેખાવા લાગ્યું. જે જીવન માટે પોતે રાચતો હતો એ જીવન માતાનું ધાતક લાગ્યું. અનંતને હૈયે વસી ગયું કે પોતે માતાના મોતનું કારણ છે. અનંત કંપી બિઠ્યો. એણે જોરથી માતાનો નામજો હાથ પકડી લીધો અને ઢળી પડતા દેહને બળપૂર્વક સાચવ્યો.

‘બા !’ અનંતના હૃદયતણમાંથી અવાજ આવ્યો. બાએ આંખ ઉઘાડી જીવાન પુત્રના મોં સામું જોયું. માતા-પુત્રની આંખો મળતાં ચારેય આંખો છત્રકાવા લાગી.

એ અનુપમ દૃશ્ય જોવા ત્યારે ઓરડામાં કાઠિ નહોતું !

[૧૬]

કારમી રાત

રાતના અગિયાર વાગ્યા હતા. અનંત થોડી વાર સુધીમાં ન બિતર્યો એટલે અમુભાઈએ નવનીતને ઉપર મોકલ્યો. નવનીતે ઉપર આવીને જોયું તો અનંતે આ ઉપર શરીર ઢાળી દીધું હતું. બંને નિદ્રસ્થ હોય એવું લાગતું હતું. નવનીત ગભરાઈ ગયો. તુરત નીચે આવ્યો. એનાં પગલાં ઉપરથી અમુભાઈ એની ગભરામણ પારખી ગયા.

‘કેમ શું છે ?’ અમુભાઈએ ઊંચે શ્વાસે પૂછ્યું.

‘અનંત મારી આની જાતી ઉપર ઢળી પડ્યો છે. બનેની આંખોં બંધ છે.’

અમુભાઈ સફાળા બિઠ્યા. કમળા અને કુસુમ બેબાકળી બની મોટાભાઈ અને પિતા સામે જોઈ રહી. નવનીતની વહુ લાજ ખસેડી ઓરડામાં દોડી આવી.

અમુભાઈ ઉપર ગયા. અનંત ધીમે રહીને પોતાનું શરીર ઉપાડતો હતો અને ગળી પડતી આંખે માતાના મોં સામે જોતો હતો. અમુભાઈએ આ જોયું. એમના પગ નીચેની ધરતી ખસતી હોય એવું લાગ્યું.

આશ્ચર્યપૂર્વક તેઓ અનંત સામું જોઈ રહ્યા. અનંતની આંખોએ અમુભાઈને બંધી વાત કહી દીધી. એમણે દોડીને પાતીનું કાંડું પકડ્યું.

હાથ ટાઢેબોળ હતો. નાડી ગિચારી થાકીને વિસામો લેતી હતી. અમુભાઈના મોંમાંથી ચીસ નીકળી ગઈ.

નવનીત, એની વહુ અને બંને બેતો ઉપર દોડી આવ્યાં, બધાંની આંખો કસ્તુર ઉપર મંડાયેલી હતી. કસ્તુરના હોઠ જરીક હાલ્યા. અમુભાઈએ તુરત નાક આગળ આંગળી ધરી. શ્વાસ ચાલતો હતો. નાડી જોઈ તો ધબકતી હતી. બધાંના મુખભાવ બદલાયા, અનંત ગંભીર નયને બધું જોઈ રહ્યો હતો. એના મોંની એક પણ રેખા ન બદલાઈ. અમુભાઈએ હાથના ધશારાથી બધાંને નીચે જવા કહ્યું. બધાં દાદર તરફ વળ્યાં. અનંત પણ બિડ્યો.

‘નવનીત, અનંત માટે નીચે પથારી કરાવજો અને તું ઉપર સૂજો.’ અમુભાઈએ કહ્યું.

‘હું જાગી શકીશ.’ અનંતે ધીરે રહીને કહ્યું.

‘આજે તું થાક્યો હઈશ. જરા આરામ કર. કાલે તું જાગજો.’

‘હું થાક્યો નથી અને મોટાભાઈ એકલા આખી રાત જાગે એના કરતાં અમે વારાફરતી જાગશું.’

‘હું છું ને ?’

અનંત વધુ ન બોલ્યો. સૌની સાથે નીચે બેઠાં. એનાં ભાભી ગાદલું પાથરવા લાગ્યાં તે અનંતે જોયું પણ બોલ્યો નહિ. ઓરડામાં એક ખૂણામાં ટેબલ અને બે ખુરસી પડ્યાં હતાં. એની બાજુમાં ઓછીગણવાળો લાકડાનો બાંકડો પડ્યો હતો. એક બાજુ મોટો કબાટ હતો. કબાટની નજીક ટિપાઈ પડી હતી. અનંતે નીચે બેઠી આખા ઓરડામાં નજર ફેરવી બધું જોયું. કાંઈ નવું ન લાગ્યું. એ બાંકડા ઉપર જઈને બેઠો.

‘હવે તો અહીં જ રહેવું છે ને ?’ મોટાભાઈ ખુરસી ઉપર બેસતાં બેસતાં બોલ્યા. બંને બેઠો વારાફરતી બંને ભાઈઓ તરફ જોવા લાગી.

અનંતે જવાબ ન આપ્યો. ગંભીર મુખમુદ્રા ધારણ કરી મોટાભાઈ સામે તે તાકી રહ્યો.

‘હું હવે અહીં નથી રહેવાનો. આને ફીક થશે એટલે હું તો ચાલતો થઈશ.’

‘તમારે જરૂર હોય તો જવો.’ અનંત ધીમેથી બોલ્યો.

‘પછી ધરતું ખર્ચ કાળ પૃત્તું કરશે? મેં પાંચ વર્ષ ખેંચ્યું, હવે મારામાં ત્રેવડ નથી. મુંબઈનું ખર્ચ તો તું બાણું છે?’

અનંત ન બોલ્યા. એની પાસે બોલવા જેવું કંઈ હતું જ નહિ. પથારી થઈ એટલે મૂંગામૂંગા બીડી પથારીમાં જઈને લાંબા થયો. નવનીત એના તરફ ટુંકડે રોપભરી નજર ફેંકી ઉપર ગયો. નવનીત ઉપર ગયો એટલે અનંતનાં ભાભી પથારી પાસે આવ્યાં. એનું નામ નિર્મળા. અનંત એમને વેંઈ બેઠો થયો. ભાભી પથારી પાસે નીચે બેઠાં.

‘મજામાં છે ને?’ ભાભી હસતાં હસતાં બોલ્યાં.

‘તમે આનંદમાં?’ અનંતે જવાબ આપતો હોય એમ પૂછ્યું.

‘અહીં આનંદ કેવો! આ માંદાં પડ્યાં છે તે એક ઘડીની નવરાસ નથી મળતી. કમળાબેન કે કુસુમબેન થોડું જ કંઈ કામ કરાવે છે?’ ભાભીએ બંને બેનો સામે વેંચ્યું. બંને બેનોએ એકમેક સામું, ભાભી સામું અને છેવટે અનંત સામું વેંચ્યું. એમની આંખોમાં કાંઈ ખાટો આરોપ મૂકતું હોય એવો ભાવ હતો.

‘હવે તો લગાઈમાં નથી જવાના ને?’ ભાભીએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘જેવી પ્રભુની ઇચ્છા!’ અનંતે જવાબ આપ્યો.

‘તમારા મોટાભાઈ હવે અહીં રોકાશે તો મુંબઈની નોકરી તૂટી જશે. એવી નોકરી પછી નહિ મળે.’

અનંત ન બોલ્યો.

‘અને આપુછને ને એમને એક દિવસેય ક્યાં બને છે ? રોજનો લોહીઉકાળો.’ ભાભીએ સમાચાર આપવા માંડ્યા.

અનંતે જિંઘ આવતી હોય એમ આંખો મીચીને ઉઘાડી. ભાભી સમજી ગયાં.

‘જિંઘ આવે છે ? ગાડીમાં થાકી ગયા હશે.’ ભાભી જવા તૈયાર થયાં.

‘દિવસની મુસાફરીમાં થાકી તો શું જવાય ? પણ કાલ રાત્રે મુવાયું નથી.’ અનંતે સૂતાની તૈયારી કરતાં જવાખ આપ્યો.

‘કેક ત્યારે, નિરાંતે સૂઓ. કમળાખેન, તમેય સૂઈ જાઓ. અનંતભાઈને સવા છો.’ ભાભી ગયાં.

ભાભી પાછળને દાઢરેથી ઉપર ગયાં. બહેનોની પથારી નીચેની એસરીમાં હતી. તેઓ એ તરફ ગઈ. અનંત પથારીમાં લાંબો થયો.

‘કમુ !’ અનંતે સૂતાં સૂતાં ધીમેથી બૂમ મારી.

કમળા અને દુસુમ તુરત દોડી આવ્યાં. બંનેનાં મોં ઉપર ઉદ્વાસ હતો. અનંતે એમને પથારી પાસે બેસવાનું કહ્યું. બંને બહેનો બેસી. અનંતને એમની સામે બંનેનાં જરા નિરાંત થવા લાગી. બંને બહેનો થડી થડી દાઢર તરફ બેઠી હતી એટલે અનંતે પૂછ્યું :

‘કમ, ત્યાં શું બુઓ છો ?’

‘મોટાભાઈ આવશે.’ દુસુમ ધીમેથી બોલી.

અનંત આશ્ચર્ય પામ્યો : ‘ભલે આવે. એમાં શું છે ?’

‘ખિન્નશે.’ કમળાએ જવાખ આપ્યો.

‘પણ આમાં શાના ખિન્નય ?’

જવાખ ન મળ્યો. અનંતે વધુ ન પૂછ્યું. મોં ઉપર પરાણે રિંમત લાવી એણે બીજી વાત શરૂ કરી :

‘ખેય લહેરમાં છો ને?’

અંતેનાં મોં મલકી જઈયાં, આંખો હસી પડી. અનંતનું કૃત્રિમ સ્મિત સાચા રૂપમાં ફેરવાઈ ગયું.

‘તું શું લણે છે, કુસુમ?’

‘ચોથી.’

‘તું?’ કમળાને પૂછ્યું.

કમળાએ શરમથી નીચું જોયું.

‘એ તો નથી લણતી.’ કુસુમે જવાબ આપ્યો.

‘કેમ? હું એક વરસ પહેલાં આગ્યો ત્યારે તું નહોતી લણતી?’

‘ના.’ કમળાએ માંડમાંડ જવાબ આપ્યો.

‘કેમ મૂકી દીધું?’

‘આએ ના પાડી.’

‘ક્યારે નિશાળ છોડી?’

‘પહેલી અંગ્રેજીમાં ગઈ પછી આએ ઉડાડી લીધી.’

‘એટલે તો...’ અનંત યાદ કરવા લાગ્યો. ‘હું લડતમાં ગયો પછી ખીન્ને જ વર્ષે?’ અનંતને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું.

‘હા.’

‘પણ તેં બાને કહ્યું નહિ? આપુજીને કહેવું હતું. નિશાળ શા માટે મૂકી દીધી.’

કમળા જવાબ આપવાને બદલે અનંત કરતાંયે વધુ આશ્ચર્યથી એના સામું જોઈ રહી. અનંતે કમળાની આંખમાં પોતાનું ભોળપણ વાંચ્યું. અનંત પાછો પડ્યો. થોડી વાર ભાઈબેન મૂંગાં બેસી રહ્યાં.

‘કુસુમ, તું તો ભણવાની ને?’ અનંતે ફરી મોં ઉપર સ્મિત લાવી પૂછ્યું.

‘બાપુજી તો દરરોજ ઉઠાડી મૂકવાની વાતો કરે છે, ચોથીની પરીક્ષા આવશે પછી ઉઠાડી લેશે.’ કુસુમે જવાબ આપ્યો.

‘હવે નહિ ઉઠાડે.’ અનંત સ્વગત બોલતો હોય એમ બોલી ગયો.

‘નાનાભાઈ!’ કુસુમના અવાજમાં અદ્ભુત મીઠાશ હતી. ‘હવે તમે અહીં રહેશો ને?’

અનંત જવાબ ન આપી શક્યો. એના ડોળા ફાટી રહ્યા. અને અહેનો ‘નાનાભાઈ’નું મોં જોઈ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ.

‘કુસુમ!’ અનંત ગંભીર સ્વરે બોલ્યો. ‘બે-ચાર દિવસ પછી બધું કહીશ હો!’ પાછળના શબ્દોમાંથી ગંભીરતા અસેડવા અનંતે પ્રયત્ન કર્યો, પણ નિષ્ફળ ગયો.

‘અનંત!’ ઉપરથી અવાજ આવ્યો. અવાજ બાપુજીનો હતો. કમળા અને કુસુમ ઊઠીને એસરીમાં ચાલ્યાં ગયાં.

‘કેમ બાપુજી!’ અનંતે નીચેથી જવાબ આપ્યો.

‘જરા ઉપર આવ તો!’ ધીમે પણ ગંભીર અવાજ આવ્યો.

અનિષ્ટની કલ્પના કરતો અનંત ઉપર ગયો. નવનીત ખાટલા પાસે ઊભો હતો. અમુભાઈ ખાટલા પરથી ઊભા થતા હતા. અનંતે ફાટી આંખ ખાટલામાં નજર નાખી. માતાનું કલેવર શાંત પડ્યું હતું. ડોકું એક બાજુ ઢળી ગયું હતું. અનંત સમજી ગયો. આગળ પગલું ભરી શકાયું નહિ. દાદરની નજીક ઢગલો થઈને પડી ગયો. અમુભાઈના મોંમાંથી દાદાવી રાખેલી ચીસ નીકળી ગઈ. નિર્મળા, કમળા અને કુસુમ દોડી આવ્યાં.

[૨૦]

સુધારક પિતા

કાન્તાના પિતા ભાવનગરના એક પ્રતિષ્ઠિત શહેરી હતા. સુમનના કાકાની પેઠે તેઓ પણ રૂનો વેપાર કરતા. આળુઆળુના પ્રદેશમાં અને રૂના વેપારીઓમાં એમની સારી ખ્યાતિ હતી. પોતે ખાદી પહેરતા અને સૌ કાંઈ ખાદી જ પહેરે એમ ઇચ્છતા. ‘ગાંધીજયંતી’ કે ‘રાષ્ટ્રીય સત્તાદ’ વખતે કાંઈ ઉપર તાકા લઈને ફેરી કરવા જવામાં એમને શરમ નહોતી લાગતી. તેઓ સુધારક વિચારના હતા. સાંજ-સવાર છાપાં લઈને વાંચવા બેઠા હોય તેમાં પુનર્જનના કે આંતર-જાતીય લગ્નના સમાચાર આવે ત્યારે તેઓ હાઈ પ્રગટ કરતા અને જાળુમાં કાંઈ બેઠું હોય તો ‘આધુનિક સમાજ અને તેમાં આવશ્યક સુધારા’ પર મોટું પ્રવચન આપી દેતા. ગામના જુવાનો યુવકસંઘના ફૂડ-કાળા માટે એમના ઉપર મોટી આશા રાખતા અને તેઓ એમને નિરાશ કરતા નહિ. ભાવનગરની એક પણ જાહેર પ્રવૃત્તિ એવી નહોતી કે જેમાં કાન્તાના પિતા-શેઠ પ્રાણીવનદાસ-નું નામ ન હોય.

તેઓ આધુનિક કેળવણી-ખાસ કરીને સરકારી કોલેજની કેળવણી-ના વિરોધી હતા. પોતે એ કેળવણીમાંથી બચી ગયા છે એ માટે પોતાની જાતને ધન્ય માનતા. પરંતુ એમના ચિ. મન્દુલાલ સ્વતંત્ર વિચારના હોવાથી અને પોતે પણ સ્વાતંત્ર્યમાં માનતા હોવાથી, એ વરસ પહેલાં વિલાયત ગયા ત્યારે એમણે મોટો મેળાવડો કર્યો હતો

અને એ પ્રસંગે ભાવનગર રાજ્યના અમલદારોને જ નહિ પણ રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક કામ કરતા સેવકોને પણ પોતાને આંગણે નોતર્યા હતા.

તેઓ ખાદીનું ધોતિયું, પહેરણ, કોટ અને માથે પાઘડી પહેરતા. ભીખાં દૂધ જેવાં વસ્ત્રોમાં એમની ગૃહસ્થાઈ ઓર શોભતી હતી. રાજ્યના તેઓ માનીતા હતા, જીભ મીડી હતી અને ઈશ્વરે વહેવાર-બુદ્ધિનું છૂટે લાથે દાન કર્યું હતું. એટલે આજ સુધીમાં કાંઈ દુસ્મન નહોતું થયું.

૧૯૩૦ની લડત ઊપડી ત્યારે તેઓ અધાને કહેતા કે ‘દેશી રાજ્યની પ્રજાનો ધર્મ છે કે એણે ખાદી પહેરવી, સત્તર કાંતવું, અસ્પૃશ્યતાનો નાશ કરવો અને લડત પ્રત્યે સદાનુભૂતિ ખતાવવી.’ ગામના જુવાનોને એમની વાત ઠીકી લાગતી પણ એ ઉપદેશને એમની ‘અંગત માન્યતા’ ગણી એમના પ્રત્યે એવો જ આદર રાખના અને પ્રાણજીવન શેઠ સૈનિકોને બાકું આપવામાં કે મદદ કરવામાં પાછી પાતી કરતા નહિ.

એક દિવસ પંદર વરસની કાન્તાએ લડતમાં જવાની માગણી કરી ત્યારે પ્રાણજીવન એકતા આશ્રયનો પાર ન રહ્યો. ઈન્દુ આવીસ વર્ષનો જુવાન હતો. જ્ઞાન-ભક્ષે પોતે નહોતા મનતા. જ્ઞાન પણ કોલેજમાં શાંતિપૂર્વક અભ્યાસ કરતા, બહેરસભાઓમાં જતા, ખાદી પહેરતા, જરૂર પડ્યે ખાદી વિષે વ્યાખ્યાન આપતા. એણે લડતમાં જવાની મંજૂર ન ખતાવી અને આ પંદર વર્ષની છોકરીને શું થઈ ગયું ?

પ્રાણજીવનદાસે વાતને હસવામાં કાઢી નાખી. પણ કાન્તાએ ફરી સાંજે યાદ આપ્યું. ભાવનગરથી જતી કેટલીયે બહેનોનાં નામ આપ્યાં. પ્રાણજીવનદાસ અહુ વિરોધ ન કરી શક્યા. કાન્તા બહેનોની એક ટુકડી સાથે મેદાનમાં જતરી. કાન્તાના પરક્રમની વાત સાંભળી

રનેહીઓ પાસે પ્રાણજીવનદાસ હર્ષ પ્રગટ કરતા હતા પણ એમના મનમાં એમ થયા કરતું હતું કે ‘છોકરી ખોટા માર્ગે જઈ રહી છે.’

સંધિ થઈ ત્યારે કાન્તા ઘેર આવી. કાન્તા ઇટ્ટી અંગ્રેજીનો અભ્યાસ છોડીને લડતમાં ગઈ હતી. આવ્યા પછી એકાદ મહિને શાળામાં દાખલ થઈ. કાન્તા લણવામાં હોશિયાર હતી અને પ્રાણજીવનદાસની પુત્રી હતી એટલે ત્રણ મહિના પછી પરીક્ષા લઈ એને સાતમીમાં દાખલ કરી. કાન્તાનો અભ્યાસ આગળ ચાલે ત્યાં તો ભાવનગરમાં કાપડ ઉપર પિક્ચરીંગ શરૂ થયું. કાન્તા થનગની રહી હતી. પહેલાં તો અભ્યાસ ને પિક્ચરીંગ બંને કરવા માંડ્યાં પણ અંતે અભ્યાસ રહી ગયો અને કાન્તા કાપડિયાઓને હંફાવનારી જીપરદસ્ત સૈનિકા બની ગઈ. પિતાને આ ગમતું નહોતું પણ લડત-માંથી આવ્યા પછી કાન્તા આવી બાબતોમાં પ્રાણજીવનદાસને પૂછતી જ નહિ. સ્વાભાવિક હોય તેમ પોતાને ફીક લાગતું તેમ ક્યે જતી.

‘કર ની લડાઈ શરૂ થતાં કાન્તા એક દિવસ પણ શાંતી થોભે ? આ વખતે પિતાએ થોડા રોપ પણ બતાવ્યો. અને ‘આ વખતનો રંગ બુદ્ધો છે’ એમ પણ સમજાવ્યું પણ કાન્તા માની નહિ. નારસીને નહિ, પણ અમુક દિવસે જાઉ છું એમ કહી ત્યાંથી વિદાય થતા સૈનિકા સાથે કાન્તા ચાલી ગઈ.

કાન્તાને માતા હતી પણ ઘરમાં પિતાજીનું એવું સામ્રાજ્ય હતું કે પ્રાણજીવનદાસ કહે તેમ જ નહિ પણ ઇચ્છે તેમ જ થાય. કાન્તાની બાએ એને કોઈ દિવસ રોકી નહોતી, તેમ કંઈ કહ્યું પણ નહોતું. ક્યારેક વાત બપોરે તોયે ‘તારા આપને પૂછ’ કહી એ શાંત થઈ જતી. કાન્તા આવી માતા બદલ ઘણી વાર પોતાની જાતને ભાગ્યશાળી માનતી પણ ક્યારેક એને પોતે માવિહોણી હોય એમ લાગી આવતું.

‘૩૪ ના એપ્રિલમાં ગાંધીજીએ લડત પાછી ખેંચી લીધી ત્યાં સુધીમાં કાન્તા એક વખત આઠ દિવસ માટે ઘેર આવી હતી. ખાકીનો બધો સમય જલમાં, ખાદી અને સ્વદેશીપ્રચારમાં, અને છાવણીમાં જ એણે ગાળ્યો હતો. છાવણીના દિવસોમાં કાન્તા અનેક સૈનિકોના પરિચયમાં આવી હતી પણ એમાં અનંત અને વિનુ એને કંઈક જુદા જ લાગતા હતા.

કાન્તા લડતમાંથી ઘેર આવી ત્યારે એકાદ મહિના સુધી તો કાષ્ઠ સાથે બહુ બોલી જ નહિ. એના મોં ઉપર ભરપૂર વિપાદ છવાયેલો રહેતો. ક્યારેય બોલતી નહિ અને બોલતી ત્યારે એ જ વાત : ‘આપણે દારી ગયા ! અત્યારે તો બધી આશાઓ ડૂબી ગઈ!’ અને સાંભળનારનું અંતર પણ વિપાદમય બની જતું.

પછી તો દિવસો અને મહિનાઓ વિતવા લાગ્યા. કાન્તા ક્યારેક ક્યારેક સૈનિકમિત્રોના સમાચાર સાંભળતી. અનંત અને વિનુ રામપુરમાં બેઠા એ એણે સાંભળ્યું ત્યારે જવાની ઇચ્છા કરી. પણ પિતાએ દબાવી દીધી. અંતે થાકીને શાળામાં દાખલ થઈ. અબ્યાસ શરૂ કર્યો એટલે પિતાએ માન્યું કે હવે લડત પૂરી થઈ અને એમની એક ચિંતા ઓછી થઈ.

, બીજી એક મોટી ચિંતા આ ચિંતાની પાછળ દબાયેલી હતી તે ઉપર ધસી આવી. પ્રાણજીવનદાસે કાન્તા માટે મુરતિયો શોધવા ત્યારે બાબુ નજર ફેરવવા માંડી. કાન્તાને ગંધ આવતાં એણે પિતાને કહ્યું. ‘રહેવા દેવંત. મારે અપરિણીત રહેવું છે.’ પિતાને એ વિચારમાં આલિશપાત્રું લાગ્યું અને સારો મુરતિયો મળતાં કાન્તાનું સગપણ કરી નાખ્યું. તે દિવસ કાન્તાએ ભોજન છોડ્યું પણ પિતાએ માન્યું કે ધીમે ધીમે બધું ટેકાણે આવી જશે.

મુંબઈમાં હીરાનો વેપાર કરતા જમાઈએ જ્યારે કાન્તાનો કાગળ પ્રાણજીવનદાસને બીડ્યો ત્યારે એમની આંખ ફાટી રહી. છોકરી

અસામાન્ય છે એમ એમને લાગ્યું અનેક દુકુંબના ગૂંચવણભર્યા પ્રશ્નો પોતે ઉકેલતા પણ પોતાના દુકુંબની આ ગૂંચવણ ઉકેલવી મુશ્કેલ થઈ પડશે એમ એમને લાગવા માંડ્યું. પોતાની શક્તિ ઉપરનો વિશ્વાસ ઓછો થતાં દરરોજની સમજાવવાની રીત ને બદલે ધમકાવવાની રીત અપ્પત્યાર કરી. પણ તેમ તેમ તે ગભરુ લાગતી કાન્તા ઉદ્ધત અને અવિનયી લાગવા માંડી.

પ્રાણજીવનદાસ ચિંતાથી ઘેરાઈ ગયા. ખૂબ મથામણને અંતે એમને એમ લાગ્યું કે હવે દીલ કરવામાં વાત વણગરી જશે. એમણે લગ્નનું મુદ્દત જોવડાવ્યું અને મુશ્કેલી ઝવેરીને ખજાર આપ્યા. ઝવેરી જીવાન તૈયાર હતો. એક મહિના પછીની તિથિ નક્કી થઈ અને તૈયારી થવા માંડી. કાન્તા બધું જોયા કરતી હતી. કાન્તા સાથે પ્રાણ-જીવનદાસ વાત નહોતા કરતા એટલે કાન્તા પણ કશું નહોતી બોલતી. એણે મનમાં ગાંઠવ્યું હતું કે ‘આખરે પરાણું તો મારે જ પડે. મને જણાવ્યા વિના કંઈ ચાલશે ?’

પ્રાણજીવનદાસે જોયું કે કાન્તા આ બધી તૈયારી વિશે જાણતી હોવા છતાં બેદરકાર થઈને કરે છે. એમણે પોતાની સાળીના દીકરા સુમનને કાન્તાને સમજાવવા માટે કહ્યું. સુમન અને કાન્તા વચ્ચે વાત થઈ તેમાં તો કાન્તાએ સુમનને કોવેડા જ લીધા. સુમને માસા પાસે જઈ ચાખ્ખું કહ્યું. ‘એને પૂછ્યા વિના ન કરતા; નહિ તો હરાન થઈ જશે.’

કાન્તા સાથે વાત કરી શકે એવું ખીલું કોઈ ન મળ્યું એટલે એક દિવસ સાંજે જમ્યા પછી પ્રાણજીવનદાસે કાન્તાને દીવાનખાનામાં બોલાવી. દીવાનખાનું સુંદર હતું. કાન્તા આવી ત્યારે કોચ પર બેઠેલા પિતાએ એને પ્રેમથી પાસે બોલાવી અને કોચ ઉપર બેસવા કહ્યું. કાન્તા ગંભીર મુખે કોચ ઉપર બેઠી.

‘કેમ બેઠા, હમણાં બહુ ગમગીન રહે છે ?’

કાન્તાએ જવાબ ન આપ્યો.

‘મહિતા પછી તો તું ઘર છોડી જઈશ.’ પ્રાણજીવનદાસ લાગણી-પૂર્વક બોલ્યા, ‘તું આમ રહે એ અમને કેમ ગમે?’

‘પણ તમે મને તો કંઈ પૂછતા જ નથી.’ કાન્તા પિતા સામું નહિ જોતાં સીધું જોઈને જ બોલી.

‘એમાં પૂછવું તું શું? અમે તારું હિત નહિ વિચારતાં હોઈએ?’

‘પણ હું મારું હિત નહિ વિચારતી હોઉં?’

‘તું હજી બાળક કહેવાય.’ પિતાના મોં ઉપર સંદેહ સ્થિત ફરકયું.

‘તો મને શા માટે પરણાવો છો?’ કાન્તા પિતા સામું જોઈ રહી.

પ્રાણજીવનદાસ સંદેહ મૂંઝાયા હોય એવું દેખાયું.

‘બાળક એટલે-અમારી પાસે તો તું બાળક જ છે ને? પિતા જરા અચકાતા અચકાતા બોલ્યા.

‘હું હવે બાળક ન કહેવાઉં. અમસ્થા તો તમે એમ કહ્યા કરો છો કે હું બહુ મોટી થઈ ગઈ. આજ વળી હું બાળક થઈ ગઈ!’

પિતાએ નહોતું ધાયું કે કાન્તા આટલી છૂટથી વાત કરી શકશે. એમણે જરા સખત અવાજે કહ્યું:

‘તું તો લગ્નમાં જઈને બહુ ડાહી થઈ ગઈ!’

કાન્તાએ જવાબ ન આપ્યો. વાત ત્યાંથી જ અટકી. કોઈ મળવા આવતાં કાન્તા બહાર બહાર ચાલી ગઈ અને તે દિવસે જ અનંત ભાવનગર આવ્યો.

અનંત સાથે કાન્તાએ કલકો સુધી વાતો કરી એમ જ્યારે પ્રાણજીવનદાસે જાણ્યું ત્યારે એમની તમામ હિંમત હરાઈ ગઈ. તેઓ અનંતને એળખતા હતા. દુનિયામાં કોઈના શેઠમાં ન દબાય એવો અનંત કાન્તાના વિરોધને ટેકો આપશે અને જરૂર પડશે તો મદદ પણ કરશે એમ એમણે ધાયું. તે દિવસે રાત્રે કાન્તા ઘરે આવી.

એટલે પિતાએ સંભળાવી દીધું: ‘હવે બહાર જવાનું નથી. કાલથી શાળા પણ બંધ.’

બીજે દિવસે કાન્તા બહાર જવા તૈયાર થઈ એટલે અથડામણ જાગી. પ્રાણજીવનદાસ ખૂબ ગાળ્યા. કાન્તાને મળવા આવતો સુમન બહારથી જ પાછો વળ્યો. બપોરે પ્રાણજીવનદાસ કાન્તાની બાને ભણામણ કરી બજારમાં ગયા. એમના ગયા પછી પા કલાકે જ એની બાને જણાવ્યા વિના કાન્તા ચાલતી થઈ અને સુમન પાસે આવી.

સાંજે પ્રાણજીવનદાસ આવ્યા ત્યારે કાન્તા ઘેર હતી. રોપભયુ મોં રાખી પ્રાણજીવનદાસ જમવા બેઠા અને કાન્તા જુએ તેમ એ ચાર કોળિયા ખાઈ બિટી ગયા. સોપારી ખાધી ન ખાધી અને બહાર ચાલ્યા. કાન્તા આ બધું જોઈ રહી હતી. એણે થોડીક ક્ષણ વિચાર કર્યો અને તુરત જ બહાર નીકળી. પાછળ બાનો અવાજ સંભળાયો પણ દરકાર કર્યા વિના સુમન પાસે આવી પહોંચી.

દસ પંદર મિનિટમાં પ્રાણજીવનદાસ પાછા આવ્યા. જુએ તો કાન્તા ન મળે. એમના હોશકોશ બિટી ગયા. ‘નક્કી ભાગી ગઈ.’ એમના મનમાં થઈ આવ્યું. કાન્તાની બા ઉપર ગુસ્સે થતા એ બહાર નીકળ્યા અને સીધા સુમનને ત્યાં આવ્યા. સુમનનાં બા ઓરડામાં બેઠાં હતાં. પ્રાણજીવનદાસને ઉતાવળે આવતા જોઈ તે ચમક્યાં.

‘કાન્તા અહીં છે ?’ રોપભયો પ્રશ્ન કર્યો.

‘હા, કેમ ?’ બા બિટીને સામાં આવ્યાં.

‘ક્યાં છે ?’ ઘાંટો પાડીને પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા.

‘ઉપર સુમન પાસે બેઠી છે.’

પ્રાણજીવનદાસના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. એમણે સુમન અને કાન્તા પ્રત્યે ત્યાં રોપ ઠાલવ્યો અને ઉપર જઈ કાન્તાને નીચે ઉતારી.

[૨૧]

પિતા-પુત્રી

કાન્તા એક પણ અક્ષર બોલ્યા વિના પ્રાણજીવનદાસ કરતાંયે ઉંચ મુદ્રા ધારણ કરી નીચે બેઠી. સુમનતાં આ સ્તબ્ધ બની જોઈ રહ્યાં. પિતા-પુત્રી નીચે બેઠી. સીધાં ઘર તરફ ચાલ્યાં. રસ્તામાં કોઈએ એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર ન કર્યો.

બંગલાનું આરણ્ય આવતાં, આગળ ચાલતા પ્રાણજીવનદાસ અટક્યા. કાન્તા સમજી ગઈ, પિતા તરફ એક રોપભરી નજર નાખી એ બંગલામાં દાખલ થઈ. પાછળ પ્રાણજીવનદાસ દાખલ થયા, અને એમણે અંદરથી આરણ્ય વાસ્યું.

કાન્તા ઘરમાં જઈ દીવાલ પાસે બેસી રહી. પ્રાણજીવનદાસ સામે આવી બેસી રહ્યા. એકાદ મિનિટ બીપણ મૌન વ્યાપી રહ્યું.

કાન્તા ત્યાંથી ખસી. એરડામાં જઈ એણે પોતાનો ટૂંક ઉઘાડ્યો; અંદર અસ્તવ્યસ્ત કપડાં પડ્યાં હતાં તે ફીક કરવા લાગી. પ્રાણજીવનદાસ પાછા આવ્યા.

‘શું કરે છે ?’ ડોળા કાઢી સખત અવાજે બોલ્યા.

‘મારે અહીં નથી રહેવું.’ કાન્તાનું મોં લાલચોળ થયું. નસકોરાં કુલાયાં.

પ્રાણજીવનદાસ આ જવાબ સાંભળી દિઝમૂઠ બન્યા. એમની આંખ ફાટી રહી. કાન્તા આબુઆબુ પહેલો સામાન ટ્રંકમાં ગોઠવવા લાગી. પ્રાણજીવનદાસ ત્યાં હોય જ નહિ એમ મોં ફેરવી કાન્તાએ એક પછી એક તૈયારી કરવા માંડી.

‘કાન્તા !’ વાતાવરણ ફેરુ બેઠે એવા ખુલ્લું અવાજે પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા. કાન્તા લગીર પણ ડર્યા વિના એમની સામે તાકી રહી. પ્રાણજીવનદાસના અંગેઅંગમાં કોઈ વ્યાપી ગયો. કાન્તાએ પિતાની લાલ આંખ અને ભયાનક કોઈથી કંપતું શરીર જોયું. એ બમી થઈ ત્યાંથી બહાર નીકળે. પ્રાણજીવનદાસ ત્યાં સ્થિર બેઠા રહી કાન્તા ક્યાં જાય છે તે જોઈ રહ્યા.

કાન્તા ફળિયામાં આવી એક ક્ષણ બેઠા રહી. પિતા સામે નજર કરી પાછી ફરી. ધીમે પગલે પ્રાણજીવનદાસ ઔરડામાંથી બહાર આવ્યા. કાન્તા એમની આબુમાં થઈ રસોડા તરફ ચાલી. પ્રાણજીવનદાસ સ્થિર પગલે દીવાનખાના તરફ ગયા. કાન્તાએ રસોડાના બારણામાં બેઠાં બેઠાં કહ્યું:

‘મારે આજ જવું છે.’

પ્રાણજીવનદાસે મોં ફેરવ્યું, એક પણ શબ્દ ન બોલી શકતા હોય એવા લાવથી એણે કાન્તાને નજીક બોલાવી. કાન્તા કશાંયે ગભરાટ વિના આવી. પ્રાણજીવનદાસ દીવાનખાનામાં જઈ કોચ પર બેઠા. આંખથી કાન્તાને ખેંસવા કહ્યું.

‘કાન્તા !’ રોષ અને દુઃખ ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યાં હોય એવો અવાજ નીકળ્યો. ‘મારી આખર વેચવી છે ?’

કાન્તા ન બોલી. થોડીવાર મૌન વ્યાપી ગયું.

‘મેં છૂટ આપી એનું આ પરિણામ ને ?’ રોષની માત્રા સહેજ ઓછી થઈ.

જવાબ ન મળ્યો. ફરી શાંતિ પ્રસરી ગઈ.

‘તારા મનમાં શું છે? મને જાણવા દેવો છે કે નહિ?’ અવાજમાં એકલું દુઃખ રહ્યું હોય એવું લાગ્યું. ‘કેમ બોલતી નથી? મેં તને કોઈ દિવસ દુઃખી કરી છે? તારી એકે ઇચ્છા...’ પિતાએ ગળું ખંખાર્યું, ‘અણપુરાયેલી રહી છે?’

કાન્તાની કઠોર મુદ્રા ઓગળવા લાગી.

‘તું નહિ માન તો શું થશે એ ખબર છે?’

‘પણ હું શું કરું? મને પરણવાની ઇચ્છા જ નથી.’

‘એવું કદી બની શકે?’ નામ અવાજે પિતા બોલ્યા.

‘પણ મને જરાકે ઉમળકા તો હોવો જોઈએ?’ કાન્તા નીચું જોઈને બોલી.

‘પણ નવીનચંદ્રમાં શું કહેવા જેવું છે?’

‘હું ક્યાં કહું છું કે કંઈ વાંધો છે?’

‘ત્યારે ?’

‘મારે પરણવું જ નથી.’

‘ત્યારે શું કરીશ?’

‘સેવા.’ સંકોચ પામતી કાન્તા બોલી.

પિતા જોઈ રહ્યા. ‘સેવા !’ ધીમેથી ગણગણ્યા.

‘ક્યાં સેવા કરવા જઈશ?’ પ્રાણજીવનદાસ થોડી વાર પછી બોલ્યા.

‘તમે હેરાન નહિ કરો તો રામપુર. નહિ તો ગમે ત્યાં.’ કાન્તા અદ્ભુત સ્વાસ્થ્ય ધારણ કરીને બોલી.

‘કાન્તા!’ માથું હટું તે કરતાં સહેજ ઊંચું કરીને પ્રાણજન-દાસ બોલ્યા. કાન્તાએ સામું જોયું. ‘મને જીવવા દેવો છે?’ પ્રાણજન-વનદાસે ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

‘પણ તમારે મારો વિચાર ન કરવો જોઈએ?’ કાન્તાએ અવાજમાં લાવી શકાય એટલી નમ્રતા લાવી કહ્યું.

‘... વિચાર કરું?’

‘મને અહીં મળ જ નથી આવતી. મને સુખે જીવવા દેવી હોય તો લગ્નની વાત મૂકો ને મને જવા દો.’

‘એમ ન થાય. તને કોઈ લગાવી છે.’

‘લગાવશે કોણ? તમને અનંતભાઈ અને સુમનભાઈ ઉપર વહેમ આવતો હશે, પણ મારું માનશે? એમણે મને જરાયે ચડાવી નથી. સુમનભાઈ તો ગિયારો પોતે જ ઢીસા છે, એ મને શું ચડાવે? અને બાપુજી, તમે અનંતભાઈને ઓળખતા નથી. એ તો...’

‘મારે એને નથી ઓળખવો.’ પિતાજીના મુખભાવ જોયા વિના ઉત્સાહમાં બોલ્યા જતી કાન્તાને પિતાએ અટકાવી: ‘એ આવો છે. એણે ભ્રૂત ચાળી છે. એના જેવા આપણાથી નહિ થવાય.’

‘પણ હું ક્યાં એના જેવા થવાનું કહું છું?’

‘ત્યારે શું કહું છું? એણે જ તને લગાવી છે, મેં પહેલેથી જ પગલાં લીધાં હોત તો આ સ્થિતિ ન આવત.’ અવાજ સહેજ ઢીલો થયો. ‘કોઈને શું દોષ દેવો? મારો જ વાંક. મેં આપણી છૂટનો આવો ઉપયોગ થશે એવું મેં નહોતું ધાર્યું.’

‘પણ મેં શું ખરાબ કર્યું છે?’

‘ખરાબમાં હવે શું બાકી છે? ઘેર ઘેર ને શરીરે શરીરે તારી જ વાત ચાલે છે. તારાં થોડાંક ઓળખીતાં છે એ મને ‘દંબા

સુધારક,' 'રાક્ષસ પિતા' ને એવાં નામે ઓળખાવે છે. તારા પિતા થવાનો, તને ઉછેરવાનો, કળવણી આપવાનો, આટલી સ્વતંત્રતા આપવાનો મને આ લાલ !'

‘એમાં હું શું કરું?’

‘તું જ બધું કરે છે, ઘરની વાત બહાર ક્યાંથી જાય?’

‘હું નથી પરજીવાની, અને કેમકે પૂછે તો હું ના ન પાડું?’

‘હવે ઝાઢી ન થા.’ આંખમાં રોપની રેખા પ્રગટી ‘પિતા આસે આવું બોલતાં શરમ નથી આવતી?’

‘હું મારા મનની વાત તમને ન કહું? સગપણ વખતે મને પ્રજાનું નહિ ત્યારે જ આ સ્થિતિ આવી ને?’

‘યસ હવે.’ પ્રાણજીવનદાયે ટંટાળીને મોં ફેરવ્યું.

‘જુઓ. પછી મારા પર દોષ દોળશે નહિ.’ કાન્તા સ્પષ્ટ અવાજે બોલી, ‘જમે તેમ થશે તોયે હું પરજીવાની નથી.’

‘એમ?’ પિતા ટદ્દાર થયા.

‘તમારે પરી રાખવી હોય તો પરી રાખો ને મારી નાખવી હોય તો મારી નાખો.’

‘કાન્તા, બહુ બહેમી જગ્યામાં લાલ નહિ હો?’ પિતાએ નિરસ્કાર અંતે જાણ્યો કહ્યું.

કાન્તા ચૂપ રહી.

‘કાન્તા, મારું માન. હું તારા સારા માટે કહું છું. તું એક વખત બીજાં કુટુંબો બંધ તો આવ, કયો પિતા એની દીકરીને આટલી છૂટ આપે છે?’

‘મારે બીજાનું જોઈને શું કરવું છે? તમે અત્યાર સુધી છૂટ આપી અને હવે કાંસો દેવા જેવું કરો છો.’

‘હું-હું તને કાંસો દેવા જેવું કરું છું?’

‘ત્યારે બીજું શું? મારે પરણવું નથી. મારી છાંટાભાર ઇચ્છા નથી છતાં મને પરણાવવી એ કાંસો નહિ તો બીજું શું?’

‘કાન્તા, તું આટલી બધી છૂટ લઈશ એવું મેં નહોતું ધાધું.’

‘પણ એવી મેં શી છૂટ લીધી છે?’

‘કાંઈ નથી લીધી! હવે તારે ડોકાણે જા. મને નિરાંતે બેસવા દે.’

કાન્તા પિતાના મોં સામું જોઈ રહી. પ્રાણજીવનદાસે પુત્રીના મોં ઉપર વ્યાપેલી બેદરકારી જોઈ. પણ કશું ન બોલ્યા. કાન્તા સ્થિર પગલે દીવાનખાનામાંથી બહાર નીકળી ગઈ. પ્રાણજીવનદાસ કાચને અઢેલીને વિચારમાં પડ્યા.

[૨૨]

સ્વપ્ન અને જગૃતિ

દીવાનખાનામાંથી આવી કાન્તા ઓરડામાં ગઈ. ટૂંક અને બીજે સામાન સરખો કર્યો. જરા વાર વિચારમાં ઊભા રહી તુરંત જ યાદ આવતાં પથારી કરી ઉપર બેઠી. રાતના સાડાઅગિયારનો સુમાર હતો પણ આંખમાં જરાય ઊંઘ નહોતી, અર્ધા કલાક પથારીમાં બેસી જ રહી. ઓરડા પાસેથી પિતાશ્રીને પસાર થતા જોયા. અત્તીની વાટ નીચી કરી પથારીમાં સૂતી.

એક કલાક બીજે નીકળી ગયો. ઓસરીમાં ટાંગેલી ઘડિયળમાં એકનો ટકોરો થયો. કાન્તા બેઠી થઈ. ધીમે પગલે ઓસરીમાં આવી, ઓસરી ખાલી પડી હતી. ટોડલા ઉપર જાંખી અત્તી બળતી હતી. ઓસરીની ડેર ઉપર આવી આસમાનમાંથી લપાઈ લપાઈને જોતા તારણિયા ઉપર એક નજર નાખી. પિતાના ઓરડા 'તરફ જોયું' તો ઓરડો ઉઘાડો હતો. કાન્તા ચમકી. ચોરપગલે કાન્તા ઓરડા નજીક આવી. આરણ આગળ આવતાં પગ થંભી ગયા. ત્યાંથી પાછી વળી પોતાના ઓરડામાં આવી. અત્તી ઊંચી કરી એક મિનિટ એમ ને એમ ઊભી. વળી અત્તી ધીમી કરી પથારીમાં પડી.

બેતા ટકોરા થયા ત્યાં સુધી આંખ ન મિચાઈ. હઝરો વિચાર આવી ગયા. માતા-પિતાને સૂતાં મૂકી નાસી જવાનો ખ્યાલ બળવાન

થતો ગયો. કાન્તાને થવા માંડ્યું કે 'હવે અહીં નહિ રહી શકાય. આ રીતે રહેવા કરતાં નાસી જવું સારું પણ પણ...નાસી ક્યાં જવું? ...રામપુર તો પિતા આવે અને હોદા મચી જાય...ખીજે ક્યાં જવાય? ગમે ત્યાં જાઉં, પિતા તો શોધી જ કાઢે...પણ ડરવું શા માટે? ડરીને દેશસેવા શી રીતે થઈ શકે? નાસવામાં કાયરતા છે...પણ રજા તો મળશે જ નહિ. સામે થઈને જવામાં ધમાલ મચી જશે.' કાન્તાએ કાઈનો પગરવ સાંભળ્યો, બારણામાં નજર નાખી. કાન્તાએ પિતાને ઓળખ્યા. સૂતી સૂતી જોઈ રહી. જરા વાર ઊભા રહી પ્રાણજીવનદાસ ચાલતા થયા.

કાન્તા સમજી ગઈ કે પિતાને હવે દરેક ક્ષણે પોતે ભાગી જશે એમ લાગે છે. 'એમની માન્યતા સાચી જ પાડવી.' વળી વિચાર સ્પ્રુર્યો.

ત્રણના ટકોરા થયા. ઊંઘ શાની આવે? શાંતિ પણ શાની મળે? કાન્તા થાકી. આખું અંગ ઢીલું કરી આંખો બંધ કરીને પડી રહી. વહેલી પરાદનો ઠંડો પવન ચિત્તને શાંતિ આપવા લાગ્યો. કાન્તા અર્ધ ઊંઘમાં સ્વપ્ન જોવા લાગી.

ગિરનારની તળેટીમાં પોતે ઊભી છે. શિખર ઉપર ઊભા ઊભા અનંત એને પોકારે છે. કાન્તા ઉપર ચડવા નય ત્યાં આખું શિખર એને ડોલતું લાગ્યું. કાન્તા બેઆકળી બની પાછી દોડી આવી. શિખર ઉપરથી ખડખડ હસવાના પડ્યા સંભળાયા, કાન્તા નળી ગઈ. આંખ ઓળી બેડી થઈ. 'એ તો સ્વપ્ન?' સ્વસ્થ થઈ ફરી સૂતી.

મુંઝઈ જેવી મોટી નગરીમાં પોતે રખડતી હોય એવું લાગ્યું. કાઈ ઓળખીતું મળે નહિ. પેટમાં સખત ભૂખ લાગેલી. આંખે અંધારા આવે, પગ લથડિયાં ખાય, સામેથી અનંત આવતો દેખાયો, પણ એના મોં ઉપર તૂર જ નહિ, તેજહીન-જાણે હાડકાંચામડાનો કાથજો જ. કાન્તા એક બાજુ ખસી ગઈ. નજીકથી અનંત પસાર થઈ

ગયો. કાન્તા પાછળ જોઈ રહી. એણે ધૂમ મારવા પ્રયત્ન કર્યો-પણ ત્યાં તો સ્વપ્ન છે એવું લાન આવ્યું.

ફરી આંખો ધેરાવા લાગી અને જાણે લગ્નની તૈયારી થઈ રહી હોય; શરણાર્ધના સૂર સંભળાતા હોય; પોતે પાનેતર પહેરીને બેઠી હોય; હૃદયમાં ફફટાટ થતો હોય; સામે પિતાના ડોળા ઘૂરકતા હોય; અને દુઃખભરી આંખે પરણનાર સામે નજર કરતાં ચીસ પડાઈ જતી હોય એવું-સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું.

કાન્તાએ સવારના છ વાગ્યા સુધી અનેક સ્વપ્નાંઓ જોયાં. આજીવાજીવના અવાજથી જ્યારે જાગી ત્યારે એણે નિરાંત અનુભવી. આંખી ઉઘાડી ત્યાં પિતા દેખાયા. નિરાંત ઊડી ગઈ, સ્વપ્ન કરતાંયે મૂંઝવનારી સ્થિતિ લાગી.

‘કાન્તા ઊડો, છ વાગ્યા.’ પિતાનો અવાજ સંભળાયો. કાન્તા બેઠી થઈ. પિતા ચાલતા થયા. કાન્તાથી બોલાઈ ગયું.

‘આપુછ !’ પિતા પાછા વળ્યા.

‘મારે અહીં નથી રહેવું.’

સંભળવું ન હોય એમ પિતા ચાલતા થયા. એમને છાકરી ઘેલી લાગી.

કાન્તા ઊડીને બહાર આવી. પ્રાણજીવનદાસ ફળિયામાં ઓટલા ઉપર બેસી દાતણ કરતા હતા ત્યાં જઈને ઊભી રહી. એના વાળ વિખરાયેલા હતા. ઉજ્જગરાને લઈ આંખો લાલધૂમ હતી. કપડામાં કરચલીઓ પડી ગઈ હતી. પ્રાણજીવનદાસ જોઈ રહ્યા.

‘તમે શું નક્કી કર્યું ?’ કાન્તાએ પૂછ્યું. પ્રાણજીવનદાસના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. કાન્તાને કાંઈક થઈ ગયું હોય એમ એમને લાગ્યું. જવાબ આપવાને બદલે એમણે કહ્યું:

‘તને ઠીક નથી ? જાઓ દાતણપાણી કરો.’

‘મને બરાબર ઠીક છે. આખી રાત ઠીક હતું.’ કાન્તાએ આંખ ઉપર આવતા વાળને ઠીક કર્યા. ‘તમે હવે શું કહો છો ? મારે અહીં નથી રહેવું.’

પ્રાણજીવનદાસ ઊભા થયા. કાન્તાનો હાથ ઝલવા માટે એમણે હાથ દાંખો કર્યો. કાન્તા ખસી ગઈ.

‘હું ગાંડી નથી થઈ ગઈ. તમારે મને રખ આપવી છે કે હું અહીંથી નાસી જઈ ?’

‘નાસીને ક્યાં જવું છે ?’ પ્રાણજીવનદાસે સખતાઈથી પૂછ્યું.

‘દીન-દુખિયાની સેવા કરવા.’ કાન્તાએ બેદરકારીપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

‘જા, ઘરમાં જા હવે, મોટી સેવા કરવાવાળી ?’ પિતાએ કાન્તાનો હાથ ઝાલ્યો.

‘મારો હાથ મૂકી દો. હું મારી મેળે જઈ છું.’

પ્રાણજીવનદાસે હાથ મૂકી દીધો અને ઓટલા ઉપર બેઠા.

‘તમે મારા ઉપર દોષ ન નાખજો. હું આઠ દિવસમાં અહીંથી ચાલી જઈશ.’

પ્રાણજીવનદાસ તાકી રહ્યા. એમને કાન્તા મૂરખ લાગી. એની વાત માનવામાં ન આવી છતાં બીક લાગવા માંડી.

‘કાન્તા !’ કાન્તા જતી જતી પાછી વળી. ‘તારે હવે કેટલાક દિવસ તોફાન કરવું છે ? હું જ્યાંસુધી નરમાશથી કામ લઉં છું ત્યાંસુધી ઠીક છે. આ ઓરડામાં પૂરી રાખીશ—’

‘એમ ! પછી શું કરશો ?’

‘પછી ?’ પ્રાણજીવનદાસે ત્રાડ પાડી. ‘હાથપગ બાંધીને પર-
ચાવી દેશ.’

‘પછી ?’ કાન્તાએ ગરદન પાછળ નાખી પૂછ્યું.

પ્રાણજીવનદાસે ઊભા થઈ કાન્તાનો હાથ ઝાલ્યો. કાન્તાએ છોડા-
વવા માટે મહેનત કરી પણ પ્રાણજીવનદાસ એને ખેંચીને એ જે
ઝોરડામાં સૂતી હતી તે ઝોરડામાં લઈ ગયા.

‘બેલ, મારી આબરૂનું પાણી કરવું છે કે પરણવું છે ?’ ક્રોધથી
કંપતા સ્વરે પિતાએ પૂછ્યું.

‘તમારી આબરૂનું પાણી કરવું છે.’ કાન્તાએ જવાબ આપ્યો.

‘ભૂખી ને મૂખી મરી જઈશ.’

કાન્તા હસી.

પ્રાણજીવનદાસ પાછા વળ્યા. કાન્તા ઊભી રહી. પ્રાણજીવનદાસને
આરણ્યથી દૂર જતા જોઈ કાન્તા બોલી:

‘ઝોરડો બંધ કરી દો ને !’

‘એમ ?’ પ્રાણજીવનદાસ પાછા વળ્યા. એમણે આરણ્યમાં વાસી
અદારથી સાંકળ દીધી.

અણુધાર્યો પલટો

કાન્તાએ બારણાંને બંધ થતાં જોયાં. ઉપર સાંકળ દીધી તેનો અને પિતાના પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. કાન્તા બિડાયેલાં બારણા તરફ જોઈ રહી. મગજમાં વિચારનો એક આંચકો લાગ્યો. ખીંટી ઉપર બિચ્ચાને વીંટવાની દોરી ટિંગાતી હતી તે હાથમાં લીધી. દોરી બંને હાથમાં પકડી સ્થિર બની રહી. મુખ ઉપરની સૌમ્યતા નષ્ટ થઈ. કાન્તા વિકરાળ લાગવા માંડી. એણે દાંત કચકચાવ્યા. સાડીનો છેડો ખભા ઉપરથી નીચે બીતરી ગયો. આંખ અમ્મિ જેવી બની ગઈ એક ક્ષણ કાન્તાના આખા શરીરમાં વિદ્યુત ફરી વળી. એણે હાથમાં પકડેલી દોરી એમ ને એમ ખેંચી. તુરત જ ભય પામી હોય એમ ચમકી. ફાટી આંખે ખીંડેલાં બારણાં તરફ જોઈ રહી. શરીર ગળી પડતું હોય એમ હાથ ઢીલા થઈ ગયા. દોરી ફેંકી દીધી અને ધમ્મ દમ્મને હેડે પડી.

કાન્તા પડ્યાનો ધબકારો બહાર સંભળાયો. પ્રાણજીવનદાસ એસરીમાં જ હતા. એકદમ આવી એમણે સાંકળ ઉઘાડી. બારણાં બંધે એટલી ક્ષણમાં તે ભયાનક કલ્પના મગજમાંથી પસાર થઈ ગઈ. કાન્તાને પડેલી જોતાં દોડ્યા. પાછળ કાન્તાની બા આવી. કાન્તા હળવેથી ખેડી થઈ. એણે અસહ્ય દુઃખથી પિતા સામે જોયું. પ્રાણજીવનદાસ નરમ બની ગયા. પડી જતા હોય એમ કાન્તા પાસે ખેડા.

કાન્તાના વાંસે હાથ ફેરવવા લાગ્યા. કાન્તાની આંખમાંથી ડબ ડબ આંસુ પડવાં લાગ્યાં. કાન્તાની બા પિયારી બારણા પાસે બિભી બિભી જ દૂસકાં ભરવા લાગી.

‘ચાલ બેટા, દીવાનખાનામાં ચાલ.’ પિતાએ બિભા થઈ મૃદુ અવાજે કાન્તાને કહ્યું અને હાથ ઝાલી બિભી કરી.

‘મારે નથી આવવું.’ કાન્તા આંસુ વૃષ્ટી બોલી. ‘તમે જાઓ, મને એકલી રહેવા દો.’

‘તને આજ હીક નથી. તું ચાલ તો ખરી, ત્યાં સુધી જજો.’ પ્રાણજીવનદાસે આગ્રહ કરવા માંડ્યો.

‘મને હીક છે. મને એકલી રહેવા દો.’

પ્રાણજીવનદાસ વિચારમાં પડ્યા. અત્યાર સુધી એમની નજર દોરી ઉપર પડી નહોતી. દોરી જોતાં એમના હોશકોશ બીડી ગયા. કાન્તાની બાની નજર પણ દોરી ઉપર પડી. એણે પ્રાણજીવનદાસ સામું જોયું.

‘હવે તમે જાઓ. મારે સુધી જવું છે.’ કાન્તાએ ટૂંક પાસે પડેલી શેતરંજ નજીક લીધી.

પ્રાણજીવનદાસ ઓરડા બહાર જવા માંડ્યા. કાન્તા શેતરંજ પાથરી ઉપર સતી. પ્રાણજીવનદાસે ચિંતાભરી આંખે એના સામું જોયું. એમનો તમામ રોપ ગળી ગયો. તેઓ પાછા આવ્યા.

‘કાન્તા!’

‘મને સૂવા દો.’

‘પણ તું જાંચું તો જો.’ પ્રાણજીવનદાસ બેઠા.

કાન્તાએ આંખ ઉઘાડી એમના સામું જોયું.

‘તારે નહિ પરણવું હોય તો નહિ પરણાવું, અસ?’ પિતા કાન્તા સામે જોઈ રહ્યા.

‘સાચું?’ કાન્તા તાકી રહી.

‘હા.’

કાન્તાથી માની શકાયું નહિ. એ પિતાના મુખભાવ જોવા લાગી. મોં ઉપર સરળતા વ્યાપેલી જોઈ કાન્તાની આંખ હસી ઊઠી.

‘આપુણ !’

‘બેટા !’ પ્રાણજીવનદાસને ગળે ડૂમો ભરાયો. પિતા-પુત્રી થોડીક દાણો મૂંગાં બેસી રહ્યાં. અહારનાં આરણ્યોનો આગળિયો કોઈએ ઉઘાડયો, તેનો અમાજ આવતાં પ્રાણજીવનદાસે પાછળ જોયું. કાન્તાની નજર પણ પડી. દરવાજાની આરીમાંથી સુમનને દાખલ થતો જોઈને જોયો.

પ્રાણજીવનદાસ ઊઠીને એસરી તરફ આવ્યા. કાન્તાએ ઊડી કપડાં ઠીક કર્યાં અને અહાર નીકળી. સુમન પિતા-પુત્રીની આંખો જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો.

‘કેમ, સુમન ? આજ અત્યારમાં ?’ પ્રાણજીવનદાસે પૂછ્યું.

‘તમારું થોડુંક કામ છે.’ સુમને ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો. કાન્તા ચમકી.

‘શું ?’

‘ત્યાં દીવાનખાનામાં વાત કરું તો ?’ સુમને થડકતા સ્વરે કહ્યું.

‘હાલે, જરા બેસ. હું મોં ઘોઈ લઉં. કાન્તા ! સુમન માટે આ કરજે તો.’

‘હું આ તથા પીતો, માસા !’

‘ક્યારથી ?’

‘ગઈ કાલથી.’

‘ઠીક કાન્તા, હવે બનાવજે.’

પ્રાણજીવનદાસ મેં ઘોઈ ટુવાલથી મેં લૂછતા દીવાનખાના તરફ ચાલ્યા. સુમન પાછળ ચાલ્યો. કાન્તાએ એ ત્રણ વખત સુમન સામું જોયું. પણ એનાથી સમજાયું નહિ. એ રસોડા તરફ દૂધ ગરમ કરવા ગઈ.

દીવાનખાનામાં દાખલ થતાં જ પ્રાણજીવનદાસે પૂછ્યું, ‘હાં, શું કામ છે?’

‘તમે ગુસ્સો ન કરજો.’

‘પણ તું ખોલ તો ખરો.’ કાચ ઉપર બેસતાં પ્રાણજીવનદાસે શાંતિથી કહ્યું.

‘તમને મારા ઉપર વહેમ આવતો હશે કે હું કાન્તાને ચડાવતો હઈશ.’

‘મને કાંઈના ઉપર વહેમ નથી. લે, તું ઊભો કાં રહ્યો? અહીં બેસ.’

સુમન બેઠો. આવું સાંભળી એને નવાઈ લાગી.

‘સુમન, મને વહેમ નહિ, પાકી ખાતરી જ હતી કે તું અને પેલો અનંત કાન્તાને લમાવો છો, પણ મેં એ વાતને પડતી મૂકી છે.’ સુમનની મૂંઝવણ પારખી પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા.

‘એટલે? કાન્તાના લગ્ન હવે નહિ થાય?’ સુમને સાનંદાશ્રય પૂછ્યું.

‘ના.’

પ્રાણજીવનદાસે સ્પષ્ટ અવાજે ના કહી છતાં સુમનથી માની શકાયું નહિ. એણે ફરી પૂછ્યું. ‘કાન્તા આ જાણે છે?’

‘હા.’

સુમન તો આભો જ બની ગયો. મનમાં કેટલીયે ગણતરીઓ કરીને આવેલો તે બધી ખોટી ઠરી.

‘પણ સુમન!’ પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા. ‘તું શા માટે આવ્યો હતો?’

‘તમને વિનવણી કરવા.’

‘શાની ?’

‘કે કાન્તાને ન પરણાવજો.’

‘કાન્તાએ તને કાંઈ કહ્યું હતું ?’

સુમન મૂંઝાયો. ફરી એને લાગ્યું કે પ્રાણુજીવનદાસ ખાટું બોલ્યા હશે. એ જવાબ ન આપી શક્યો.

‘કેમ જવાબ ન આપ્યો ?’

સુમન બેસવા જાય ત્યાં દૂધ લઈ ને કાન્તા આવી. પ્રાણુજીવનદાસે જોયું તો કાન્તા બદલાઈ ગઈ હતી. એક કલાક પહેલાંની પાગલ લાગતી કાન્તા અત્યારે નહોતી. માથાના વાળ અને લૂગડાં વ્યવસ્થિત હતાં. આખા અને મોં દરરોજનાં જેવાં જ નહિ પાળુ વધુ દસતાં હતાં. કાન્તાએ નજીક પડેલી ટિપાઈ ખસેડી સુમન બેસાડેલા ત્યાં આગળ મૂકી અને ઉપર દૂધનો કપ મૂક્યો.

‘ખસ, કાન્તા !’ પ્રાણુજીવનદાસે કહ્યું.

કાન્તા બાબુમાંથી ખુરસી ખેંચી ઉપર બેસી.

‘બેસ, હવે બીજી તારી રી હવે. છ ?’

‘કંઈ નહિ’ કાન્તા આસારના ભારથી દબાતી હોય એવું લાગ્યું.

‘સુમન મને વિનવણી કરવા આજ્યો હવે,’ પ્રાણુજીવનદાસ સહેજ હસ્યા, ‘કે તારાં લમ ન કરવાં.’

કાન્તા સંસ્મિત સુમન સામે વેંઈ રહી. સુમનથી એ કાંઈ સમજાયું નહિ.

‘હીક, તમે બંને બેસો. હું નાહવા-કરવાનું પતાવું.’

પ્રાણુજીવનદાસ બેઠ્યા અને દીવાનખાનાની બહાર ગયા.

‘આ શું થઈ ગયું, કાન્તા?’ સુમને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

‘લાચાર માણસને પ્રભુ મદદ કરે છે એમ કહે છે ને? આ એવું જ.’ કાન્તાએ હસીને જવાબ આપ્યો.

‘પણ રાત્રે તો...’

‘હા એક કક્કાક પહેલાં પણ એ જ સ્થિતિ હતી. પ્રભુએ જ મદદ કરી.’

‘પણ તું વાત તો કર.’

‘વાત બહુ ટૂંકી જ છે.’

‘મને તો બારે આશ્ચર્ય થાય છે. આ તો કાંઈ અફ્લુત બનાવ બની ગયો. હા...પણ તું મને વાત તો કર!’ સુમને આતુરતાથી પૂછ્યું.

કાન્તાએ ગઈ રાતથી અત્યાર સુધીની વાત સુમનને કહી. પેંઝી આપઘાતની લેપારીની વાત સાંભળતાં સુમનની આંખ ફાટી રહી. પણ છંદતું સુંદર પરિણામ સાંભળતાં તેને નિરાંત થઈ.

‘કાન્તા, તું જગરી છે, હો!’

‘અરે ભાઈ, જગરી હોઉ તો આટલું બધું થાય?’

‘પણ કાન્તા, હવે તું શું કરીશ?’

‘પાંચ સાત દિવસ બંધ પછી બપુજી પાસે રામપુરની વાત મૂકું.’

‘એ માનશે?’

‘લક્ષ્મણું વગી નહિ બેસે તો તો માનશે.’

‘પણ એ તો હવે પતી ગયું ને?’

‘ક્યાં પતી ગયું છે? હજી પેંઝા લોકો શું કરે છે તે બેવાનું છે ને? અત્યારે તો બપુજી મારા પ્રત્યે ખૂબ લાગણીવશ થઈ ગયા છે.’

‘એટલે હજીયે કદાચ કંઈક થાય ?’

‘હા, મને લાગે છે કે આપુણ પેલા લોકોને તડ ને ફડ નહિ જણાવી શકે.’

‘તું શું કરીશ ?’

‘મારે ક્યાં કંઈ કરવાનું જ છે !’

‘કાન્તા, હું રામપુર જવાનો વિચાર કરું છું.’ સુમન જરા હસતો હસતો બોલ્યો.

‘એમ ! ક્યારે ?’

‘હજી તો મનમાં નક્કી કર્યું છે. આવતી કાલે તળાબ જવાનો છું.’

‘ચંદ્રલાબી પાસે ?’

‘હા, તું આવ તો એ જરૂર માની જાય.’

‘લાબી આવે તો હું જરૂર આવું.’ કાન્તા હર્ષપૂર્વક બોલી.

અને વાતો કરતાં હતાં ત્યાં પ્રાણજીવનદાસ રનાન કરી કપડાં પહેરતા પહેરતા દાખલ થયા. કાંઈક સંકેતથી અને કાંઈક છાનું રાખવાની વૃત્તિથી અનેએ વાત ફેરવી.

[૨૪]

ફરી વાદળ ઘેરાયાં

પ્રાણજીવનદાસ ત્યાં ઊભા રહ્યા ત્યાં સુધી સુમન અને કાન્તાએ ગામગપાટા માર્યાં. પ્રાણજીવનદાસ બહાર નીકળ્યા એટલે એમણે વાત શરૂ કરી.

‘ભાભી આવે તો મારો માર્ગ પણ સરળ થઈ જાય, હો !’ કાન્તા બોલી.

‘અને તું આવ તો મારો અને ચંદ્રાનો માર્ગ સરળ થઈ જાય. આપણે બધાં સાથે જ જઈએ. હું આવતી કાલે તળાવ જઈ આવું.’

‘ભલે.’ કાન્તાએ કહ્યું.

સુમન ઊઠ્યો. કાન્તા એને બારણા સુધી મૂકી આવી. પાછા વળતાં એને એક દિવસમાં થયેલા પલટાના ખ્યાલો આવ્યા. પિતા સાથેનું વાગ્યુદ્ધ, અશાંત રાત્રિ, ભયંકર સ્વપ્નાઓ અને સવારે પોતે મગજ ઉપરથી ગુમાવેલો કાપૂ; કાન્તા પોતે જ આશ્ચર્ય પામી. ઓરડામાં જતાં પેલી દોરી ત્યાં ને ત્યાં પડી હતી તે જોઈ. દોરી ઉપાડી કાન્તા વિચારમાં પડી.

પ્રાણજીવનદાસ બંગલામાં દાખલ થયા. કપાળ ઉપરના કેસરી તિલક ઉપરથી તેઓ દેરાસરથી આવતા હોય એમ લાગતું હતું. એમની મુખમુદ્રા શાંત, ગંભીર અને વિચારમય હતી. આવીને જમવા બેઠા. કાન્તાએ પીરસ્યું. પિતા જમ્યા ત્યાં સુધી કાન્તા સામે બેઠી. કાઈકશું

બોલ્યું નહિ. બંને વિચારમાં જ હતાં. પ્રાણજીવનદાસ જમીને સોપારી ખાવા બેઠા. કાન્તા પાસે બેઠી હતી.

‘કેમ બેટા, હવે તો શાંતિ છે ને?’ પિતા પ્રેમાળ સ્વરે બોલ્યા.

કાન્તાના મોં પર શરમ ફરી વળી. એણે આંખથી જ જવાબ આપી દીધો. પ્રાણજીવનદાસ બેઠીને કપડાં પહેરવા લાગ્યા. કાન્તા હસતી હસતી પાસે આવી અને બોલી:

‘હવે તો બહાર જઈ ને?’

પ્રાણજીવનદાસ હસ્યા. હાસ્યમાં ગમે ત્યાં જવાની રમ્મ હતી.

‘સુમનભાઈ આવતીકાલે તળાજે જાય છે. હું એમની સાથે જઈ?’

‘સુમન? શા માટે જાય છે? ચંદ્રાને તો હજી એક મહિનો જ થયો છે.’ પ્રાણજીવનદાસ આશ્ચર્યપૂર્વક બોલ્યા.

કાન્તાને લાગ્યું કે પોતે ન પૂછ્યું હોત તો ફીક હતું; કાલવાર જવાબ ન સૂઝ્યો પછી તુરત બોલી: ‘ચંદ્રાભાભી પાસે જ જાય છે.’

‘ઘરમાં કાંઈ કલેશ તો નથી થયો?’

‘મને ખબર નથી.’

‘એના કાકા સાથે તોફાન થયું હશે. મેં ગઈકાલે સાંમગ્યું કે સુમન નોકરી કરવાની ના પાડે છે.’

કાન્તા ન બોલી, પ્રાણજીવનદાસ તૈયાર થઈને બહાર નીકળ્યા. કાન્તાનો પ્રશ્ન તો અનુત્તર જ રહ્યો. પ્રાણજીવનદાસ બીજી વાતમાં ભૂલી ગયા અને કાન્તાને યાદ હતું છતાં બોલી નહિ.

પ્રાણજીવનદાસ બારણા બહાર નીકળી થોડું ચાલ્યા ત્યાં ટપાલી સામે આગ્યો. ટપાલી એમને ઓળખતો હતો એટલે એમના હાથમાં એક કવર મૂક્યું. પ્રાણજીવનદાસે અક્ષરે ઓળખ્યા. એમના મોં ઉપર ચિંતા પ્રસરી ગઈ. કવર ફેડતાં પહેલાં પાછળની છાપ જોઈ તો

આર. એમ. એસ. ની છાપ હતી. કંઈક ગભરાતાં એમણે કવર ફેડ્યું, અંદર નાનકડો પત્ર હતો. વાંચીને પ્રાણજીવનદાસ પાછા ફર્યા. આરણા પાસે આવે ત્યાં કાન્તાનો મધુર સ્વર સંભળાયો. ઘરમાં કાન્તા કંઈક કામ કરતી કરતી ગાતી હતી. પ્રાણજીવનદાસના પગ થંભી ગયા. એમના કાન ઉપર કાન્તાના કંઠનું ગીત અથડાયું :

‘ઝેર પીને સજીવન થાવાં
વીરાંગના સજ્જ થાજો.’
‘આજ જરાલાલુખીની રત આવી
વીરાંગના સજ્જ થાજો.’*

પ્રાણજીવનદાસે આખા અંગમાં ધ્રુમ્મરી અનુભવી. કાન્તા મસ્ત બની ગઈ હતી.

‘આજ ખપ્પર ભરવાની છે વારી
વીરાંગના સજ્જ થાજો.’

પ્રાણજીવનદાસથી ન સંભળાયું. એમણે આગળિયો ઉઘાડ્યો. આગળિયાના અવાજની સાથે ગીત બંધ થઈ ગયું. કાન્તા ઓરડામાંથી એસરીમાં આવી. પિતાને પાછા આવેલા જોઈ સહેજ આશ્ચર્ય થયું. એમના હાથમાં રહેલો કાગળ જોતાં આશ્ચર્યમાં વધારો થયો. પ્રાણજીવનદાસે આવતાં આવતાં હાથ લાંબો કરી કાગળ ધર્યો. કાન્તાએ ફળિયામાં આવી કાગળ લીધો અને બંને એસરીમાં આગ્યાં.

કાન્તાએ ઝટપટ કાગળ વાંચ્યો, એના મોં ઉપર પણ ચિંતાઓ ફરી વળી. એ પ્રાણજીવનદાસ સામે જોઈ રહી.

‘હવે શું કરશું ? એ લોકો તો પોરબંદર પણ આવી ગયા.’

કાન્તાને માથા ઉપર આફત ઝમ્મમતી હોય એમ લાગ્યું.

‘કાન્તા !’ પ્રાણજીવનદાસ અત્યંત લાગણીપૂર્વક બોલ્યા, ‘મારી સ્થિતિ બહુ કફોડી થશે.’

થોડી વાર અંને મૂંગાં રહ્યાં.

‘ચાલ તો દીવાનખાનામાં બેસીએ.’ પ્રાણુજીવનદાસ દીવાનખાના તરફ ચાલ્યા. કાન્તા પાછળ ગઈ, એની આંખમાંથી ઉલ્લાસ ઊડી ગયો હતો. ચાલતાં ચાલતાં પિતાની પાંક તરફ એણે જોયું. પિતાનું માથું ઢગેલું હતું.

પ્રાણુજીવનદાસ દીવાનખાનામાં દાખલ થતાં ઊભા રહી ગયા. કાન્તા પણ ઊભી રહી ગઈ.

‘આપણે રાત્રે જ વાત કરશું.’ પ્રાણુજીવનદાસે પાછળ ફરી કહ્યું.

કાન્તાને જવાબ આપવાપણું નહોતું. પ્રાણુજીવનદાસ ત્યાંથી પાછા ફર્યા અને કાન્તા પાસેથી પત્ર લઈ બહાર નીકળ્યા. કાન્તા પિતાનો ચિંતાયુક્ત ચહેરો જોઈ રહી. વિરોધી પિતા તરફ આ ક્ષણે એને સહાનુભૂતિ ઊપજી.

પિતા ગયા પછી કાન્તા દીવાનખાનામાં આવી એક બાજુ પલંગ ઢાળ્યો હતો તેના પર પડી. વિચારોએ એને ઘેરી લીધી. બાએ આવી જન્મવાનું યાદ આપ્યું. કાન્તાએ ‘ભૂખ નથી લાગી’ કહી બાને વિદાય કર્યાં. પિતાની પ્રસન્નતા પછી પણ એના મનમાં શંકા રહેલી તે સાચી પડતી લાગી. કાન્તાને પોતાની નૌકા કાઢે આવ્યા પછી પાછો મધ-સાગરે વસડાતી હોય એવું લાગ્યું.

‘વીરાંગના સજ્જ થાજો’ એ ગીત ડૂળી ગયું. ગીત માત્ર ડૂળી ગયાં. એક દિવસના વિધિવિધ પ્રસંગોએ એનું બળ પણ ઓછું કરી નાખ્યું હોય એવું લાગ્યું. ખેંચાઈ ખેંચાઈ ને લાગણીઓ નબળી પડી હોય અને શંકા-કુશંકાએ જાણે શ્રદ્ધાબળ ખૂંચતી લીધું હોય એમ કાન્તાને લાગવા માંડ્યું.

બપોરના બાર વાગ્યા હતા, થાકીને લોથ થયેલી કાન્તાની આંખો ઘેરાવા લાગી. તરફડિયાં મારતું મન ઘડીક શાંત થયું. નિદ્રાદેવીએ કાન્તાને ખાળામાં લીધી અને પંપાળવા માંડી.

[૨૫]

મારો દેશ !

અનંત, નવનીત અને અમુલ્ય સવાર સુધી મૃતદેહ પાસે બેસી રહ્યા, સવારે સગાંવહાલાઓને ખબર પહોંચાડી અને જીવંતજીતાંમાં મોઝેક માણસો એકઠાં થઈ ગયાં.

સ્ત્રીઓની રોડકળ શરૂ થઈ. નનામી લઈ ડાકુઓનું ટોળું રમશાન તરફ ચાલ્યું, અનંત અવનત મસ્તકે સૌની સાથે ચાલ્યો. રમશાન પાસે પહોંચતા એને રમશાન-જાવણીનાં રમરણો તાગ્ન થયાં. પણ એ દિવસે જાવણીમાં બેઠાં બેઠાં ભડભડતી ચિનાઓ વંદઈ સહેજ વિષાદ સિવાય કંઈ ન થતું. મૃતદેહને બળતો વેતાં તે દિવસે તો ક્યારેક મસ્તી પણ ઉઠ્ઠાવતી. રમશાનવાસી તરીકે પોતે પોતાની જાતને ભજૂતધારી જેવો લાગતો હતો પણ આજનું રમશાનદર્શન અનંતને ભાંગી નાખનારું નીવડ્યું.

માતાના દેહને ચિતા ઉપર સુવાડ્યો. કંઈ એ અગ્નિ પેટાળ્યા તે અનંત જોઈ રહ્યો. ધીમે ધીમે અગ્નિ વધવા લાગ્યો, થોડી વારમાં તો જ્વાળાઓની વચ્ચે દેહ ઢંકાઈ ગયો. અનંત એક પણ આંસુ બેરહ્યા ચિતા આ બધું જોઈ રહ્યો, એની મુખનુદ્રા હરણુ-ગંભીર લાગતી હતી. કાળિયું લપેટીને અદ્ય ભીડી બેસેલા અનંત સૌનું ધ્યાન ખેંચતો હતો.

દેહની રાખ થઈ ગઈ. બધા સ્નાન કરીને પાછા વળ્યા. ઘેર આવતાં અનંતને સતું સતું લાગ્યું. કુસુમ અને કમળા ઓશિયાળી લાગવા માંડી. નવનીતની વહુના મોં ઉપર અનંતને દુઃખ ન દેખાયું. નવનીત ગંભીર હતો. પિતાના મોં સામે જોવાય એમ નહોતું.

અનંતને ઘરમાં પગ મૂક્યે હજી બાર કલાક થયા હતા. બાર કલાકમાં તો પોતે નહિ કંઈપણ બની ગયું. અનેક વખત મંથન ભોગવી જે પ્રશ્નોનો પોતે ઉકેલ કર્યો છે એમ તે માનતો હતો તે બધા સજીવન થયા. આજ આટલા વર્ષ પછી એના મનમાં શંકાઓ થવા લાગી કે માતાને દુઃખી કરી યુદ્ધમાં જોડાવામાં ધર્મ હતો ? અને પછી તો કુટુંબધર્મ અને દેશધર્મની અનેક મથામણો મગજમાં આવી.

એક દિવસ, બે દિવસ, ચાર દિવસ એમ દિવસો વીતવા લાગ્યા. વાતાવરણમાં વ્યાપેલી મૃત્યુની ભીષણતા ઓછી થવા લાગી. ધીમે ધીમે કુટુંબમાં માતાના મૃત્યુપૂર્વે જે પ્રશ્નો, મૂંઝવણો અને અથડામણો હતી તે દેખાવા લાગી. અનંતને સાંભળવું હોય કે ન સાંભળવું હોય પણ એના કાન ઉપર ઘરની સાચી સ્થિતિના અખરો અથડાવા લાગ્યા.

માતાની ઉત્તરક્રિયા થઈ ગઈ ત્યાં સુધી ઘરમાં પ્રમાણમાં શાંતિ હતી. ઉત્તરક્રિયા પૂરી થઈ અને સગાંવહાલાંઓ આવતાં બંધ થયાં એટલે ઘરના પ્રશ્નો ઉદ્ભવે ચર્ચાવા લાગ્યા. અનંતે જતનું કે મોટાભાઈ અને પિતા વચ્ચે જગ્ગરજગ્ગત ખાઈ પડી છે. જે પિતા, પુત્ર ન હોય અને લોકસમાજની બીક ન હોય તો એક પણ દિવસ સાથે ન રહી શકે. કુટુંબ ઉપર લગભગ દશ હજારનું કરજ છે. પિતા અમદાવાદની એક મિલની એજન્સી લઈને ધંધો કરતા હતા તે એજન્સી તૂટી ગઈ છે અને પિતા છેલ્લા છ માસથી બેકાર છે. મોટાભાઈ મુશ્કેલીમાં નોકરી કરે છે પણ કમાય તેટલું ઉઘાડે છે. અનંતને જે પ્રશ્નો, પંદર દિવસો પહેલાં ગાડીમાં પિતા પાસેથી સાંભળતાં નજીવ લાગ્યા હતા તે હવે મહાન લાગવા માંડ્યા.

અનંતને કમળાના લમ્બનો અને કુસુમની કેળવણીનો પ્રશ્ન પણ મૂંઝવવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે એના મગજમાંથી વિનુ, કાન્તા, કૃપેશ, સુમન સરી જવા લાગ્યાં અને પિતા, મોટાભાઈ, ભાભી, કમળા, કુસુમ એનું સ્થાન લેવા લાગ્યાં. અનંતે એ પણ જોયું કે પિતા, કમળા અને કુસુમ પોતાપ્રત્યે આશાભરી નજરે જોઈ રહ્યાં છે. જે પિતાથી એ નાનપણમાં ડરતો હતો તે પિતાને પોતાપાસે દુઃખ વર્ણવતા જોઈ અનંતને લાગી આવ્યું. દિવસો જતા ગયા તેમ અનંતનું મન કુટુંબના પ્રશ્નો પર સ્થિર થવા લાગ્યું.

વીસેક દિવસ થયા એટલે મોટાભાઈ એ મુંઝવે જવાની તૈયારી કરવા માંડી અને અનંતને એક બાળુ બોલાવી કહ્યું : ‘હવે બધા ઉધામા છોડી દેજે અને અહીં રહી સૌનું પાલન કરજે. મેં એકલે કાંઈ ગુનેગારી નથી કરી. તું પણ બાપાનો દીકરો છે. તારી પણ ફરજ છે.’ અનંતે ચુપચાપ બધી શિખામણ સાંભળી લીધી. જવાની છેલ્લી ઘડીએ પણ નજીવી બાબત ઉપર નવનીત અને અમુભાઈને બોલવાનું થયું.

નવનીત ગયો. ઘરમાં અમુભાઈ, કમળા, કુસુમ અને અનંત રહ્યાં. બપોરે જમીને બધાં બેસાં. અમુભાઈ જોતા હતા કે અનંતનું દિલ ઘરપ્રત્યે ચોટતું જાય છે. ઘરનું નાનું મોટું કામ બતાવી એમણે જોઈ લીધું કે અનંત હવે સાચું સમજ્યો છે. એમણે આડીઅવળી વાતો કરતાં આખરે અનંતે ધંધે જોડાયું જોઈ એ એવી વાતો કરી. મોટાભાઈ તો ફરજ ભરશે નહિ. એને બાપાની આબરૂની કિંમત નથી એટલે અનંતે મહેનત કરીને માથેનું ભારણ ઓછું કરવું જોઈ એ એમ અમુભાઈ એ સમજાવવા માંડ્યું.

અનંત કોલેજમાંથી સીધાં લડતમાં આવ્યો હતો. આજ એ વાતને છ વર્ષ વહી ગયાં હતાં. આ છ વર્ષમાં એણે કોઈ દિવસ ધંધાનો કે કમાવાનો વિચાર સરખો કર્યો નહોતો. પિતાની વાતોએ

એને મૂંઝવી નાખ્યો. પિતાએ કાંઈક કામ બનાવી કમળા અને કુસુમને બહાર મોકલ્યાં અને વાત આગળ ચલાવી, ‘કમળા હવે મોટી થઈ છે. ગમે તેમ કરીને એને તુરત પરણાવી દેવી જોઈએ, અને કુસુમ પણ હવે નાની ન કહેવાય. મોટી થતાં ચિંતાનો પાર નથી રહેતો એટલે એને માટે પણ ઠેકાણું જોતાં રહેવું જોઈએ.’

છેલ્લી વાતે અનંતને ચમકાવી મૂક્યો. લગભગ ચાર વાગ્યા સુધી વાતો ચાલી. ત્રણ કલાકમાં અનંત ‘હા,’ ‘ના’ સિવાય કાંઈ જ બોલ્યો નહોતો. પિતાએ જ વાતો કર્યો રાખી હતી. અનંતને વિચારમાં મૂકી પિતા બહાર નીકળ્યા. અનંત ત્યાં ને ત્યાં બેસી રહ્યો. પોતે કાંઈ નથી જ સૃષ્ટિમાં આવી પડ્યો હોય એમ લાગવા માંડ્યું. એણે બેચેની અનુભવી. ધંધો કરવો, કરજ ભરવું, બહેનોને ઠેકાણે પાડવી અને પોતે ‘સ્થિર’ થવું ! અનંતને એક કરતાં બીજો પ્રશ્ન મુશ્કેલ લાગવા માંડ્યો. પોતે ‘સ્થિર’ થવાની વાતનો વિચાર તો એણે પડતો મૂક્યો. પણ બીજા વિચારો પણ સહેલા નહોતા.

અનંત થાક્યો. ત્યાંથી ઊડી બારણા પાસે આવ્યો ત્યાં ટપાલીએ આવી કાગળ ફેંક્યો. વીજળીની ઝડપે અનંતના મગજમાં અનેક કલ્પનાઓ પસાર થઈ ગઈ. કાગળ પોતાના જ નામનો હતો. અનંતે વિનુના અક્ષર ઓળખ્યા. રામપુરની છાપ પણ જોઈ, કાગળ ફેડતાં અનંતનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. પોતે કંઈક ગુનો કર્યો હોય એવો ભય અનુભવવા લાગ્યો.

અનંતે રાજકોટ આવ્યા પછી કોઈને કાગળ નહોતો લખ્યો. નહિ ધારેલા પ્રશ્નોએ એને એવો મૂંઝવી માર્યો હતો કે એ કોઈના વિષે બહુ વિચારી પણ નહોતો શક્યો. અનંતે કવરમાંથી કાગળ કાઢ્યો. કાગળ મોટો હતો. અનંત ઝપાટાઅંધ વાંચવા લાગ્યો. વાંચતાં વાંચતાં એના મુખભાવ બદલાવા લાગ્યા. શરમ, દુઃખ, કડુણા એક પછી એક લાગણી એના મોં ઉપર દેખાવા લાગી.

વિનુના કાગળ ઉપર લખ્યું હતું: ‘રાતના ત્રણ.’ સૌથી છેલ્લે અનંતની એના ઉપર નજર પડી. એણે ફરીને કાગળ વાંચવા માંડ્યો.

ખીજવાર કાગળ વાંચી રહ્યા પછી એણે કાગળ કવરમાં નાખ્યો અને ઘરમાં આવી બાંકડા ઉપર બેઠો. કાગળની વિગતોએ એને હચમચાવી નાખ્યો. પોતે માર્ગ ભૂલ્યા છે એમ લાગવા માંડ્યું. કુટુંબ ! દેશ ! ફરીને અથડામણ શરૂ થઈ.

‘ના, મારાથી અહીં રહેવાય જ નહિ. હું તો સંન્યાસી, મારાથી કુટુંબનાં સુખદુઃખનો વિચાર થઈ જ ન શકે. મારું રામપુર !’

વિનુના કાગળે અનંતની વર્તમાન સ્થિતિ ઉથલાવી નાખી. ‘હું ક્યાં જઈ પડ્યો?’ એમ એને થઈ આવ્યું. ‘મારો દેશ ! મારું સ્વરાજ ! મારી પ્રતિજ્ઞા !’ અણુએ અણુમાંથી પોકાર ઊઠ્યો.

વિનુનો કાગળ કાઢી ત્રીજી વખત વાંચ્યો. ‘બસ, બધું ફરીને વિચારવું પડશે...વિચારવાનું જ શું છે ? પિતાને કહી દઉં અને અહીંથી વિદાય લઉં...ના, બે દિવસ પણ નહિ. આ વાસ દિવસોએ મારી છ છ વર્ષની સાધના રોળી નાખી. હવે એક દિવસ પણ નહિ.’

અનંત વિચારતો હતો. એના કપાળમાં કરચલીઓ પડી હતી. નેણ સંકોચાયાં હતાં. આંખો ઝીણી અને સ્થિર હતી. કમળા અને કુસુમ ઓરડામાં આવતી આવતી નાનાભાઈને બોઈ ચંબી ગઈ. નાનાભાઈની મુખમુદ્રા એમનાથી સદન ન થઈ શકી, બંને પાછી વળી. અનંત એકનો બેઠો બેઠો વિચારતો સાંકળો ગોઠવવા લાગ્યો.

[૨૬]

વિનુનો કાગળ

વિનુના કાગળમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું :

‘ માતૃશ્રીની તબિયત હજી પણ ખરાબ હશે એવું અનુમાન કરું છું. નહિ તો આટલા બધા દિવસ તું ત્યાં રહે નહિ. અહીં લોકો તને ખૂબ યાદ કરે છે. ‘બે ચાર દિવસમાં આવશે’ એમ હું સૌને કહ્યા કરું છું. જલદી કાગળ લખજે.

અમદાવાદથી હું તે દિવસે સાંજે જ નીકળ્યો હતો. જેવા અનુભવ ભાવનગરમાં તને થયા તેવા મને ત્યાં થયા છે. પણ હું એથી નવાઈ પામ્યા નથી તેમ દુઃખી પણ થયા નથી. મેં તો કાળ આકતી હતી ત્યારે પણ જોયું હતું કે જેલ જતારા, માર ખાતારા, સભાઓ ગજવનારા બધા કાંઈ સૈનિકો નથી. દેશના દરેની બધી ઓળખ માણસોને પિછાન હતી. અને એ દરેની વેદના તો એથીયે ઓળખ માણસોને હતી. આજે તો એ વસ્તુની આપણને હમેશાં પ્રતીતિ થઈ રહી છે. નહિ તો એવું શું બની ગયું છે કે આજે બધાને ધરતો રૂનો લેવો પડ્યો !

તને ભાવનગરમાં જે જાણવાનું મળ્યું તે તારે મઠે કીમતી નીવડ્યું હશે, કારણ કે જે ખોટા ખ્યાલોએ આપણા કમળા જીવાનોને ધરમાં બંદી બનાવી દીધા છે એ જ ખ્યાલો તારી આબુખાબુ, આજે પ્રવર્તતા હશે. પિતાશ્રીએ મને વાતો કરી હતી તે ઉપરથી હું અનુ-

માન કરું છું કે તને બધા પ્રશ્નોનો તોડ લાવવામાં હીક હીક મુશ્કેલીઓ નહીં હશે. પણ તું શક્તિશાળી છે અને તારી પાસે અત્યારે ૭ વર્ષનું અનુભવબળ છે એટલે તું અણતમ જ રહ્યો હોઈશ એમ મારું હૃદય કહે છે. છતાં અનંત ! મારે તને થોડીક ચેતવણી આપવાની છે. તારા તરફથી કશા જ સમાચાર નથી એટલે જ ચેતવણી આપવાનું મન કરું છું. મારો અનંત વીર છે એમ જાણવા છતાં અંદરથી જ એમ થાય છે કે તને ચેતવણી આપું, અને એટલે જ તો આ કાગળ લખું છું.

રામપુરમાં આપણે વરસ સવા વરસ રહ્યા. ભાગ્યે જ કોઈ ગામમાં આવી સફળતા મળી હશે. છતાં તને નિરાશા બિપજી. તને રામપુરમાં સ્વરાજ ન દેખાયું. મેં તારી સાથે ફલીલો કરી. તને થોડી ધણી ગળે કોતરી અને તું ગ્રહેવા તૈયાર થઈ ગયો. પણ મેં જોયું કે તારું મન પ્રમાણમાં છે, તું ફરી આવે તો હીક. મને ભય હતો. ખરેખર કહું છું કે ભય હતો, તું પાછો આવી શકશે કે કેમ ? પણ તને ગરકવાનું મને યોગ્ય ન લાગ્યું. એ ગીતે જરૂરી ગમવાથી કામ થઈ જ ન શકે. મને થયું કે જો તારામાં પ્રવૃત્તિવેશ હશે તો તારી રાષ્ટ્રભાવનાની જ્યોત કોઈ બુઝાવી શકશે નહિ અને તું ખાલીખમ હોય અને બીજાની જ પ્રકાશતા હો તો ભલે બુઝાઈ જા. તું ગયો. ભાવનગરના અનુભવોનો તે કાગળ લખ્યાં તે વાચી મારી છાતી ફૂલી ગઈ. તને શબ્દે શબ્દે દેશપ્રેમ ટપકતો હતો. અમદાવાદના તારા અનુભવો મેં નથી જાણ્યા. કીર્તિ સાથે થયેલી વાતો સાંભળી. પણ ત્યાંની વાતોય મને આશા પ્રત્યક્ષ હતી. પણ હૃદયે આપણે રટેશન ઉપર વાતો કરી તેની ચિંતા મારા હૃદયમાંથી ખમી નથી.

મેં તારી સામે આવતારી મુશ્કેલીઓની વાત કરી એ તેં ધ્યાનમાં ન લીધી, પણ ગાડી વિદાય થઈ ત્યારે તારો ચહેરો પડી ગયો હતો તે મેં જોયો. મને એમ થઈ ગયું કે અનંત ભાવનાની મૂર્તિ છે. ધરનાં નુપદુઃખ એને સ્પર્શશે અને દેશનાં સુખદુઃખ બુઝાઈ જશે.

પછી તો પંદર દિવસ સુધી તારા તરફથી કાંઈ સમાચાર જ ન આવ્યા એટલે વધુ ચિંતા થવા લાગી.

તને મેં પહેલેથી જ ભાવનાશીલ તરીકે ઓળખ્યો છે. ફાંસીએ ચડી જવાનું હોય કે તોફાની મહાસાગરમાં ઝંપલાવવું હોય તો તું સૌથી પહેલો ફટી પડે એમ હું માનું છું, પણ એ સાથે જ મને લાગે છે કે તારી એવી પ્રચંડ અભિદાન-શક્તિને અમુક લાગણીને જોરે બીજી બાજુ પણ લઈ જઈ શકાય. તારું હૃદય ભીનું છે. કાંઈ તારી પાસે રહે તો તું ખળભળી જાહે, કાંઈ તારી પાસે પોતાનું દુઃખ રજૂ કરે તો તું મૂંઝાઈ પડે. એટલે મને એમ થાય છે કે માતાપિતાએ તારી ભાવનાશક્તિને એ બાજુ તો નહિ વાળી લીધી હોય !

અનંત ! તું ગુસ્સો કરીશ નહિ. હું તને અન્યાય કરવાની વૃત્તિથી નથી લખતો, પણ પેલું વાક્ય બૂલી જતો નહિ. બાપુએ કહ્યું હતું : ‘ જેને આવવું હોય તે જ આવજો. પાછળ માઆપ મરી જશે ને ઘર સળગી જશે તો ય પાછું નહિ જવાય ! ’ તારી સમક્ષ આજે એવા જ પ્રશ્નો ઊઠ્યા હશે. એટલે આ વાક્યની તને ભેટ ધરું છું.

‘ કુટુંબ અને દેશ વિશે આપણે અનેક વખત ચર્ચા કરી છે, પણ મને લાગ્યું છે કે આપણી બંધી દલીલો આંસુના એક ટીપાથી બુંસાઈ ગય છે. તું એ આંસુ સામે ટકી રહેજે.

પિતાશ્રીએ મને વાત કરી હતી એટલે જ હું તને કહેતો હતો કે ભલભલો સૈનિક પણ દિંમત દારી ગય એટલી વેદના એમના દિલમાં છે. એમના દુઃખ પ્રત્યે ભરપૂર સહાનુભૂતિ રાખીને પણ તારે કહેવું જોઈ એ કે જે મહા દુઃખનિવારણમાં આપણે મંડ્યા છીએ તેની પાસે એ દુઃખ કશી વિસાતમાં નથી. અને અનંત ! માતાપિતા અંતે દેશના ફરજંદ છે ને ! દેશ જ નહિ બચે તો કેાણ છવી શકવાનું

છે ? તને એમ નથી લાગતું કે દેશ અને કુટુંબના ધર્મો વચ્ચે વિરોધ હોઈ શકે જ નહિ ? કુટુંબ તો રાષ્ટ્રદેહનાં અંગ-ઉપાંગ છે. રાષ્ટ્રદેહ જેમ જેમ નબળો પડતો જાય તેમ તેમ વ્યક્તિ અને કુટુંબ નબળાં જ પડતાં જાય. કુટુંબને સુખી કરવાનો એક જ માર્ગ છે કે દેશને સુખી કરવો.

તું બળવાન છે. તારી નસોમાં શરવીરનું લોહી વહે છે. તારી છાતીમાં રાષ્ટ્ર સમસ્તની વેદના ભરી છે. તને હું શું લખું ? પણ એ અનુપમ શક્તિ એ પાંચ માનવીનાં સુખ પાછળ ન ખરચાય એટલું ચેતવવા માટે આટલું લખ્યું છે. અને બીજાની પેંદ થોડું છે ? તેં તો જોયું છે કે રામપુરના હાડપિંજરમાં આપણે માંસ પૂર્યું છે. રામપુરના અજ્ઞાનોને આંખ આપી છે. પ્રાણીનમાં ચેતન મૂક્યું છે. હું જાણું છું કે એ માત્ર આપણી શક્તિથી નથી થયું પરમકૃપાળુ પરમાત્માની મહેરથી અને પૂજ્ય બાપુજીના તપોબળથી થયું છે, છતાંય આપણે નિમિત્ત બની શક્યા છીએ એવું આશ્ચર્ય નથી.

એટલે ત્યાં બેઠો બેઠો પણ જૂલીશ મા કે તું એ પ્રદેશનું પંખીડું નથી. તું ત્યાં કર્તવ્યનો પ્રેર્યો જ ગયો છે. માતાની આકરી કરવાના એક માત્ર હેતુથી તું ત્યાં ગયો છે. ત્યાં રહ્યો રહ્યો બીજી કોઈ વાતમાં પડી જતો નહિ. બીજા પ્રશ્નમાં ઊતરી પડતો નહિ. તારું જીવન આજે તારું નથી એમ માનજે. રાષ્ટ્રને બેટ દેવાયેલી વસ્તુ પાછી ન લેવાય એવો ખ્યાલ રાખજે.

અનંત ! કાગળ ઘણો લાંબો થયો. લખતાં સવાર થઈ ગયું. આ કાગળ વાડીમાં બેઠો લખું છું. પંખીઓ કિલ્લોડ કરે છે અને ધીમે ધીમે અંધારું વીખરાતું જાય છે. આપણો કૃપેશ અને એના સાર્થીઓ કહોટા મારીને ક્યારા બોદી રહ્યા છે. અનંત ! તું હવે જલદી આવી જજે. મને તારો વિયોગ સાલે છે એમ ન માની બેસતો. રામપુરની ધરતી-જે તારી અને મારી માતા છે, તેને તારો

વિયોગ સાલે છે, એ હું જોઈ શકું છું. માતા ભારતી જે પાંત્રીસ કાટિની જગદંબા છે તેને તારે વિયોગ સાલે છે, એટલે એના વતી પોકાર કરીને હું તને બોલાવું છું. અનંત ! તને યાદ છે ને ? મારે દેશ ! બોલતાં તારાં શમે શમ ખડાં થઈ જતાં ! દૂર દૂર નજર ફેંકતા તારી આંખોમાં પાણી ધસી આવતાં. અનંત ! હવે કામ પતી ગયું હોય તો ઘડી પણ શકાતો નહિ. અને ભાવનગર ને અમદાવાદના અનુભવોથી સંતોષ થયો હોય તો અહીં દોડ્યો આવજો.

તારે

વિનુ

[૨૭]

ધરના પ્રશ્નો

અનંતને વિનુનો કાગળ હૃદયભેદક નીવડ્યો. જેમ જેમ વિચારતો ગયો તેમ તેમ પોતાની મન પ્રત્યે શરમ અનુભવવા લાગ્યો. સુમનને કહેલા બધા શબ્દો તેને યાદ આવ્યા. કાન્તા યાદ આવતાં તો લજ્જાથી નીચું જોવાઈ ગયું. અનંત ત્યાંથી ઊઠ્યો. માથે ટોપી નાખી બહાર નીકળ્યા. થોડે દૂર જતાં કાગળ યાદ આવ્યો. કાગળ બાંકડા ઉપર જ રહી ગયા હતા. અનંત ઉતાવળે પગલે પાછો ફર્યો. આરણમાં દાખલ થતાં જ અનંતે અમુભાઈને બાંકડા ઉપર બેઠેલા જોયા. હાથમાં વિનુનો કાગળ હતો. અનંત ગભરાઈ ગયો.

‘કેમ અનંત ! ક્યાં જઈ આવ્યો ?’ પિતાએ સ્વાભાવિક રીતે જ પૂછ્યું.

‘જરા બહાર ગયા હતા. કાગળ રહી ગયા હતા તે લેવા માટે પાછો આવ્યો.’ અનંતે નજીક આવી કાગળ લેવા માટે હાથ લાંબો કરતાં કહ્યું.

અમુભાઈએ કાગળ આપ્યો. અનંતને એમના મોં ઉપરથી લાગ્યું કે તેઓએ કાગળ નહિ વાંચ્યો હોય.

‘આપારમાં ફરવા જવું છે ? બેસને ! જમીને જ જજો.’

અનંત કાગળ ખિરસામાં મૂકી ખુરસી ઉપર બેઠો. એને ધડીક થઈ આવ્યું કે પિતાને કહી દઉં: ‘મારે વિશ્વાસે ન રહેતા.’

‘આજ લખમીચંદ શેઠ પાસે ગયા હતા. એમનો એવો મત છે કે તું કરાચી જતો સારામાં સારી નોકરી મળી શકે. એમના ભાઈની જ ત્યાં પેદી છે. શરૂઆતમાં ચાલીસ પચાસ દેશે.’

પિતા આટલી ઝડપથી બધી ગોઠવણ કરવા માંડશે એમ અનંતે નહોતું ધાર્યું, જ્યારે પિતાએ તો છેલ્લા આઠ દિવસ થયાં ગોઠવણો કરવા માંડી હતી. અનંત તરફથી જવાબ ન આવ્યો એટલે અમુભાઈએ આગળ ચલાવ્યું:

‘આપણી પાસે સાત હજાર તો લખમીચંદભાઈ જ માગે છે. પણ એ તો ધરના જેવા માણસ એટલે બહુ ચિંતા નથી. ત્રણ હજારમાં બધા પરચુણિયા છે એ જલદી પતાવી દેવું જોઈએ.’

અનંતે વાત સાંભળ્યા કરી એટલે અમુભાઈએ કહેવા માંડ્યું: ‘તારો શું વિચાર છે? તું કહેતો કંઈક ખચર પડે.’

‘હું શું કહું? હું તો મૂંઝાઈ પડ્યો છું.’ અનંતના અવાજમાં પણ મૂંઝવણ હતી.

‘એમ મૂંઝાઈ ગયે ચાલે? મોટાભાઈ ઉપર તો કંઈ આશા રાખી શકાય એમ નથી. તું ને હું મહેનત કરીએ ને ભગવાનની મદદ હોય તો પાંચ વરસમાં તરી જઈએ.’

‘પણ હું અહીં કેમ રહી શકું?’ અનંત માંડમાંડ બોલ્યો.

‘કેમ, હજી પાછું જતું છે?’ પિતા ચોંક્યા.

‘પણ, મારાથી અહીં કેમ રહેવાય? હું તો લડતમાં જ ગયો છું ને?’

‘લડાઈ તો હવે પૂરી થઈ ગઈ.’

‘પૂરી નથી થઈ.’ અનંત દુઃખપૂર્વક બોલ્યો.

અમુભાઈએ વાત આગળ ન વધારી. એક નિઃશ્વાસ મૂકી એમણે કહ્યું, ‘ત્યારે અમારું શું થશે ? મોટાભાઈ વીફરી બેઠા. તારી આ બિચારી ચાલી નીકળી અને તું જ તો રહેશે ?’

અનંત કરુણાથી ભિન્ન થો.

‘મારે તો જાતે જન્મારે દુઃખ જ ભોગવવાનું આપ્યું છે ને ?’ અમુભાઈ કરુણ સ્વરે બોલ્યા.

અનંત નીચું જોઈ રહ્યો.

‘બાળે દીકરાએ મારે નીચું જોઈને ચાલતુ પડે છે ! બેચ ભાઈ મન ઉપર લ્યો તો પાટું મારીને કરજ કાઢી નાખો. પણ મોટા એની વહુ સિવાય કાંઈ દેખતો જ નથી. અંતે તું તારા સ્વરાગ્રમાં પડ્યો છો.’ કમળાને કુસુમ આરણ પાસે આવીને ઊભી હતી તેના તરફ હાથ ચીધીત બોલ્યા : ‘આ છોકરીઓ ન હોત તો તો હું આવા બની જાત’

‘પણ આટલું બધું કરજ શે ફેડાય ?’ અનંત વિચારમાંથી જાગતો હોય એમ બોલ્યો.

‘પણ ભર્યા વિના ચાલશે ? ભીડના પ્રસંગે જોણે પૈસા કાઢી આપ્યા એના કાંઈ ખોટા કરાશે ? એ તો વેચાઈ નેય ભરવા જોઈએ.’

‘પણ આટલું બધું કેમ કરતાં થઈ ગયું ?’

‘કરજ તો થયા પછી વાત જ ગય. મોટાભાઈનાં લક્ષ વખતે એ હજાર આપણી પાસે હતા. આપણા ઘર પ્રમાણે ઘરેણું, લૂગડું, નાન, વ્યવહાર બધું કરતુ તો જોઈએ ને ! એ હજારમાં શું પડું થાય ! એ ટાણે ત્રણ હજાર લખમીચંદ શેડે કાઢી આપ્યા. મારે ને એને જૂની ઓળખાણ. પહેલાં હું એના લાગમાં કામ કરતો. એણે મદદ ન કરી હોત તો મોટાભાઈ ન પરણી ન શકત. મને એમ હતું કે એક વરસમાં કરજ ભરી દેશું પણ ધંધા પડી ભાંગ્યા. જે માલ લીધા તેમાં તુકસાની

મૂકી. ઓછામાં પૂરું તારી બા માંદી પડી. એમાં હજારેક ખાઈ ગયા. એ વરસમાં ચાર તો મરણો થયાં કાંઈક ને કાંઈક ખરચ તો કરવું પડે ને! ઉપર વ્યાજ તો ચડ્યા જ કરે!’

‘હું કરજ ભરવા રહું તો એમાં જ જિંદગી ખલાસ થાય.’ અનંત અધું સાંભળી લીધા પછી બોલ્યો.

અમુલાઈ આ વિચારથી નવાઈ પામ્યા. એમને થયું કે જિંદગી ખલાસ થાય-એમાં શું? જિંદગીમાં બીજું શું કરવાનું હતું?’ પણ અનંતને તેઓ ઓળખતા હતા એટલે બોલ્યા નહિ.

‘હું નોકરી નહિ કરી શકું.’ થોડી વાર રહીને અનંત બોલ્યો.

‘તો શું કરીશ? ધંધા માટે તો મૂડી જોઈએ. આજ આપણી ખાસે પાઈ પણ ક્યાં છે?’

‘હું ધંધાની વાત નથી કરતો. હું કાંઈ કરી જ નહિ શકું.’

અમુલાઈને આઘાત લાગ્યો હોય એમ એ અનંત સામે જોઈ રહ્યા. અનંત પિતાના મોં સામે જોઈ પાછા પડ્યો.

‘પણ બીજું શું થાય? મારે...મારે...’ અનંતને આગળ બોલવાનું ન સૂઝ્યું.

‘કરજ તો ફીક પણ આ ધરના ખરચનું શું? મોટો એક પાઈ પણ હવે મોકલશે નહિ. આ વખતે લડીને ગયો અને હું એની પાસે લાચારી નહિ કરું.’

અનંતને એમ થયું કે પિતા કામ તો કરવાના જ છે પણ એને બોલવું ફીક ન લાગ્યું. પોતે કમાવા નથી ઇચ્છતો એટલે પિતાને કેમ કહી શકાય એમ એને લાગવા માંડ્યું. એ વિચારતો હતો ત્યાં જ અમુલાઈ બોલ્યા, ‘હું ધંધા શોધું છું. ક્યાંય મળી જાય તો સાડું પણ આજ ધંધા ક્યાં રસ્તામાં પડ્યો છે!’

‘બીજું કાંઈ ન થઈ શકે?’

‘શું થઈ શકે ? તું જ કહે ને ! તું વિચાર તો કર ? હવે મારી અવસ્થા થઈ. આઠ દિવસ પછી બાવનમું ખેસશે. અને દુઃખ પડવામાંય કાંઈ મળ્યા રહી છે ? માથા ઉપર કરજ ગાળતું હોય ! મારા શરીરમાં તો હવે કાંઈ રહ્યું જ નથી. તારા જેવા જોધમદ્દ દીકરા છતાં મારે આ અવસ્થાએ રણવું પડે ! અનંત ! એક તો મહેનત કરી મરી જાઉં છું અને ઉપર જતાં ગામ ફેલી ખાય છે; ‘બળમે દીકરા છે પણ બિચારાને આ અવસ્થાએ વિસામે છે ?’ મારે તે બધાને શું જવાબ આપવો ?’

અનંત અમુભાઈ સામે જોઈ રહ્યો. એમના મોં ઉપર પચાસ વરસ દેખાતાં હતાં. અનંતનું અત્યારે જ બરાબર ધ્યાન ગયું કે પાંચ વરસમાં પિતાનું શરીર તૂટી ગયું છે. બાંટી આંખો અને ચિંતાતુર વદન જોઈ અનંતને લાગી આવ્યું.

‘તું એક વરસ નોકરી કરીશ તો તારામાં એટલી હેશિયારી છે કે આગળ નીકળી જઈશ. અને લખમીચંદભાઈનાં ભાઈ પણ સારા માણસ છે. આપણા તરફ એમને ખાસ પક્ષપાત છે. અત્યારે વધાની કેવી મહાર છે ! લાગવગ વિના વીસ રૂપિયાની નોકરી પણ ક્યાય મળે એમ નથી. અને રાજકોટમાં તો કાંઈ દિવસ આગળ વધાય જ નહિ. પરદેશ વિના પૈસો ક્યાં છે ? મુશ્કેલી પાણીની મને ખીક ન હોત તો તને મુંબઈ જ મોકલત. પણ આપણે એવો પૈસો નથી જોઈતો.’

‘મોટાભાઈને શં પગાર છે ?’

‘દોઢસો રૂપિયા. પણ કહે છે કે એક પાઈ એ બચતી નથી. હમણાં જ આપણી ભાણેજનાં લગ્ન હતાં, મેં લખ્યું કે સો રૂપિયા મોસાળમાં આપવા પડશે. ધરાસાર ન મોકલ્યા. અંતે મારે બીજાના લઈને આપવા પડ્યા.’

‘પણ ન બાપ્યા હોત તો ?’

‘એ વિના ચાલે ? વ્યવહારમાં રહેવું હોય તો આપણા નોભા પ્રમાણે બધું બળવડું જોઈએ.’

‘ પણ કરજ કરીને ? ’

‘ ગમે તેમ કરીને, પાછાં છોકરાં-છોકરીને વરાવવાં છે ને ? આપણે માથે કરજ છે એ તો આપણે જાણીએ છીએ. ગામમાં તો આપણો એટલો ‘ભરમ’ છે કે આ અમુભાઈની ગાંડમાં દસવીસ લગ્નરનો જીવ લશે એમ સૌ માને છે. ’

‘ પણ આપણે એવાં ટાળ રાખ્યાથી શો ફાયદો ? આમ તો કરજ વધતું જાય ? ’

‘ ટાળ ન રાખીએ તો કાલ પટ્ટી પડી જાય ! ગાંધી મુઠ્ઠી છે તો આટલો માંભો રહ્યો છે અને ટાળુ-કટાણુ કામ ઉઠેલી શકાએ છીએ. ’

અનંતને આ અટપટું બ્યવહારજ્ઞાન ન સમજાયું. ઘણી વાતો થઈ પણ એણે પિતાને ખાતરી ન આપી પોતે નોકરી કરશે, તેમ એમ પણ ચોખ્ખું ન જાણતી શક્યો કે પોતે ચાલ્યો જશે. અનંત મૂંઝવણમાં પડ્યો અને પિતા આશા સેવવા લાગ્યા.

વાળુનો સમય થતાં પિતા-પુત્ર બેઠ્યા. અમુભાઈ, અનંત, કમળા અને કુસુમ સાથે જ જમવા બેસી ગયાં. જમતાં જમતાં અનંતે પૂછ્યું :

‘ કમળાને વધુ અભ્યાસ કેમ ન કરવા દીધો ? ’

‘ વધુ ભણાવીને શું કરવી ? લખતાં-વાંચતાં આવડે એટલું ગસ. એને નોકરી થોડી કરવી છે ? ’

‘ પણ ભણે તો જ્ઞાન મળે ને ! કોઈકે સાનંત પુસ્તકો વાંચી શકે. નવું નવું કોઈકે સમજે. ’

‘ પુસ્તકો વાંચીને શું કરવું હતું ? દીકરીએને વધુ ભણાવવામાં સાર નહિ. ટાળ જાણે કેવું ધર મળે ! એટલે સાદું એટલું સારું. ’

અનંત વધુ બાલ્યા પિતા બેઠું ધાલીને જમવા લાગ્યો. અમુભાઈને થયું કે અનંતને આ વાત ગમી નહિ. એમણે કહ્યું :

‘તું અહીં રહે કે કરાચી જા, ને પછી ભણાવવી હોય તો ભણાવ. અમે તો પોતે જ ક્યાં સાત ગૂજરાતીથી વધુ ભણ્યા ક્યાં?’

‘નાનાભાઈ,’ કુસુમ જમતાં જમતાં બોલી, ‘તમે કરાચી જશો?’

અનંત, હસતી કુસુમ સામે જોઈ રહ્યો. કુસુમને નાનાભાઈનું ગંભીર મોં ન ગમ્યું. એ તો રોવા જેવી થઈ ગઈ. અનંત સમજ્યો. મોં ઉપર બોટું હાસ્ય લાવી બોલ્યો :

‘તારે મારી સાથે આવવું છે ને?’

‘જેલમાં નહિ. કરાચી જાવ તો આવું.’

‘રામપુર જાઉં તો /’

‘ના, તોય નહિ ત્યાં મોટી બધી નિશાળ હોય?’

‘મોટી ન હોય, નાનકડી હોય. પણ હું જ તને ભણાવું તે?’

‘તો આવું.’ કુસુમ ડાકું લગાવી બોલી.

અનંત કુસુમનો ચાંદરો જોઈ હસી પડ્યો. પણ પિતા તરફ નજર પડતા એણે જોયું કે પિતાને આ વાતો ન રુચિ. અનંત મૂંઝો બની જમવા લાગ્યો. કુસુમ પણ ગંભીર વાતાવરણ જોઈ ચુપ થઈ ગઈ.

કુટુંબધર્મ

જમ્યા પછી અનંત એકલો ફરવા નીકળ્યો. વિનુના કાગળથી બિંદુલું તોફાન પિતાની વાતોથી લગીર શમ્યું છે. અનંતને એવું લાગવા માંડ્યું કે પોતાનું મન અત્યારે સ્વસ્થ અને સ્થિર છે એટલે સારામાં સારી રીતે વિચારી શકશે. એણે એક પછી એક પ્રશ્ન વિચારવાનું મનમાં ગોઠવ્યું. પહેલાં તો કુટુંબ માટે કંઈ કરવું જોઈએ કે કેમ ? કુટુંબ પ્રત્યે કંઈ ધર્મ ખરો કે નહિ ? કુટુંબધર્મની સામે મૂકી શકાય એવો સવાલ તો અત્યારે દેશનો હતો. અનંત વિચારતો ગયો તેમ એને લાગવા માંડ્યું કે કુટુંબ પ્રત્યે કર્તવ્ય તો ખરું જ. કુટુંબ પ્રત્યે કર્તવ્ય ન હોય તો દેશ પ્રત્યે શા માટે ? જેમ દુનિયાનાં બીજાં દુઃખિયાંઓની પહેલાં પોતાં દેશની સેવા કરે છે અને મનમાં માને છે કે 'મારો જન્મ અહીં થયો છે, મારો દેહ અહીંના રસકસથી પોષાયો છે; અને મારાં માનસ અને સંસ્કારોનું ઘડતર અહીં થયું છે એટલે અહીંના સમાજનો હું વિશેષ ઝડપી છું એ જ રીતે આ કુટુંબમાં જ જન્મ્યો છું, આ માતા-પિતાએ પોષ્યા છે, એમણે જ કેળવણી આપી છે એટલે મારી પહેલી ફરજ એમના પ્રત્યે છે.'

અનંતે એક મુદ્દો તો સ્વીકાર્યો પણ તુરત જ એમાંથી બીજો મુદ્દો ફક્ત થયો. 'શી રીતે કર્તવ્ય બજાવું ?' અને એ મુદ્દાએ તો અનંતને મૂંઝવી નાખ્યો. અનંતે થાકીને લાંબુ વિચારવાનું છોડી દીધું.

‘કુટુંબનો નિર્વાહ તો કરવો જ જોઈએ.’ એક વાત એના મનમાં નક્કી થવા લાગી. ‘પણ પિતા ન કમાય? મોટાભાઈની ફરજ નહિ?’ વળી પિતાની અવસ્થા યાદ આવી. પિતાનો કર્તવ્યકાળ પૂરો થયો. મોટાભાઈ તો ધર્મ જૂલ્યા છે. મારાથી કેમ જૂલાય?...ત્યારે શું કરવું? કમાયા વિના તો નિર્વાહ ન થઈ શકે. એવો પ્રમાણિક ધંધો કયો?...કરાચીની જ નોકરી કરું?...ના, ના, ત્યાં તો નહિ, એટલે બધે દૂર જઈ તો તો અધું જૂલો જ જવાય...પણ, શું ન જૂલવાનું છે?’

વિચારોનું વહેણ બદલાયું. ‘...પછી રામપુરનું?’ વિનુનો કામળ યાદ આવ્યો. કુટુંબધર્મની ચણાતી ઇમારત ડગમગવા લાગી. કુટુંબ પ્રત્યે મમત્વ જ જગ્યું હોય એમ અનંત એ કામળને જૂલવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો. ‘...ના, ના, કર્તવ્ય તો ખરું જ. પણ શું કરવું?’ તુરત જ દસ લગ્નર રૂપિયાનું કરજ યાદ આવ્યું. ‘એ શે ભરાય?’ અનંત ડરી ગયો. મમતાની પકડે એને ફરી વિચારમાં ઝળેલ્યો. ‘પણ ભરવું તો જોઈએ જ. શી રીતે ભરાય એ સવાલ નથી. ભરવું જોઈએ કે નહિ? આપનારે આખા કુટુંબને લક્ષમાં રાખીને જ આપ્યા હશે ને! મોટાભાઈ તો ફરજ જૂલે. મારાથી કેમ જૂલાય? અને કરજનો મંદાર કેમ થઈ શકે? એ તો પવિત્ર વસ્તુ! બધા આર્થિક વ્યવહારોનો આધાર!’

‘પણ મને ક્યાં કમાતા આવડે છે?...એ તો આવડી જશે. પેલા પુનમચંદ શેઠે લાખ રૂપિયા ભેગા કર્યા એનામાં કેટલી આવડત હતી?...પણ પુનમચંદના રૂપિયા તો લાંટના જ કહેવાય! પણ...પણ પ્રમાણિકપણુથી પૈસા મળી જ કેવી રીતે શકે?...છટ, અપ્રમાણિક થવા કરતાં તો મરવું ભલું. પણ ત્યારે કરવું શું?...ન ભરાય, ખીણું શું? મેં ક્યાં કરજ કર્યું છે? મારા માટે ક્યાં કરજ થયું છે? હું શાનો ભરું? લગ્નનાં અયોગ્ય ખર્ચો અને વેપારની ખોટ માટે મારી જિંદગી શાને ખર્ચી નાખું?...પણ તો તો દુનિયાનો

વહેવાર જ કેમ ટકી શકે ? કરજ ભરવું તો જોઈએ.’ અનંતના લમણાં દુખવા આવ્યાં. ચાલતાં ચાલતાં એણે કપાળ ઉપર હાથ દાખ્યો.

‘એક આ પ્રશ્નનો આટલાં વર્ષમાં નિકાલ ન આવ્યો.’ અનંત ધાક્યો હોય તેમ વિચારવા લાગ્યો. ‘દેશસંવાનો દારૂ પીધો હોત કે કુટુંબધર્મનું અરીગ લીધું હોત તો આ અથડામણ કાઈ દિવસ ન થાત. કર્તવ્ય શું એમ વિચારવા જતાં જ ઊંઘ દરિયામાં પડી જવાય છે. નથી તાગ મળતો કે નથી ડિનારો લાઘતો.’ પોતે નકામા નરવવિચારમાં ઊતરી ગયા એમ યાદ આવતાં અનંત એટલું વિચારતાં જ અટક્યો.

‘પણ શું કરવું ?’ અનંત હળવેથી બોલી ગયો. તરત જ આબુ-આબુ નજર કરી ગઈ. કાંઈ સાંભળનાર નહોતું. પોતે ઘણે દર નીકળી ગયો હતો. એવો ખ્યાલ આવતાં પાછો ફર્યો. થોડુંક ચાલ્યો ત્યાં વિચારો શરૂ થયા.

‘કુટુંબ અને દેશ એમ બંનેની સેવા ન થઈ શકે ? રાજકોટમાં રહી પ્રમાણિક ધંધો કરું. બહેનોને ટેકાવણી આપું અને થઈ શકે એટલી લોકસેવા કરું...પણ કમાવામાંથી વખત મળશે ? ને મળે ને...પણ શી સેવા કરીશ ? એક તો...’ અનંત યાદ કરવા લાગ્યો, ‘સામાજિક સેવા તો થઈ શકે. બીજું હરિજનકાર્ય.’ હરિજનકાર્ય યાદ આવતાં જ અનંત ચમકી ગયો. ‘એ પ્રશ્નનો મેં વિચાર જ કર્યો નહિ. અહીં હું હરિજનો સાથે સંબંધ રાખીશ તો પિતાને ગમશે ? એમનું વૈષ્ણવહૃદય દુભાશે નહિ ? આ વાતની તો ચાખવટ જ કરી લેવી પડશે, અને એવા તો બીજા પ્રશ્નો પણ ઝાલા થશે.’

અનંતને લાગવા માંડ્યું કે પિતા સાથે પૂરી વાત કર્યા વિના તો કંઈ નિર્ણય નહિ થઈ શકે. ખાદી પહેરવી, અસ્પૃશ્યતાને દેખાવવી, જાનિનાં બંધનોને તોડી નાખવાં વગેરે પ્રશ્નો તો અનંતને જીવનસિદ્ધાંત સમા હતા. અનંત જેમ જેમ વિચારતો ગયો તેમ તેમ

એને લાગ્યું કે પિતા સાથે રહેવાથી અથડામણો વધ્યા જ કરશે. પિતાને સુખ આપવા જનાં પોતે દુઃખ આપનારો થઈ પડશે.

‘ત્યારે શું કરવું ?’ મૂંઝવણનો પાર ન રહ્યો.

અનંત વિચારોમાં ધૂમરીઓ લેતો ઘેર આવ્યો ત્યારે લખમીચંદ શેઠ અને અમુભાઈ વાતો કરતા હતા. લખમીચંદ શેઠને જોઈને અનંતે નમસ્કાર કર્યા. લખમીચંદ શેઠે હસીને આવકાર આપ્યો.

અનંત સહેજ હસતો ટેબલને અડેલીને બેઠો રહ્યો.

‘હવે તો આવી જ રહેવું છે ને ?’ શેઠે પૂછ્યું.

‘વિચાર કરું છું.’ અમુભાઈ તરફ જોઈને અનંત બોલ્યો.

‘અમુભાઈ એ વિચારોએ ખૂબ દસરડા કર્યા. હવે કાંઈક આરામ આપ, આરામ.’ લખમીચંદ શેઠે બોલ્યો.

અનંતે કશો જવાબ ન આપ્યો.

‘એનો કાંઈ તારા ઉપર એછો ઉપકાર નથી. વિચાર તો કર, માઆપના ગુણ બહેન એના જેવો પાપી દુનિયામાં બીજે કોઈ નથી. કાંઈ છે ને કે પોતાની જીવતી ચામડીના જોડા સિવડાવીને માઆપને પહેરાવીએ તોયે એના ઉપકારનાં બદલો ન વળે. તું તો સમજું છો. તને વળી કહેવાનું શું હોય ? લગાઈ હતી ત્યાંગુધી તો દીકરો પણ હવે તો માવતરને સંભાળવા જોઈએ !’

એમના ઉપદેશે અનંતને અસર ન કરી એમ લખમીચંદ શેઠને લાગ્યું, એટલે આગળ વધ્યા.

‘અમારા વખતમાં તો દીકરો આપનું વેળું ન ઉઠાવી શકે. અજ તો સ્વતંત્રતાનો પવન વાંચો છે ! પણ, હું તો જોઉં છું કે અધા દોડી દોડીને થાકી રહેવાના છે. લગાઈમાં ગયા હતા તેમાંથી હવે ત્યાં કેટલા રહ્યા ? આખરે તો મોટો આશરો ધરનો.’

અનંતને મનમાં જરા હસવું આવ્યું. સાથે જ એ વિચાર આવ્યો

કે આની મહેરબાનીથી નોકરી મળવાની છે. અનંત ગંભીર થઈ ગયો. અમુભાઈ અનંત સામે જોઈ રહ્યા હતા. તેઓ સમજ્યા કે વાત આગળ આવી તેમાં સાર નથી.

‘પછી, આપણી કમતું શું કયું?’ અમુભાઈએ વાત ફેરવી.

‘હવે શું કરવાનું હતું? આ એનો ભાઈ આવ્યો છે. આખી દુનિયા ક્યો છે. એક સારો મુરતિયા નહિ જાતી આવે?’

‘મેં તો એને કહ્યું છે. પણ ક્યાંક તમેય નજર રાખતા રહેજો.’

‘હવે તો અધું એના ઉપર જ નાખી દ્યો. એ તો ચિંતા પડશે. એટલે એની મેળે કેટાણે આવશે અને પાંચ પંદર દિવસે એતેય અધ-નમાં નાખવાની ગોઠવણ કરે.’ લખમીચંદભાઈએ વડીલની નજરથી અનંત સામે જોઈને કહ્યું.

અનંતને વાતમાં રસ ન આવ્યો. સૂઈ જવાની પ્રવૃત્તિ થઈ. રાગકોટ આવ્યા પછી હંમેશા અનંત નીચેના જ ઓરડામાં સૂતા હોતો પણ ત્યાં તો અમુભાઈ અને એક બેઠા હતા. અનંત અમુભાઈ તરફ જોઈ ઉપર જવા તૈયાર થયા.

‘કરુ, જનક છે?’ એક બોલ્યા.

‘હા, હા અનંત મેઢી ઉપર ગયો. મેઢી ઉપર આવતાં એનું માથું સહેજ ભારે થઈ ગયું. ચિંતાને લઈને જ હશે એમ માની અનંત પથારી કરી મૂતો. થોડી વારમાં ઊઠી ગયો.

લખમીચંદ શેઠ થોડી વાતો કરી બિટ્યા. એમના ગયા પછી અમુભાઈ મેઢી ઉપર આવ્યા. જ્યાં એમની પત્નીએ પ્રાણ છોડ્યા હતા ત્યાં જ અનંત પથારી કરીને મૂતો હતો એ જોતાં અમુભાઈને ડર લાગ્યો. નહક આવી એમણે અનંતને જોયો. મનમાં શાંતિ થઈ. અનંત પહેરણ કાઢીને મૂતો હતો. અમુભાઈ એનું મુંદર, મુંડોળ અને ઘાટીકું શરીર જોઈને પ્રસન્ન થયા. અંતરના આશીર્વાદ આપી આશાઓ સેવતા પાછા વળ્યા.

[૧૯]

ધંધાની શોધ

અનંત પરોઢિયે ચાર વાગે જાગી ગયો. એ સૂતો હતો તે જ ઓરડામાં માતાનું મૃત્યુ થયું હતું અને પોતે આખી રાત ત્યાં બેસી રહ્યો હતો એ યાદ આવ્યું. મૃત્યુ વખતની માતાની સ્થિતિ અને પોતાની મનોવેદના તાબાં થતાં અનંત ધ્રૂજી ઊઠ્યા. માતાએ પહેલું અને છેલ્લું વાક્ય કહ્યું હતું તે કાનમાં ગૂંજવા લાગ્યું. હવે ક્યાંય જઈશ મા, હો !' અનંતે ગઈ રાત્રિ વિચારમાં પણ એવું જ કાંઈક ગોઠવ્યું હતું કે કુટુંબ પ્રત્યે કર્તવ્ય તો છે જ અને એનું કરજ પણ ફેડવું જ જોઈએ. આ લાગણીએ એ વિચારને પુષ્ટિ આપી. પિતા સાથે અથડામણ થવાના વિચારો દબાઈ ગયા. લગભગ પાંચ વાગ્યે અનંતે જાણ નક્કી કરી લીધું કે ઘેર તો રહેવું, આપી બધું થઈ રહેશે.

'...પણ વિનુનો કાગળ ? મારી સ્થિતિ એને સમજાવીશ. આ સ્થિતિમાં બીજું શું થઈ શકે ? પિતા અને બહેનોને કાંઈ ભૂખ્યાં રહેવા દેવાય છે ? હું ચાલ્યો જાઉં તો એમનું કાણ ? અને કમળાનું ભવિષ્ય ? કુસુમનું ભણતર ? મારે અહીં રહેવું જ જોઈએ. ધંધા તો શોધી કાઢીશ. અપ્રમાણિક માર્ગે નહિ જાઉં. ધીમે ધીમે કરજ ભરાશે' અનંતે નિશ્ચય કરી લીધો. એ નિશ્ચયપૂર્વક પથારીમાંથી બેઠો થયો અને દૂર પડેલી બત્તી સળગાવી પાસે મૂકી. પહેરણમાંથી વિનુનો કાગળ કાઢીને વાંચ્યો. હૃદયને બરાબર મજબૂત રાખ્યું. મનને

સમગ્રનું કે પોતાના નિશ્ચયનું જ સમર્થન કરે. અને અનંતને વિનુના કાગળની અસર ન થઈ, જેમ જેમ કાગળ વાંચતો ગયો તેમ તેમ અનંતને વિનુની અધી દલીલો તૂટી જાય એવી લાગી. પોતાના વિચારો જ સાચા છે એમ વધુ વધુને લાગવા માંડ્યું.

સવારે એણે પિતાને સ્પષ્ટ કહ્યું:

‘હું અહીં રહેવાનો છું. તમારી સેવા કરવા મારાથી અનતું કરીશ. કુટુંબનું પોષણ કરવા અને કરજ ફેડવા પ્રમાણિકપણે જેટલું કમાઈ શકાશે તેટલું કમાઈશ. નાનાં બહેનોને સાચવીશ અને એમનું કલ્યાણ થાય એમ કરીશ.’

અમુભાઈના આનંદનો પાર ન રહ્યો, અને બહેનો પણ હસી બિડી. વીસ બીસ દિવસ પહેલાં ઘરના આત્મા જેવું માનવી બિડી ગયું હતું છતાં એની શોકાળાવા તે દિવસે જ દૂર થઈ, આખું ઘર હસી બિડ્યું.

અનંત હવે કમ્મર કસીને તૈયાર થયો. હવે કરવાનું એક જ હતું, ખૂબ કમાવું. અનંતને જ્યાં ત્યાંથી સાંભળેલી અધી વેપારના અને પૈસા કમાવાની વાતો તાજ થઈ. અમુભાઈ રાહ જોતા હતા કે અનંત જરા સ્વસ્થ થાય એટલે ફરી કરાચીની વાત કરવી અને ગમે તેમ કરી સમગ્રવીને મોકલવો.

અપોરે જમ્યા પછી અમુભાઈએ વાત કાઢી :

‘તું ત્યારે કરાચી જવાનું કર.’

‘પણ તમારી પાસે હોઊં તો ફીક ને ! અહીં હોઊં તો કમળા-કુસુમ માટે પણ કાંઈક કરી શકું.’ અનંતને કરાચી દૂર દૂર લાગતું હતું.

‘કમળા-કુસુમનું તો ફીક. સૌથી પહેલાં કમાવાનું કામ છે.’

‘અહીં કાંઈ ધંધો નહિ મળી શકે ?’

‘અહીં ધંધા કેવા ? રાજ્યમાં નોકરી તો તું કર નહિ.’

અનંતને સુમન યાદ આવી ગયો. ‘મારી પરિસ્થિતિ બુદ્ધી છે.’ એણે મન મનાવી વિચાર દૂર કર્યો.

‘પણ બીજું કંઈ ન થઈ શકે ?’

‘તું ભણેલો છે; એટલે શિક્ષક થઈ શકાય, પણ એમાંય શું મળે ? આપણું ખર્ચ પણ બિપડું જતન એ ને ?’

‘પણ કંઈ વેપાર ?’

‘વેપારમાં ક્યાં સાર છે ?’

‘ત્યારે શું કરવું ?’ અનંતના અવાજમાં સહેજ કંટાળો આવ્યો.

‘અહીં કંઈ નહિ થઈ શકે. તું કરાચી જ જવાનું કર. ત્યાં જરૂર તું આગળ વધી જઈશ.’

‘કરાચી ?’ અનંત વિચારમાં પડ્યો. ‘પણ કમળા અને કુસુમનું પછી શું થશે ? આપણે બધાંય સાથે હોઈએ તો સારું નહિ ?’

‘તું કમાવા માંડીશ એટલે અમે પણ ત્યાં આવશું.’

‘પણ રાજકોટમાં કમાઈ જ ન શકાય ?’

‘રાજકોટમાં કમાણી હોય તો આટલા બધા પરદેશ શું કામ જાય ?’

‘પણ રાજકોટમાં હજારે સાદા હજાર માણસો છે.’ અનંતને વસ્તીગણતરીનો આંકડો યાદ હતો.

‘સાદા હજાર હોય કે લાખ હોય પણ અહીં કંઈ એ પાંદડે ન થાય. હા, એ પાંચ મોટા વેપારી કે ચાર પાંચ વધીક કમાણી કરે છે. બાકી બધાય પેટ ભરે ને દેશમાં પડ્યા રહે.’

‘પણ મને લાગ છે કે રાજકોટમાં કામ મળી રહેશે.’

‘તો કર મહેનત, અનુભવ થાય ત્યારે કહેજે. પણ એટલાં જતન કે આપણે ગાંઠમાં મૂડી બાંધીને તથી બેઠા.’

અનંત મનમાં ધંધાની યોજનાઓ ઘડવા લાગ્યો. અમુભાઈ બહાર ગયા. સાંજના છ વાગ્યા સુધી અનંતે ધંધાઓ વિચાર્યા. પણ ક્યાંય મેળ ખેડો નહિ. અમુભાઈએ સાંજે આવીને કહ્યું :

‘એક કામ છે. લખમીચંદભાઈ કહે છે કે અહીં મોટરના અને ઇલેક્ટ્રિકના સામાનની દુકાન સારી ચાલે. એ પૈસા રોકવા તૈયાર છે પણ તારું મન સ્થિર થવું જોઈએ.’

‘મન તો સ્થિર જ છે.’ અનંતને લખમીચંદભાઈની સૂચના ગમી નહિ. ‘પણ એતો બધું પરદેશી જ ને ?’

‘આપણા દેશમાં તો ક્યાં મોટર થાય છે ?’ અમુભાઈ જરા હસ્યા. ‘ખીજું કહેતા હતા કે આઠ દશ હજાર રૂપિયા રોકીને બધી જાનની દવાઓની દુકાન ખોલવી. આ બધામાં એમનો અર્ધો ભાગ હો ? મહેનત આપણી ને પૈસો એતો.’

‘એવું તે થાય ? મહેનત આપણે કરીએ અને એમનો અર્ધો ભાગ !’

અમુભાઈ અનંતના ભોળપણ ઉપર હસ્યા.

‘અનંત ! તને વેપારનો અનુભવ નથી. પહેલાં તો આટલી મૂડી કાણ આપે ? નફો તો થાય ત્યારે. અત્યારે તો મૂડીનું જોખમ જ ને !’

અનંતને આ વાત ન સમજાઈ.

‘આપણે એવું નથી કરવું. અને પરદેશી વસ્તુનો વેપાર તો હું કરીશ જ નહિ.’

‘પણ આપણા દેશમાં થાય છે શું ? અનાજ ઘીનો વેપાર કર તો છે.’

‘ખીજું કાંઈ થઈ જ ન શકે ?’

‘કાપડની દુકાન કરીશ ? જોકે એય જાપાની ચિના ચાલે નહિ.’

‘કાપડનું તો ન થાય. કપડું તો ખાદી સિવાય વેચાય પણ નહિ અને વપરાય પણ નહિ.’

‘ત્યારે અનાજનો ધંધો કર.’ અમુભાઈ હસ્યા.

‘એમાં શું ? એ ન થાય ?’

‘એ ભણેલાને ન ફાવે. અહીં કાંઈ બહુ મોટો વેપાર થોડો જ હોય છે ? એમાં તો મજૂરીનું કામ. કપડાં બિજળાં ન રહે.’

‘પણ મને ક્યાં મજૂરીની શરમ છે ?’

‘તોય તારાથી ન થાય. પણ થાય તોય એ વાત કરવી નકામી છે. અનાજના ધંધામાં અત્યારે જરાય કસ જેવું નથી. માલ રાખી મૂકીએ ને નસીબ પાધરાં હોય તો ભાવ વધે ને એ પૈસા ખાટી જાઈએ એટલું જ ખાટી વેપારમાં કાંઈ ન મળે.’

‘ત્યારે કરાચી વિના બીજો રસ્તો જ નથી ? કરાંચીમાં તો મારે નોકરી કરવાની છે ને ?’

‘હા.’

‘અહીં નોકરી ન મળે ?’

‘અહીંની નોકરીમાં પગાર ટૂંકા.’

‘કેટલું મળે ?’

‘ત્રીસ ચાલીસ રૂપિયા. પણ પછી મોટા શહેરની પેઠે પગાર વધે નહિ ને ! એ તો દસ વરસ પછી માંડ પચાસ રૂપિયા થાય !’

અતંત મૂંઝાઈ ગયા. કરાચી જવાની ઈચ્છા જ નહોતી થતી પણ સાથે જ રાજકોટમાં કાંઈ કરવાનું સૂઝતું પણ નહોતું. પિતા-પુત્ર મૂંગાંમૂંગાં પાએક કસાક એસી રહ્યા.

‘પણ કરાચી જવામાં વધિ શું ?’ અમુભાઈએ પૂછ્યું.

‘ત્યાં ગયા પછી પાછા ન અવાય.’

‘પણ આપણે ક્યાં પાછું આવવું છે ?’ અમુભાઈ અતંતની મનોદશા ન સમજ્યા.

અનંત જવાબ આપવાને બદલે એમની સામે ટાંપી રહ્યો.

કુસુમે આવી રસોઈના ખર્ચર આપ્યા એટલે બંને હાડીને જમવા બેઠા.

અનંતને જમવામાં મજા ન આવી. સૌથી પહેલાં જમી લઈએ હોડી ગયો ! ‘ ફરવા બહુ છું ’ કહી માથામાં ટોપી નાખી બહાર નીકળ્યો. એના એ જ વિચારો આવતા હતા. કરાચી જવા તરફ મન વધતું જ નહોતું. ગમે તેમ કરી રાજકોટમાં જ રહેવું અને ધંધો કરવો એમ થવા લાગ્યું. અનંતને વીમાકંપનીની એજન્સીનો ખ્યાલ આવ્યો, પણ એ તો કંટનો ધંધો અને કાચારીનો પાર નહિ. બહેરજીવનના માણસોને મજનો ખીજો જાપાનો ધંધો ખ્યાલમાં આવ્યો પણ એ તરફનો કશો જ અનુભવ નહિ તેમ સગવડ નહિ. ત્યારે શું કરવું ? મૂંઝવણ થવા લાગી.

‘ ધંધો તો શોધવો જ બેઠો એ. કરાચીમાં બેઠો ને પણ નોકરી જ કરવાની છે ને ? એક નોકરી તૂટી ગયા પછી શું કરવું ? એ કરતાં વેપાર જ હીક...પણ શેતો વેપાર ? મૂડી ક્યાં ? ’

કાંઈ ઘડ ન બેઠી. મૂંઝવણ વધવા લાગી. વિચારોને કારણે મનને થાક લાગવા માંડ્યો. અને એની અસર શરીર પર થવા લાગી. અનંત નજીકના એક નાળા ઉપર બેઠો.

રાતના દસકે વાગ્યા હતા એટલે માણસોની અવરજવર ઓછી થતી જતી હતી. અનંતને શાંતિ અને એકાંત મીઠાં લાગ્યાં. થોડી વાર આરામ અનુભવતો હોય એમ શન્ય મને બેસી રહ્યો. અચાનક એની નજર રસ્તે જતા એક મિત્ર ઉપર પડી. અનંતથી સદજ એનું નામ બોલાઈ ગયું. પ્રલલાદ એ તરફ આવ્યો. બંને મળ્યા.

‘ કેમ અત્યારે અહીં ? ’

‘ ફરતો ફરતો અહીં નીકળી આવ્યો. ’

‘તને આવ્યે તો મહિનો થવા આવ્યો, ખરું?’

‘હા, પણ ઘેર કામ હોય છે એટલે બહાર નથી નીકળાતું.’

‘તારાં બા ગુજરી ગયાં એમ સાંભળ્યું હતું. હવે તો અહીં જ રહેવાનો છો ને?’

‘હા કાંઈક કામ શોધું છું.’

‘કામ? મારી સાથે સ્વદેશીભંડારમાં રહીશ?’

‘તારો પોતાનો છે?’

‘હા, એક ભાઈ હતા તે આઠ દિવસ પહેલાં જ છૂટા થયા.’

‘તું મને કઈ રીતે રાખી શકે?’ અનંતે આતુરતાથી પૂછ્યું.

‘કઈ રીતે શું? તું કહે એ રીતે.’

‘માસિક મને કેટલું મળી શકે?’

‘ત્રીસ ચાળીસ રૂપિયા.’

અનંતને વધુ વાત કરવાનો રસ ન રહ્યો.

‘કેમ મૂંગો થઈ ગયો? સ્વદેશીભંડારમાં વધુ ન મળી શકે. તારે ભાગીદાર થવું હોય તો મને વાંધો નથી. પણ ચાળીસથી વધુ તો નહિ જ મેળવી શકે.’

‘પણ એટલામાં મારી જરૂરિયાત પૂરી ન થાય.’

‘તો એથી વધારે કોઈ પણ ધંધામાં મળવા મુશ્કેલ. હા, મૂડી હોય અને કાંઈ સિદ્ધાંતનો બાદ ન હોય તો એવા ધંધા છે.’

‘પરદેશી માલનો ધંધો તો ન થઈ શકે.’

‘તો ચાળીસથી વધુની આશા છોડી દે. સ્વદેશીભંડાર ફિક લાગતો ન હોય તો કોઈ શાળા કે છાત્રાલયમાં રહી જા, પણ પગાર તો એટલો જ મળશે.’

‘તારો ભંડાર ક્યાં છે ?’ અનંતે વાત પતાવવા માંડી.

પ્રહલાદ સમજ્યો. એણે જવાની તૈયારી બતાવતાં કહ્યું, ‘લાખા-છરાજ મેમોરિયલની બાબુમાં; કાલે ત્યાં આવજો ને !’

‘કાલે આવીશ.’ અનંતે જવાબ આપ્યો. પ્રહલાદ ચાલતો થયો.

‘ચાળીસ રૂપિયા !’ અનંત પાછળ ગણગણ્યો, ‘આમાં તો ઘરખર્ચ પણ મુશ્કેલીએ નીકળે ત્યાં પિતાના વ્યવહારનું ખર્ચ ક્યાંથી કાઢવું ? કરજ તો હીક પણ વ્યાજની રકમનું પણ ક્યાં ઠેકાણું થાય એમ છે ? ચાળીસથી વધારે તો નહિ જ મળી શકે. ચાળીસ તો, હું હોશિયાર મનાઉં છું, લણેલો છું, બેલવામાં ચાલાક છું ને મારે લાગવગ છે એટલે...આ બેકારી !’ અનંત વિચારે ચડ્યો, બેકારીનો ખ્યાલ એને રામપુર ખેંચી ગયો. ‘ત્યાં તો ચાલીસ રૂપિયા કેવડી મોટી રકમ લાગે ?...ત્યાં રહ્યા હોઈ એ તો ? પણ ત્યાં ચાળીસ કોણ આપે ?...હું અહીંથી કમાઈને મોકલું...ત્યાં વિતુ છે. સૌને ગમે. ...ના, ના, બાપા કબૂલ જ ન રાખે. પણ કરજનું શું ?’ અશ્રુ અનુત્તર જ રહ્યો.

દૂરના ટાવરમાં અગિયારના ટકોરા થયા તે અનંતે સાંભળ્યા. ચિંતા કરતો બેઠો. ધીમે પગલે વિચાર કરતો ઘેર આવ્યો. ઘેર આવ્યો ત્યારે પિતા બેઠા બેઠા ટપાલ લખતા હતાં. અનંતને જરા જિજ્ઞાસા થઈ, પણ કાગળ તરફ ન જોયું. ત્યાં અમુભાઈએ જ ટેબલ ઉપર પડેલો, ગરબડિયા અક્ષરવાળો કાગળ અનંતને આપ્યો.

‘આ કાગળ તું ગયા પછી નરભેરામ ભાઈ આપી ગયા.’ અનંત કાગળ વાંચી સ્તબ્ધ થઈ ગયો.

‘તમે એને જવાબ લખો છો ?’ તુરત જ પૂછ્યું.

‘હા કેમ ?’

‘શું લખો છો ?’

‘હું પુછાવું છું કે કન્યાની ઉમર કેવડી છે અને શું ભણી છે?’

‘મારે નથી કરવું.’ અનંત સ્પષ્ટ બોલી ગયો.

અમુભાઈ એના સામે તાકી રહ્યા. અનંતના મોં ઉપર એટલો નિશ્ચય જણાતો હતો કે અમુભાઈની બોલવાની હિંમત જ ન ચાલી. એમણે હાથમાં પકડેલી કલમ ટેબલ ઉપર મૂકી દીધી. કાગળ અધૂરો રહ્યો. અનંત કાગળ તરફ એક નજર ફેંકી ઉપર ચડી ગયો. અમુભાઈ એ એક નિઃશ્વાસ મૂકી ખુરસી ઉપર પીઠ ઢાળી.

સુમનનું મનોરાજ્ય

લગભગ એ કલાક પછી કાન્તા બિડી ત્યારે પ્રાણજીવનદાસ બાબુમાં બોલા લેતા. એમણે ઉદાડી કે પોતે સ્વાભાવિક રીતે જ બિડી તેની કાન્તાને ખબર ન પડી. પ્રાણજીવનદાસે કાન્તા બેડી થઈ કે તુરત કહ્યું: ‘તું ગભરાઈશ નહિ. મેં વિચાર કરી નાખ્યા છે. હું આજે જ ના લખી નાખું છું. વહેલા જ ખબર આપી દઉં એટલે એ લોકોને પણ વધુ હેરાન ન થવું પડે.’

કાન્તા પિતા સામે જોઈ રહી. આભારથી એનાં પોપચાં ઢળી ગયાં. પિતા કાન્તાનો આનંદ સમજ્યા. કાન્તાને પ્રસન્ન કરવામાં પોતાને આટલી શાંતિ મળશે એવું પ્રાણજીવનદાસે કોઈ દિવસ ધાયું નહોતું. કાન્તાને શુભ સમાચાર આપી તેઓ પાછા વળ્યા અને પોતાની પેઠી તરફ ગયા.

કાન્તા બિડી. હાથ મોં ધોઈ સુમનને ત્યાં ગઈ. સુમનના ઘરમાં ધમાલ મચી રહી હતી. સુમન જોરથી બોલતો હતો. તે સાંભળી કાન્તા થંભી.

‘ભલે, ભીખ માગીશ પણ આમ અપમાનપૂર્વક નહિ રહું. બા, ચાલો અહીંથી જતાં રહીએ.’ સુમન બોલતો હતો.

કાન્તાને વિચાર થઈ પડ્યો, અંદર જવું કે નહિ? એ કાંઈ પણ નિર્ણય કરે તે પહેલાં તો સુમનના કાકા બહાર નીકળ્યા. એમણે

કાન્તાને દીડી, કાન્તાએ એમને દીઠા. કાકા ગયા એટલે કાન્તા ઘરમાં દાખલ થઈ. સુમન એક ઝેગ ઉપર ચિંતાતુર વદને બેઠો હતો. માથાના વાળ વીખરાયેલા હતા. આંખો સહેજ લાલ અને તપેલી હતી. બાબુમાં બા બેઠેલાં હતાં. એમની નજર સુમનના મોં ઉપર હતી.

કાન્તા કાંઈ પણ બોલ્યા વિના આવી. સુમન એને જોતાં જ હસ્યો.

‘ક્યારે આવી ?’

‘આવી જ આવું છું.’

‘તારા ઘર જેવી જ ધમાલ છે ને !’

‘મારી ધમાલ તો તમે આવ્યા ત્યારે પતી ગઈ હતી. પાછી ઊપડી હતી પણ વળી પતી ગઈ.’

‘એટલે ?’

કાન્તાએ બધી વાત કરી. સામા પક્ષનાં લોકો મુંઝવેથી જ જન લઈને આવવાનાં હતાં તેને બદલે એ લોકોએ પોરબંદરથી લઈ આવવાનું ઠરાવ્યું અને ઘરનાં ઘાણાંખરાં માણસો પોરબંદર આવી ગયાં એવા કાગળમાં સમાચાર હતા તે સુમનને જણાવ્યા. પિનાની ચિંતા અને છેવટનો નિર્ણય પણ જણાવ્યો.

સુમન સાંભળીને આનંદ પામ્યો. કાન્તાએ તો તોપણ કહ્યું કે, ‘મને હજી ભય છે. પિતા આખરે કાઠના દોરવ્યા દોરવાશે અને ભારે દુઃખનો પ્રસંગ આવશે.’ સુમનથી એ ન મનાયું.

સુમનનાં બા આ સાંભળી રહ્યાં હતાં તે તો આ વિચિત્ર ઠોકરીને જોઈ જ રહ્યાં. સુમન ત્યાંથી ઊઠ્યો. કાન્તાને મેડી ઉપર આવવાનું કહી ઉપર ચડ્યો. કાન્તા પાછળ ગઈ.

‘આજ શી ધમાલ હતી ?’ કાન્તાએ ઉપર જતાં પૂછ્યું.

‘એની એ જ ધમાલ. કાકા કહે છે કે અહીં રહેવું હશે તો

રેવન્યુખાતામાં નોકરી કરવી પડશે. હું કહું છું કે મારે નોકરી નથી કરવી અને એમ છતાંય આ ન માને ત્યાંસુધી અહીં રહેવું છે.’

‘સુમનભાઈ !’ કાન્તા ધીરથી બોલી. ‘આપણે એક મોટી ભૂલ નથી કરતાં ? હું તો મારા ઉપરથી જ કહું છું, હોં ! આ વડીલોમાં જે રોષ, ધિક્કાર અને નિરસ્કાર ભર્યાં છે તે આપણામાં પણ નથી ? હું પિતા સામે લડી તેમાં મેં કાંઈ ખોટું ક્યું હોય એમ મને નથી લાગતું પણ મેં અવિનયપૂર્વક બધું ક્યું એવું તો મને દુઃખ થાય જ છે.’

‘તારી વાત સાચી છે.’ સુમન ઢીલો પડી જતાં બોલ્યો. ‘આપણે કહેવડાવીએ પોતાની જાતને અહિંસક સૌનક. મારી નાખનાર સામે પણ આંગળી ઊંચી ન કરીએ અને વડીલો તરફ રોષ બતાવીએ એ તો બધી રીતે ખૂરું કહેવાય. આપણે મક્કમ રહેવું જોઈએ પણ વિનય કે શાંતિ નહિ જ છોડવાં જોઈએ.’

‘મારા પિતાશ્રીએ આ વિચાર ફેરવ્યો ત્યારથી તો મને ખૂબ થયા કરે છે કે તેઓ બિચારા મારા સુખમાં જ રાગ છે પણ શું કરે ? પરાપૂર્વના સંસ્કારો અને સમાજનો ડર એમને એટલે બધો છે કે સમજવા જતાં કાંઈ કરી શકતા નથી. આપણાથી એમના પ્રત્યે રોષ કેમ બતાવાય ? એમની માન્યતા કે આજા નાકબૂલ હોય તો વિનયપૂર્વક ઇન્કાર કરીએ.’

સુમન અને કાન્તાએ આમ વાતો કરી પોતાના અવિનય ઉપર પશ્ચાત્તાપ કર્યો અને ભવિષ્યમાં એવું ન થવા દેવાનો મન સાથે નિશ્ચય કર્યો.

‘ત્યારે તમે કાલે તળાજા જાઓ છો ?’ કાન્તાએ પૂછ્યું.

‘હા, કેમ, આવવું છે તારે ?’

‘ના, ના. હમણાં તો પિતાશ્રી પાસે રહેવાની જરૂર છે. પણ ચંદ્રાલાબીને શું કહેવાના છો ?’

‘એ તો ત્યાં ગયા પછી ખબર પડે. એની તબિયત સારી હોય અને એમનામાં હિંમત હોય તો તો હું હમણાં જ રામપુર લઈ જાઉં.’

‘હમણાં ન લઈ જવાય. હજી ઓછામાં ઓછો એક મહિનો તો એમણે આરામ.લેવો જોઈએ.’

‘તારો માગ’ તો હવે સરળ થઈ ગયો ને?’

‘મને હજી નથી લાગતું. છેલ્લી ઘડીએ વિદ્ન આવી પડશે એવું મારા મનમાં લાગ્યા જ કરે છે.’

‘પણ કાન્તા, તું નાસી ગઈ હોત તો ક્યાં જત?’ સુમને જુદો જ પ્રશ્ન ઉપાડ્યો.

‘અનંતભાઈ પાસે, અમદાવાદ.’

‘ત્યાં અનંત ન મળત તો?’

‘તો વળી જોઈ લેત.’

‘પણ, તું એકલી ક્યાં જઈ શકે?’

‘એ તો ગઈ હોત તો ખતાવત.’ કાન્તા જરા ગંભીર થઈ ગઈ. ‘અને હજીયે ભય તો છે જ ને!’

‘કાન્તા!’ સુમન કાન્તા સામું જોઈ રહ્યો. ‘તારે પરણવું જ નથી?’

‘અત્યારે તો નહિ જ.’

‘ત્યારે, ક્યારે?’

‘જ્યારે ઇચ્છા થશે ત્યારે.’

‘તને કોઈ તરફ એવું ખેંચાણ નથી?’ સુમન જરા આગળ વધ્યો.

‘કોઈ તરફ નહિ.’ કાન્તાએ સ્વસ્થપણે જવાબ આપ્યો.

‘અનંત પ્રત્યે પણ નહિ?’ સુમને સ્પષ્ટ કયું.

‘ના,’ કાન્તા જરા અટકી. ‘હજી સુધી તો એવું ખેંચાણ નથી.’

સુમનને કાન્તા અચ્ચાદ્ય એમાં કંઈક અર્થ લાગ્યો. તે દિવસે

અનંતે એને ચુપ કરી દીધા હતાં એના મનમાં જ્યારે ત્યારે એ વિચારો આવ્યા કરતા હતા.

‘કાન્તા ! હું તો કહું છું કે તું ને અનંત લમ કરી નાખો ને !’ સુમનને આટલું સ્પષ્ટ ખોલતો સાંભળી કાન્તા ચમકી. એણે સ્થિર આંખે સુમન તરફ જોયું. સુમન સહેજ ભોંકે પડ્યો.

‘એ અત્યારે વિચારવાનું નથી.’ કાન્તા ગંભીર સ્વરે ખોલી. સુમન ચુપ થઈ ગયો.

વાત આ રીતે અટકી એટલે મૌન વ્યાપી ગયું. લગભગ એ મિનિટ સુધી મૌન પ્રસરી રહ્યું. બંનેને ગૂંચળામણ થવા લાગી.

‘ઠીક ત્યારે.’ કાન્તાએ મૌન તોડ્યું અને બોલી.

સુમન એને ખેસાડવા ઈચ્છતો હતો પણ ખોલી શક્યો નહિ. કાન્તા સહેજ હસી એને ચાલતી થઈ.

સુમન એના ગયા પછી વિચારમાં પડ્યો. એ જેમ જેમ વિચાર કરતો ગયો તેમ તેમ એને લાગ્યું કે અનંત અને કાન્તાએ પરણતું જોઈએ. બંને જગ્યાએ એને પાછો પાડ્યો. એથી એને લાગી આવ્યું પણ એટલા પછી પણ એને પોતાની માન્યતા સાચી લાગી.

સુમનને એક બીજો વિચાર પણ આવ્યો કે હમણાં આ વાત ન ઉચ્ચારવી. બધા રામપુર જઈએ, વિનુને વાત કરીએ અને એની મારફત વાત આગળ વધારીએ. વિનુનું વચન અનંત નહિ ઉથાપે એમ સુમનને લાગવા માંડ્યું. સુમન એટલું તો માનતો હતો કે કાન્તા અને અનંતમાંથી એક પણ તૈયાર થાય તો બીજું એનો ઇનકાર નહિ કરી શકે. સુમન કલ્પનાએ ચડ્યો. સુમનને આ મિલન વધુ ને વધુ આકર્ષક અને સુખદ લાગવા માંડ્યું. એને એમ પણ થયું કે જો આમ થાય તો અધરામાં અધરા પ્રશ્નો સાવ સરળ થઈ જાય.

સુમનનાં બાએ ઉપર આવી બીજી વાત કરી ત્યાંસુધી સુમન એના એ વિચારમાં ઘૂમ્યો, અને મનમાં રાચ્યો પણ ખરો.

આખરે ઘર છોડ્યું

કાન્તા સુમન પાસેથી જાડી ઘેર આવી. સુમનની વાતે એને ગંભીર બનાવી મૂકી હતી. જેમ વિચાર કરતી ગઈ તેમ તેમ એને લાગતું ગયું કે એમ ન જ થઈ શકે. અનંત તો ભાઈતરીકે જ રહેશે. ‘પરણું શા માટે ?’ દેશના કલ્યાણની ઈચ્છા હતી અને અનંતની સાથે રહેવાની ઈચ્છા હતી, એ બંને વસ્તુ લગ્ન વિના થઈ શકે એમ હતી. કાન્તાને સુમનનો વિચાર અવિચાર લાગ્યો.

કાન્તાના ઘરમાં હવે શાંતિ હતી. પ્રાણજીવનદાસ વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં રહેતા હતા. આઠેક દિવસ એમ નીકળી ગયા. નવમે દિવસે પોરબંદરથી કાગળ આવ્યો. કાન્તાના હાથમાં જ ટપાકીએ કાગળ આપ્યો. કાન્તાએ એના પર પોરબંદરની છાપ જોઈ. અનેક કલ્પનાઓ કરતાં એણે પિતાને કાગળ આપ્યો. કાગળ વાંચી પ્રાણજીવનદાસના મોં ઉપર ભય અને ચિંતા ફરી વળ્યા. કાન્તાને પણ એની અસર થઈ.

‘કાન્તા !’ અત્યંતે ઢીકા અવાજે પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા. ‘મેં બહુ સમજાવીને અને કાચારી કરીને લખ્યું હતું પણ એ લોકો નથી માનતાં.’

કાન્તા પિતાના હાથમાં રહેલા કાગળ તરફ જોઈ રહી. પ્રાણજીવનદાસે કાગળ ધર્યો. કંઈક સંકોચ પામતાં કાન્તાએ કાગળ લીધો અને વાંચ્યો. કાગળનો સાર આવો હતો:

‘...એ નહિ બની શકે. અમને અમારી આબરૂની કિંમત છે. અમારે સમાજમાં રહેવું છે. આખી દુનિયાને અમે બાણ કરી દીધી છે. આ કાંઈ કાળી વાઘરીનો વ્યવહાર નથી...શેઠજી, તમારે સમજવું જોઈએ. આમાં આપણા બેયની હલકાઈ ગણાશે....દીકરી ઉપર પહેલેથી જ દાખ રાખ્યો હોત તો આ વખત ન આવત.’

કાગળ નવીનચંદ્રના પિતાએ લખ્યો હતો. કાન્તા કાગળ વાંચી પ્રાણજીવનદાસ તરફ જોઈ રહી.

‘હવે શું કરશું, બેન ?’ લાચાર અવાજે પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા.

કાન્તાને જવાબ આપવાપણું નહોતું. પિતા તરફ એને જરા પણ રોષ નહોતો રહ્યો. પિતાના દુઃખનું કારણ પોતે છે એમ લાગ્યું.

‘તું વિચાર કરી રાખજો.’ પ્રાણજીવનદાસ ચિંતાતુર ચહેરે બહાર ગયા. કાન્તા શો વિચાર કરી રાખે ? માથે ધર્મસંકટ આવી પડ્યું હોય એવી મૂંઝવણ થવા લાગી. સાંજે પ્રાણજીવનદાસ જમવા ન આવ્યા. દુકાનના માણસ સાથે કહેવરાવી મોઢયું કે પોતે આજ મોડા આવશે. કાન્તાને પિતાની પણ ચિંતા થવા લાગી. છેક રાત્રે દસ વાગે પ્રાણજીવનદાસ ઘેર આવ્યા. મોં ઉપર ચિંતા અનેકગણી વધેલી જણાતી હતી. કાન્તાને ખૂબ લાગી આવ્યું.

પિતા બોલ્યા વિના પોતાની પથારીમાં જઈને સૂઈ ગયા. કાન્તાની મંથનરાત્રિ શરૂ થઈ. એકાંત હતું. જીવન દુઃખમય લાગવા માંડ્યું. બહુ વિચારો કર્યા પણ એકેય ધર્મમાર્ગ સૂઝ્યા નહિ. સામા પક્ષ તરફ રોષ આવ્યો પણ તુરંત જ ઊતરી ગયો. ‘એ બિચારાં બધાં રહિતાં ગુલામ છે.’ કાન્તાને લાગ્યું.

કાન્તા બેસી રહી, રાતના બે વાગ્યા સુધી બેસી રહી. બે વાગે ઊઠી ધીમે પગલે પિતાની પથારી પાસે ગઈ. પિતાનું મોં જોતાં લાગ્યું કે એમને ઊંઘમાં પણ શાંતિ નથી. કાન્તા પાછી વળી. એના મનમાં

એક વિચાર આવ્યો. અને પ્રત્યેક ક્ષણે એ વિચાર દૃઢ થવા લાગ્યો. કાન્તાએ પોતાના ઓરડામાં આવી બારણાં વાસ્ચાં, બત્તી નજીક લઈને બેઠી. વાસેલાં કમાડ તરફ નજર પડતાં દોરી યાદ આવી અને પોતાની જાન બૂલેલી જાત પ્રત્યે તિરસ્કાર ફૂટ્યો.

કાન્તાએ કાગળ અને કલમ લીધાં. મોં ખૂબ ગંભીર બની ગયું. પહેલાં તો લખવા જતાં હાથ સહેજ ધ્રુજ્યો. પણ જરા વારમાં સ્વસ્થ થઈ લખવા માંડ્યું.

ત્યાર મધરાત વીતી ગઈ હતી. પ્રાણજીવનદાસ બાબુના ઓરડામાં સૂતા હતા, અલંગ શાંતિ વ્યાપેલી હતી. કાન્તાએ કાગળ લખવા માંડ્યોઃ

પૂજ્ય પિતાશ્રી,

ખૂબ દુઃખ અને વેદનાપૂર્વક આ લખું છું. મને બીજાં એકેય માર્ગ ન સૂઝ્યો એટલે છેવટ આ માર્ગ લઉં છું. તમે દુઃખી ન થશો.'

કાન્તાનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું. કાણ જાણે કેમ પણ હોઠ જરી ફફડતા લાગ્યા. એના હાથમાંથી કલમ છૂટી ગઈ, અને કાગળમાં ડાઘો પડ્યો. એકાદ મિનિટ રહી, લિંમત એકઠી કરી કાન્તાએ કાગળ લીધો અને લખવા માંડ્યું :

‘વિસ્તારથી નહિ લખી શકું. હું અહીંથી જાઉં છું. ક્યાં જઈશ એની મને પણ ખબર નથી પણ તમે પાછળ ન આવશો. રામપુર તો નથી જ જતી. ત્યાં ધક્કો ન ખાશો.’

થાક ચડ્યો હોય એમ કાન્તા અટકી. આગસ મરડી ફરી લખવા માંડ્યું:

‘તમને મારા ઉપર ખૂબ પ્રેમ છે અને તમે મને દુઃખી કરવા નથી માગતા એ હું સમજું છું; પણ મારે લઈને જ તમારે દુઃખી થવું પડે છે તે હું જોઈ રહી છું એટલે તમારા દુઃખથી ત્રાસીને હું જતી નથી; પણ તમારું દુઃખ ન જોઈ શકવાથી જ જાઉં છું.’

થોડી વાર વિચાર કરી આગળ લખવા માંડ્યું :

‘હું પરણવા ઇચ્છતી જ નથી. મારે આપણા દેશની સેવામાં જિંદગી પૂરી કરવી છે. તમે ચિંતા ન કરશો. પ્રભુ મારી રક્ષા કરશે. હું નિર્મળ ભાવે પ્રભુની સેવા કરવા જાઉં છું, તો શું એ મને ભૂલી શકશે ?’

કાન્તાને લાગ્યું કે કાગળ પૂરો લખાઈ ગયો. એણે ફરીને એ વાંચ્યો. સંતોષ ન થયો એટલે આગળ લખ્યું :

‘તમારા મનમાં હવે અનંતભાઈ વિષે શંકા નહિ જ રહી હોય. એ મારા સગા ભાઈ છે. ભગ્નભક્ષા સાધુઓ કરતાં એમનામાં વિશેષ સાધુતા છે. એમનું આખું જીવન ધર્મધર્મથી ભરી જોવાનું છે. એમના ઉપર લગીરે શંકા ન લાવશો. અને આપુજી, મારા વિષે કલ્પનાઓ કરી દુઃખી ન થશો. હું છોડતી છું એ વાત સાચી, પણ હું નમાલી નથી. તમારા સિચેક્ષા અને લગાઈએ આપેલા સંસ્કારોએ મને મારી રક્ષા કરતાં શીખવ્યું છે, વધુ શું કામું ? અત્યારે તો મને ભૂલી જાઓ. હું તમને કોઈ દિવસ નહિ ભૂલું, મેં તમારા ઘણા ગુના કર્યા છે. તમારું અપમાન પણ કર્યું છે. પિતા છો, સાગરસમા છો, મારી ઉદ્ધતાઈ ભૂલી જાઓ. તમારા ખરા અંતઃકરણથી મને માફી આપજો.’

એક પાનું પૂરું થયું છતાં કાન્તાને સંતોષ ન થયો. એણે બીજું પાનું લઈ આગળ લખવા માંડ્યું :

‘મારે રાષ્ટ્રસેવા કરવી છે એટલે હું જાની તો નહિ રહી શકું. મારે ભાગવું પણ ન જોઈએ પણ તમે મને રજા ન આપો અને આપો તોયે બધો દોષ તમારા માથે આવે એટલે હું આખા સમાજને જાણ કરવા માગું છું કે હું એકલી જ દોષિત છું.’

‘હું થોડો વખત તમને નહિ જણાવું કે હું ક્યાં છું પણ અંતે તો જણાવીશ અને તમે એલાવશો તો તમારી માફી માગવા જાતે જ આવીશ પણ ખરી.’

કાન્તાએ કાગળને પૂરો કર્યો. કાગળને અંતે ‘આશંકિત કાન્તા’ લખ્યું પણ તુરત જ છેકી નાખ્યું અને ‘કાન્તાનાં વંદન’ લખી કાગળ ફરી વાંચવા માંડ્યો. મનમાં કંઈકે નિરાંત થઈ. તુરત જ બીજો કાગળ લીધો.

એક કાગળ પૂરો થતાં જ કાન્તાના મોં ઉપરની ગભરામણ દૂર થઈ ગઈ અને પોતે કંઈ સાદસ કરતી હોય એવા ઉત્સાહભર્યા ભાવો મોં ઉપર તરી આવ્યા.

બીજો કાગળ અનંતને લખ્યો એમાં વાર ન લાગી. કાગળમાં આઠ દસ લીટી જ લખી:

પ્રિય અનંતભાઈ,

આખરે મારે ઘર છોડ્યું પડે છે. તમે ગયા પછી તો ઘણા બનાવો બની ગયા. પિતા પ્રત્યે મને જરા પણ રોષ નથી. બિલકુલ એમને દુઃખમુક્ત અને દોષમુક્ત કરવાના ખ્યાલથી જ ઘર છોડું છું.

અત્યારે તો અમદાવાદ જઈ છું. હું ધારું છું કે તમે જ્યાં હશે ત્યાં આ કાગળ વિનુભાઈ મોકલાવી આપશે.

અત્યારે ત્રણના ટકોરા થયા છે. મારે ચાડચારની ફાસ્ટમાં નાસવું છે. પિતા-વિશ્વાસુ પિતા—બાબુના ઓરડામાં સૂતા છે. મારે લઈને એમની ચિંતાનો પાર નથી.

તમે ક્યાં મળશો ? હું ક્યાં જઈશ ને શું કરીશ એ કશી ખબર નથી. ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખી અલીથી તો નીકળું છું.

તમારી એન,

કાન્તાનું વંદન.

બંને કાગળ જુદા જુદા કવરમાં નાખ્યા. અનંતના કવર ઉપર રામપુરનું સરનામું ક્યું અને વિનુને લલામણુ લખી, પિતાના કવર ઉપર ‘પૂજ્ય પિત.શ્રી’ એટલું જ લખ્યું.

કાન્તાએ બંને કવર પથારી નીચે રાખ્યાં અને હળવેકથી બારણું ઉઘાડ્યાં. ધીમે પગલે પિતાનો ઓરડો જોઈ આવી પિતા ઘસઘસાટ ઝેંધતા હતા. કાન્તા ખૂબ ચુપકીદીથી દીવાનખાનામાં ગઈ. પિતાનો કોટ ટિંગાતો હતો. ઘડીક જીભી રહી. મન પાછું પડ્યું, પણ હિંમત એકઠી કરી ખિસ્સામાંથી પાકીટ કાઢ્યું. આખા અંગમાં કંપારી વફૂટી. લયબ્યાકુળ આંખો ચારે બાજુ ફરી વળી.

પાકીટમાંથી દસ રૂપિયાની નોટ કાઢી પાછું ખિસ્સામાં મૂકી દીધું. ખૂબ સાવચેતીથી, ડરતી ડરતી પોતાના ઓરડામાં આવી, પથારી નીચેથી કવર કાઢ્યાં. પિતાના કવરમાંથી કાગળ કાઢી નીચે લખ્યું; ‘તમારા પાકીટમાંથી દસ રૂપિયા લીધા છે.’ કાગળ પાછો કવરમાં નાખ્યો અને ધીમે પગલે દીવાનખાનામાં જઈ કોટના ખિસ્સામાં કાગળ મૂકી આવી.

સાડા ત્રણનો ટકારો થયો. કાન્તાએ ઉતાવળ કરવા માંડી. ધીમેથી બેગ ઉઘાડી બે જોડ કપડાં કાઢ્યાં અને થેલીમાં નાખ્યાં. એક વખત બધું યાદ કરી લઈ ઓરડામાંથી બહાર નીકળી. બારણા પાસે ત્રગીર જીભી રહી. પિતાના ઓરડા તરફ પગ વળ્યા પણ બળાતકારે ફળિયામાં જતી હોય એમ ઓસરીએથી નીચે જતરી. બાબુબાબુ નજર કરતી ડેલીનાં બારણાં પાસે આવી પહોંચી. બાબુના ઘરમાં કાઈને ઉધરસ આવી તેનો અવાજ આવતાં કાન્તા ધ્રુવ જડી, ક્ષણવાર બારણા પાસે લપાઈ રહી. એક વખત પોતાના ઓરડા તરફ, પિતાના ઓરડા તરફ અને આખા ઘર તરફ દષ્ટિ ફેંકી બારણું ઉઘાડ્યું અને બહાર પગ મૂક્યો. ધીમેથી બારણું વાસી ચારે તરફ નજર ફેરવી કાન્તા ઉતાવળે પગલે સ્ટેશન તરફ ચાલી નીકળી.

વિચિત્ર અનુભવો

કાન્તા શ્વાસભેર સ્ટેશને આવી પહોંચી. અમદાવાદની ટિકિટ સ્વર્ધ સ્ત્રીઓના ડબ્બામાં બેસી ગઈ. રસ્તામાં અને સ્ટેશન ઉપર કોઈ ઓળખીતું ન મળ્યું એથી મનમાં જરા નિરાંત થઈ. ગાડી ઊપડવાની સીટી વાગી ત્યારે કાન્તાને એક વખત લાવનગર જેઈ લેવાની ઇચ્છા થઈ આવી. 'સ્ટેટફોર્મ' ઉપરથી ગાડી પસાર થવા લાગી ત્યારે કાન્તા આરીમાંથી બહાર જેઈ રહી.

ગાડી એની ગતિએ જવા લાગી. કાન્તા આખી રાત સુતી જ નહોતી છતાં એને ઊંઘવાનું યાદ ન આવ્યું. 'હવે ક્યાં જવું, શું કરવું' એ વિચારો એના મગજમાં આવવા લાગ્યા. ઘડીક ભય પણ લાગ્યો કે પિતાશ્રી ક્યાંક રસ્તામાં જ પકડાવશે.

ઘોળા સ્ટેશને કાન્તાએ અનંત ઉપર લખેલું કવર પોસ્ટના ડબ્બામાં નાખ્યું અને અનંતના વિચારો કરવા લાગી. અનંત મળી જાય તો અંધી મૂંઝવણોનો નિકાલ આવી જાય એમ એને લાગવા માંડ્યું. ગાડી તો એક પછી એક સ્ટેશનો વટાવતી આગળ નીકળી જતી હતી પણ કાન્તા એના વિચારોમાં ચકરાવા જ લેતી હતી.

કાન્તાને એક વિચાર આવ્યો કે છોકરાઓ તો ઘણા નાસી જાય છે, મારા જેવી છોકરીઓ નાસતી હશે ? કાન્તાને કોઈ યાદ ન

આવ્યું. લડતના દિવસોમાં છોકરાઓ ઘણા નાસીને આવતા પણ કોઈ છોકરી આવ્યાનું એણે સાંભળ્યું નહોતું. નાસીને આવનાર છોકરા તરફ કાન્તાને માન ન રહેતું. કાન્તા એવા છોકરાને નમાલા સમજતી. ‘કહીને આવતાં શું થાય? માઆપ કંઈ બાંધી રાખે? અને બાંધે તોયે કેટલા દિવસ?’ કાન્તા એવા સૈનિકાને આવું સંભળાવવાનું પણ ચૂકતી નહિ.

અમદાવાદ સ્ટેશન આવતાં તો રાત પડી. રસ્તામાં સ્ટેશનો ઉપર અને ગાડીમાં કાન્તાએ બે ત્રણ ઓળખીતાઓ જોયા પણ પોતે સ્ત્રીઓના ડબ્બામાંથી બહાર નીકળી જ નહિ. અમદાવાદ આવતાં કાન્તાને વિચાર થઈ પડ્યો કે હવે ક્યાં જવું? વિચારમાં ને વિચારમાં સ્ટેશન બહાર નીકળી. સામે રેવાળાઈ-ધર્મશાળાનું નામ વાંચ્યું એટલે એ તરફ એ ગઈ.

દરવાજામાં દાખલ થઈ એટલે ઓટલા ઉપર એટલા સૌ એના તરફ જોઈ રહ્યા. કાન્તાએ દરકાર ન કરી. ધર્મશાળાના મહેતા પાસે જઈ ઓરડી માગી. મહેતો વીસ વર્ષની જુવાન કુમારિકાને એકલી જોઈ વિચારમાં પડી ગયો. કાન્તાએ ફરીને ઓરડી કાઢી આપવાનું કહ્યું. મહેતો કંઈ જવાબ ન આપી શક્યો. બીજા મુસાફરો ત્યાં એકઠા થઈ ગયા અને કુતૂહલથી જોવા લાગ્યા. કાન્તા રોપલર્યા મુખે પાછી ફરી. એકઠા થયેલા માણસો એને નોંધી રહ્યા. ઓટલા ઉપરથી કોઈ ખડખડાટ હર્યું.

કાન્તાએ સડક ઉપર આવી શહેર તરફ ચાલવા તો માંડ્યું પણ ક્યાં જવું એ સૂઝ્યું નહિ. અમદાવાદમાં એનાં ઘણાં સગાં રહેતાં હતાં પણ ત્યાં તો જવું જ નહોતું. ચાર પાંચ લડતનાં ઓળખીતાં હતાં પણ કોઈના ઘરની ખબર નહોતી. એને થયું કોઈ સ્ત્રી-સંસ્થામાં જઈ. રસ્તામાં કોઈને મહિલા-આશ્રમનું ઠેકાણું પૂછી એ તરફ ચાલી.

કાન્તાને વિચિત્ર અનુભવો થવા લાગ્યા. બે ચાર સ્થળે પૂછપરછ

કરી કાન્તા મહિલા-આશ્રમ પાસે આવી તો ખરી, પણ ત્યાં સુધીમાં તો પોતે કોઈ આશ્રય હોય એમ લોકાનાં વર્તનથી એને જણાયું.

કાન્તાએ મહિલા-આશ્રમનું બારણું ખખડાવ્યું. ચાળીસેક વર્ષની એક આઘેડ સ્ત્રી બારણામાં આવી. એના મોં ઉપરથી એ મહિલા-આશ્રમની જવાબદાર વ્યક્તિ લાગતી હતી. મોંની રેખાઓ એ બાઈને જમાનાની બાઈલ તરીકે જાહેર કરતી હતી.

એણે પૂછ્યું :

‘કેમ બેન, ક્યાંથી આવો છો?’

જવાબ આપવામાં જરા ઢીલ થઈ ગઈ. પેલી બાઈનું મોં બગડી ગયું.

‘ક્યાંથી, નાસીને આવો છો?’

કાન્તાએ હા પાડી અને માગણી કરી કે માત્ર આજની રાત જ સૂવું છે.

પેલી બાઈએ જવાબ આપ્યો : ‘આ ધર્મશાળા નથી.’

કાન્તા રોષમાં પાછી ફરી.

ક્યાં જવું એ પ્રશ્ન આટલો વિકટ નીવડશે એમ એણે નહોતું ધાર્યું. ઘડીક તો આખી રાત રખડી રખડીને કાઢી નાખવાનો વિચાર આવ્યો. સવારે તો ક્યાંક સ્થાન મેળવી જ લેવાશે એમ એણે માન્યું. પણ આખી રાત રખડવું ક્યાં? પોલીસ પકડે તો? કાન્તા કાંઈ નક્કી ન કરી શકી.

અંતે લડતની ઓળખાણો યાદ કરવા લાગી. કાન્તાને એ ત્રણ કુટુંબો યાદ આવ્યાં. ‘સુમતિબેન યાદ આવતાં મનમાં શાંતિ થઈ. સુમતિબેન મોટાં ધનવાન અને સુધારક છે એમ કાન્તા જાણતી હતી. ત્યાં જ જવું એમ નક્કી કર્યું. સુમતિબેન એલીસપ્રાંજની પેલી બાબુ

રહેતાં હતાં તે પણ કાન્તા ગાળતી હતી. ત્યાં જરૂર સ્થાન મળશે એવો કાન્તાને વિશ્વાસ આવ્યો.

આજ્યે પાર નહિ આવે એમ લાગતાં કાન્તા બસમાં બેઠી અને એલીસપ્રાગની પેલી બાળુ બતરી, સુમતિબેનના બંગલા તરફ ચાલવા લાગી. ચાલતાં ચાલતાં કાન્તાને વિચાર આવ્યો કે અનંતભાઈનો પત્નો કદાચ વિદ્યાપીઠમાંથી મળે. અનંત મળે તો સુમતિબેનને ત્યાં પણ નથી જવું એમ કાન્તાને વિચાર આવ્યો.

કાન્તા સુમતિબેનનો બંગલો વટાવી આગળ ચાલી. મ્યુનિસિપાલિટીની હદ વટાવી એટલે અંધારું શરૂ થયું. ધનધોર અંધારું અને બંને બાળુ પટ્ટાની દાર. સામે કે આળુબાળુ કંઈ દેખાય જ નહિ. કાન્તા બેશબેર ચાલવા લાગી. કાન્તા નીડર હતી છતાં કંઈક બનશે તો એકું એનું થવા લાગ્યું.

વિદ્યાપીઠનો રસ્તો આવતાં કાન્તા એ તરફ વળી. અંધારામાં વિદ્યાપીઠનું મકાન દેખાવા લાગ્યું. કાન્તાને આટલો તો વિશ્વાસ હતો જ કે અહીં રાત ગાળવા તો મળશે જ. થોડેક ચાલતાં વિદ્યાપીઠનાં મકાન બંધાં. ઘર બંધ હતાં. ખુલ્લી પરસાળમાં બે માણસો સન્ન હતા. કાન્તા ધીરેકે બોલી રહી પણ જગાડવાની હિંમત ન ચાલી.

‘કેમ બેન ?’ પથારીમાં એક માણસે બેઠા ચર્ક પૂછ્યું.

કાન્તા ચમકી ગઈ પણ મનમાં જરા નિરાંત થઈ.

‘અહીં કોઈ અનંતભાઈ આવ્યા છે ?’ કાન્તાએ ત્યાં બેઠાં બેઠાં જ પૂછ્યું.

પેલા ભાઈ બેઠીને કાન્તાની નજીક આવ્યા. કાન્તાને ઓળખવા પ્રયત્ન કરતા હોય એમ એમણે બોલ્યું પણ ઓળખાણ ન પડી.

‘અનંતભાઈ ! રામપુર રહે છે તે ?’

‘હા.’ કાન્તા આનંદ પામી.

‘એ તો દસ બાર દિવસ પહેલાં અહીં આવ્યા હતા.’

‘હમણાં ક્યાં છે તે આપને ખબર છે?’

‘આપ કોણ છો? ક્યાંથી આવ્યા છો?’ જવાબ આપવાને બદલે એમણે પ્રશ્નો પૂછ્યા.

‘હું-હું ભાવનગરથી આવી છું. અનંતભાઈ, મારા મિત્ર છે.’

‘આપનું નામ?’

‘કાન્તા.’

‘તમે લડનમાં હતાં?’

‘હા.’

પેલા ભાઈ વિચારમાં પડ્યા. થોડી વાર રહી એ બોલ્યા:

‘તે...અત્યારે અનંતભાઈને ક્યાં શોધશો?’

‘અહીં સૂઈ શકાય એવું છે?’ કાન્તાએ સંકેત આપતા અવાજે પૂછ્યું.

સાંભળનારને આશ્ચર્ય થયું પણ એણે ‘સગવડ છે’ એમ જવાબ આપ્યો અને કાન્તાને પરસાળ તરફ આવવા કહ્યું.

‘હા...તમે કીર્તિને ઓળખો છો?’ પેલા ભાઈએ પૂછ્યું.

‘કીર્તિ?’ કાન્તા યાદ કરવા લાગી. ‘જે લડન પછી કલકત્તા પાછા ગયા હતા તે?’

‘હા, એ જ.’

‘અહીં નથી પણ આશ્રમમાં છે. એમને કદાચ અનંતની ખબર હોય.’

કાન્તા પરસાળ પાસે ઊભી રહી, બંનેની વાતોથી ખીજા ભાઈ સૂતા હતા તે જાણી ગયા. એમણે આશ્ચર્યપૂર્વક કાન્તા સામે જોયું. પહેલા ભાઈએ એમને ટૂંકમાં સમાચાર આપ્યા.

‘ત્યારે તો એમને ચમનભાઈ ને ઘેર જ લઈ જઈ એ. ત્યાં સુવાનું અનુકૂળ થશે. ભાગીરથી એન પણ છે.’

‘ના, ના. આપને વાંધો ન હોય તો હું અહીં સહી શકીશ.’

‘ભલે એમ કરીએ.’

ખંને ભાઈઓએ પોતાની પથારી એક બાજુ કરી લીધી અને કાન્તા માટે ઘરમાંથી પાગરણ લાવી એક તરફ મૂક્યું. કાન્તા પથારી કરીને સૂતી.

પેલા ભાઈઓ એકાદ કલાક ન સૂઈ શક્યા એ કાન્તાએ જોયું. કાન્તાને ગઈ રાતને ઉઠાગરો હતો અને થાકીને લોથ થઈ ગઈ હતી છતાં અર્ધી રાત સુધી ઉંઘ ન આવી. વિચારો ઉપર વિચારો આવવા લાગ્યા. પોતે ક્યાં આવી છે એ વિચારે એને પોતાને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું. પિતાનો ખ્યાલ આવતાં દયા આવી ગઈ. સુમન યાદ આવ્યો. છેલ્લી ઘડીએ સુમનને ખબર પણ ન આપી શકાયા તેનું દુઃખ થયું.

પાછલા પહેારે કાન્તાની આંખ મિચાઈ ગઈ. નિદ્રાની મીઠી ગાદમાં ઘડીક તો દુઃખ, થાક, વ્યથા અને મંથન ભૂલાયાં.

નિખાલસ એકરાર

કાન્તાનાં આ સવારે છ વાગે જગ્યાં. એમણે કાન્તાનાં પથારી તરફ જોયું જ નહિ. સાતેક વાગે પ્રાણુજીવનદાસ જગ્યા, એમણે કાન્તાને ન જોઈ એટલે સૂતી હશે એમ માની એના ઓરડા તરફ ગયા. પથારીમાં કાન્તા નહોતી એટલે માન્યું કે હમણાં ચિંતામાં છે એટલે ફરવા ગઈ હશે.

નવ વાગવા આવ્યા ત્યાંસુધી કાન્તા આવી નહિ એટલે પ્રાણુજીવનદાસને જરા ચિંતા થવા લાગી. કાન્તાની આંતે પૂછ્યું તો એને કશી ખબર નહોતી. ચિંતામાં ને ચિંતામાં કોટ પહેરી દેવદર્શન ગયા, ખિસ્સામાં હાથ નાખવાનો કંઈ પ્રસંગ જ ન આવ્યો.

ઘેર આવ્યા ત્યારે પણ કાન્તા ન મળે. પ્રાણુજીવનદાસની ચિંતા વધવા માંડી. તેઓ સુમનને ત્યાં ગયા તો સુમન આઠ દિવસથી તળાજી ગયો હતો. પ્રાણુજીવનદાસની ચિંતાનો પાર ન રહ્યો. સુમનને ત્યાંથી પાછા ફરતાં એક વેપારી મળ્યો. કામનો કોઈ કાગળ શોધવા ખિસ્સામાં હાથ નાખ્યા ત્યાં કવર જેવું લાગ્યું. બધાં કાગળિયાં કાઢ્યાં. કવર અને તે ઉપર 'પૂજ્ય પિતાશ્રી' એવા કાન્તાના હસ્તાક્ષર જોઈ પ્રાણુજીવનદાસ સાનસાન ભૂલ્યા. વેપારી સાથે જેમ બન્યું તેમ જલદી પતાવી ઉતાવળે પગલે ઘેર આવ્યા અને સીધા દીવાનખાનામાં જઈ કાગળ ફેરવ્યો.

કાગળ વાંચતાં એમનું માથું કરવા લાગ્યું. અને હાથે આંખો દબાવી કેટલીએ મિનિટો સુધી એમને એમ બેસી રહ્યા. આંખ ઉપરથી હાથ ઉપાડ્યો ત્યારે આંખો ભીની હતી. પ્રાણજીવનદાસથી રડી જવાયું. દૂસકાં પણ ન રોકી શકાયાં.

એમના મોં ઉપર જરાયે રોગ નહોતો. વેતનાર પથ્થર હોય તોયે પીગળી જાય એટલું કારણ વ્યાપેલું હતું. પ્રાણજીવનદાસ જબરા મુત્સદી હતા. એમના મોંની રેખાએ પણ એમની ક્ષમતા અનાવતી હતી, અત્યારે એ અંધી રેખાઓ ફરી ગઈ હોય એવું અંતી ગયું.

દીવાનખાનામાં કોઈ નહોતું. બાવનગરના આ મુત્સદીનું દૂસકું કોઈએ સાબળ્યું નહિ. તેમ ભલભલાને પાણી પાનારે આ પુરુષનું અશ્રુગિંદ્ર કોઈએ વેતનું નહિ. ઘણી વાર સુધી તેઓ ત્યાં જ બેસી રહ્યા. શું કરવું એ એમને મુશ્કેલ નહિ તાર કરવાના વિચારે આગ્યા પણ શમી ગયા. એમને તો પોતે જ દોષિત લાગવા માંગ્યા. કાન્તાને દુઃખ થાય એવું એક પણ પગલું લેવાની એમની દિમિત ન રહી.

‘મારો જ પાંક. બીજું શું ? કાન્તા જેવી વીકરી કેને હોય ! મેં મૂરખ સાક્ષાત સરસ્વતીને ન એાળખી !’ પ્રાણજીવનદાસ સંભારી સંભારીને રડવા લાગ્યા.

કાન્તાની આંખે અંધર પડી. એ વિચારી તો અમર્યાએ રડી પડે એવી હતી. એણે તો કંઈપણ કરી મૂક્યું. નોકરો દારા આજુબાજુમાં અંધર પડતી જાય છે એમ જાણતાં પ્રાણજીવનદાસ અવગ્રહ થયા અને કાન્તાની આંખે અવગ્રહ થવાનું કહી ‘વાત દબાવવાની મૈથુના આપી.

ધીમે ધીમે ગામમાં વાત પ્રસરવા લાગી. પ્રાણજીવનદાસ દરરોજની રીતે અંધરમાં જવા નીકળ્યા. પણ મોં ઉપર દુઃખ છાનું નહોતું રહેતું. નજીકનાં સંબંધીઓ પૂછવા લાગ્યાં. પ્રાણજીવનદાસ લોકોથી થાક્યા અને ઘેર પાછા આવ્યા.

સાંજ સુધી તો શું કરવું એ કાંઈ સમજું જ નહિ. છેક સાંજે તળાબ જઈ સુમનને મળવાનો વિચાર આવ્યો. મોટર લઈ તળાબ ઉપડ્યા. સુમનના સસરાનું ઘર એમણે જોયું હતું. અંધારું થયા પછી તેઓ પહોંચ્યા એટલે સૌના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. ખૂબ આગ્રહ થયો છતાં તેઓ મોટરમાંથી નીચે ન ઉતર્યા. આગ્રહપૂર્વક એમણે સુમનને મોટરમાં બેસાડ્યો.

સુમનને લઈ મોટર ભાવનગરને માર્ગે ચાલી. રસ્તામાં પ્રાણજીવનદાસે સુમનને વાત કરી. સુમન સ્તબ્ધ બની ગયો. પ્રાણજીવનદાસે એના હાથમાં કવર મૂક્યું. સુમને કાગળ વાંચ્યો. એની પણ શુદ્ધિ બહેર મારી મઈ હોય એમ ઘડીક તો ડાળા ફાડી જોઈ રહ્યો.

‘બોલ, શું કરશું ?’ દુઃખપૂર્વક પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા.

‘અમદાવાદ ગઈ હશે.’ સુમન થડકતા અવાજે બોલ્યો.

‘તું કંઈ જાણે છે, સુમન ?’

સુમન ભયપૂર્વક તાકી રહ્યો.

‘તું જ નહિ. સાચું કહે. કાન્તા વિના હું મરી જઈશ.’

સુમનના મોં ઉપરથી ભય ખસ્યો જ નહિ.

‘મારે હવે કાંઈ નથી કરવું, બસ, એક વખત કાન્તાને મળવું છે. સુમન ! સાચું કહે, તને કાંઈ ખબર છે ?’

‘આ વખતની કાંઈ ખબર નથી.’

‘ત્યારે ?’

‘પહેલાં કાન્તા નાસી જવાની વાત કરતી હતી.’

‘અત્યારે ક્યાં છે તેની તને ખરેખર ખબર નથી ? સાચું કહે છે-?’

‘સાચું જ કહું છું કે મને ખબર નથી.’ સુમનના અવાજમાં નિખાલસતા હતી તે પ્રાણજીવનદાસે ઓળખી.

‘બોલ ત્યારે શું કરશું ?’

‘અમદાવાદ જઈએ...પણ તમે.....’

‘હું એને કંઈ જ નહિ કરું. મારે કંઈ કરવું જ નથી.’ અવાજ ખોખરો થયો.

સુમન પ્રાણજીવનદાસનો ચહેરો જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. આ અદ્ભુત પરિવર્તન એનાથી સમજાયું નહિ.

‘અત્યારે મોટરમાં જ અમદાવાદ જઈશું ?’

‘ના, સવારની ટ્રેનમાં જઈએ. દિવસની ટ્રેનથી વખતે રસ્તામાંથી પણ કંઈ સમાચાર મળે.’ સુમને કહ્યું.

ભાવનગર પહોંચતાં સુધી પ્રાણજીવનદાસે કાન્તા વિષે વાતો કરી અને દુઃખ તથા પશ્ચાત્તાપ પ્રગટ કર્યાં. સુમન તો તાબુબ થઈ ગયા. સુમન પ્રાણજીવનદાસને જાખરદસ્ત દંભી માણસ તરીકે ઓળખતો હતો, આજ એની વર્ષોની માન્યતા નષ્ટ થઈ અને પ્રાણજીવનદાસ તરફ આદરભાવ થયો.

રાત્રે સુમન પ્રાણજીવનદાસને ત્યાં જ સૂઈ રહ્યો. સવારની ફાસ્ટ-ટ્રેનમાં અનંત ગયો હતો અને કાન્તા પણ ગઈ હતી તે-માં પ્રાણજીવનદાસ અને સુમન બેઠા. ગાડી ઊપડી.

‘કાન્તા પાછી આવશે પછી લગ્ન વિષે શું કરશો ?’ સુમને વાત ઉપાડી.

‘લગ્ન વિષે કરી જ નાખ્યું છે. જે સગપણ છે તે ફેક; અને પછી તો કાન્તાને કરવું હોય તે કરે.’

‘સામા પક્ષના.....’

‘એને હું લખી નાખીશ. મને દીકરીના જીવતર કરતાં મારી આખર વધારે વહાલી નથી.’

‘તમે પહેલેથી જ દયાણુ ન કયું હોત તો ?’ પ્રસંગનો લાલ લેતો હોય એમ સુમન છૂટથી સવાલો પૂછવા લાગ્યો.

‘મને આટલી બધી ખબર નહોતી, લગ્ન વખતે ધાંધલ કરવાની આજનાં ભણેલાં છોકરા-છોકરીઓને ટેવ પડી ગઈ છે, પણ મારી કાન્તા જુદી જ નીકળી.’

સુમન કાન્તાના પિતા સામે જોઈ રહ્યો.

‘સુમન ! કાન્તાએ તે દિવસે દોરી લીધી ત્યારથી જ મેં મનમાં નક્કી કયું કે આની આડે ન આવવું.’

સુમન બાળતો હતો છતાં એના મોં ઉપર આશ્ચર્ય પ્રગટ્યું.

‘પ્રભુએ જ મારી જિંદગી બચાવી. કાન્તા ગઈ હોત તો મારે અપીણ ખાઈને જ સૂઈ જવું પડત.’

સુમન ન બાલ્યો એટલે પ્રાણજીવનદાસે સુમનને વિસ્તારથી વાત કરી. સુમનને વાતમાં રસ આવ્યો અને કાન્તા મોટી ને મોટી લાગવા માંડી.

‘સુમન !’ પ્રાણજીવનદાસના અવાજમાં દુઃખ અને લપ્ત અને હતાં. ‘આવી દીકરી પ્રભુએ દોષને આપી હશે ! મારે એક દીકરો છે પણ સાત દીકરાને ભૂલાવે એવી આ દીકરી છે !’ અવાજ ગળગળો થઈ ગયો. ‘માણસ કેવો ડરપોક થાય છે ! હું કોઈ આ બધું નથી સમજતો ! પરાણે લગ્ન કરવાથી આખી જિંદગી અરબાદ થાય એ હું બાણું છું. પણ હું ન સમજ્યો. મારે તો સૌને રાજી રાખવાં હતાં.’

‘મનેય માસા એમ થતું હતું કે તમે અમરથા તો સુધારક વિચારના છો.’ સુમન બાલ્યો. એના અવાજમાં વિનય અને નમ્રતા હતી.

‘વિચારને શું કરવા ? એ તો એક જનનો ડોળ હતો. મારે તો સૌને સારું લગાડવું હતું. નાતના પટંસિયાઓનેય રાજી રાખવા અને

જીવાનિયાએતેય હાથમાં રાખ્યા. સુમન ! કાન્તાએ મારી આંખ ન ઉઘાડી હોત તો મરતાં સુધી એવો ડોળ રાખીને ફરત.’

પચાસ વરસના પ્રાણજીવનદાસ સુમન જેવા છોડરા પાસે એકરાર કરતા હતા એથી સુમનને તવાઈ લાગી. પણ પ્રાણજીવનદાસના મોં સામે જોતાં એમ લાગે કે તેઓના અંતરના આગળા બિંદી ગયા છે. સુમન ન હોત તો કોઈનીયે પાન તેઓ હૃદય ખોલી નાખત તો જ એમને શાંતિ થાત.

‘અંતે જમન, નાનગતમા જંમને મોટા થવું હોય તેમને આવો ડોળ રાખવો જ પડે છે. બલેતે માન-મરતંમા મળે પણ એમની છાતી ઉપરનો ભાર કોઈ દિવસ ઓછો ન થાય હો ! તને તો આ બધી ક્યાંથી ખબર હોય ? આપણી આ વળાવળમાંયે શું છે ?’

સુમન એક પાગ શબ્દ બોલ્યા વિના સ્થિર મનથી સાંભળતો હતો.

‘લડતમાં મારા જેવા બાદ છૂટી ગયા. એય બાબુ ડાકલી વગાટે. તેં જેનાં નહિ કે લગ્ન રંગમાં આવી એટલે આપણા ફેટલાય નેતાઓ માન પડી ગયા ! ફેટલાયને કુંદ કુંદ કામ નીકળી આવ્યું ! અંતે ગાંધીજીએ હરિજનપ્રર્મન શરૂ કરી એટલે વળી બદલ નીકળી આવ્યા. તુ જો, આ બધા મોટાગેમાથી કોઈ ગામડાંમાં જાય છે કે કોઈ દેદની નિશાળ કાઢી એવું છે કે કોઈ ભોંડોમા કે જંગલો જતોમા કામ કરવા જાય છે કે પરિપદ ભરવી હોય તો હાગર. પ્રચારકામ કરવું હોય તો તૈયાર. બાપજ કરતાં, પત્રિકા કાઢવી એ બધું એમને કાવે.’

‘પણ એનીયે જરૂર તો ખરી જ ને ?’ કોઈને અન્યાય ન થાય એ વ્રતથી સુમન બોલ્યો.

‘જરૂર તો ખરી જ. પણ સાચા કામ વિના-હાથ, પગ ને હૃદયનાં કામ વિના-તો એ બધું કામ નકામું જ ને ! અમારા એક ભાઈ કહે છે, આ પ્રચારકામ તો દેડકા જેવું છે. રાત્રે તળાવમાં દસ

દેડકાં હોય તો ફાંદિં ફાંદિ કરી ગજવી મૂકે. એટલે આપણી સાચી તાકાતની તો ખચર જ ન પડે. ’

સુમનને પ્રાણજીવનદાસની દલીલ સાચી લાગી. લીમડો ઝેરશન સુધી આવી ને આવી વાતો ચાલી. ત્યાં ગિરદી થઈ એટલે વાત અટકી પડી. વાત અંધ થતાં જ પ્રાણજીવનદાસને કાન્તાના વિચારો આવવા લાગ્યા અને મોં ઉપર ચિંતા ફરી વળી. સુમન પ્રાણજીવનદાસની વાતોના વિચારે ચડી ગયા. સુમનને થવા લાગ્યું કે ‘આટલી હોશિયારી દેશનાં સાચાં કામમાં આવે નો ?’

ગાડી વટવાણ જંકશન ઉપર આવી પહોંચી. સુમને પ્લેટફોર્મ ઉપર નજર ફેરવી. કામ ઓળખીતું નહોતું. ત્યાં ગાડી બદલવાની દત્તી એટલે અને નીચે ઊતર્યા.

મુંબઈ તરફ

અનંત મેડી ઉપર આવ્યા. હેલ્લા બનાવે એને વિચારમાં નાખી દીધો. પિતા લગ્નની પણ ગોઠવણ કરતા હશે એવું અનંતની કલ્પનામાં પણ નહોતું. ક્ષણવાર તે અનંતને એમ લાગવા માંડ્યું કે પિતા એને ધીમે ધીમે કાઢી સાળુસામાં પકડે છે ! અનંતને બધું છોડી ચાલ્યા જવાનો વિચાર થઈ આવ્યો. પણ ધીમે ધીમે માનસિક ઉચ્ચતા ઓછી થતાં વળી ધનના વિચારો આવવા લાગ્યા.

બીજા દિવસે અમુભાઈ સવારે બહાર જઈ આવ્યા ત્યારે અનંતે પિતાને ખૂબ હર્ષપૂર્વક એક નવા સમાચાર કહેતા સાંભળ્યા : 'ગૌરધનદાસ શેઠ પોતે અહીં આવ્યા છે !'

અનંતને પિતાએ ધારી હતી તેવી અસર ન થઈ. ગૌરધનદાસ શેઠ મુંબઈમાં જવેરાતનો વેપાર કરતા હતા. રાજકોટના એક બનિક હતા. અમુભાઈની સારી સ્થિતિ હતી અને ગૌરધનભાઈની સામાન્ય સ્થિતિ હતી ત્યારે એમની વચ્ચે સારી ઓળખાણ હતી. અમુભાઈને સવારમાં ખબર મળ્યા એટલે ત્યાં પહોંચી ગયા હતા. અને અનંતને એમની પેઢીમાં ગોઠવી દેવાનું વચન લઈ હર્ષ પામતા અનંત પાસે આવ્યા હતા. અનંતને હંડો વેઈ એમનો આનંદ સહેજ ઓછો થઈ ગયો.

‘શું કહેતા હતા?’ અનંતે પૂછ્યું.

‘એમની મુંબઈની પેઢીમાં જન્મ્યા મળશે. હું તો કહું છું કે એ ચૂકવા જેવું નથી. કરાચી કરતાં આ હજાર દરજ્જે સારું છે.’

‘પણ તમે તો મુંબઈની ના પાડતા હતા ને?’

‘હા, પાણીની તો બીક ખરી જ. પણ તારે ક્યાં મોટાભાઈની પેઠે બ્યસન છે? તું તો નિયમમાં રહેનારો. તને પાણીની અસર નહિ લાગે’ અચાચ કરતા હોય એવા અવાજે બોલ્યા.

‘કેટલો પગાર આપશે?’

‘પગારની મેં વાત જ નથી કરી. તેઓ એમણું આપે જ નહિ. તારી એ વેપારમાં નજર પડી તો હજારો કમાઈ જઈશ. ગોરધનભાઈ દિલાવર દિલના છે.’

‘પણ મુંબઈ તો બહુ દૂર ગણાય. મારી ઇચ્છા તો રાજકોટમાં જ રહેવાની છે.’

‘તું વિચાર કરી જો. મેં તને કહ્યું ને કે રાજકોટમાં કોઈ દિવસ એ પાંદડે નહિ થવાય. કરજમાંથી છૂટવું હોય તો પરદેશ વિના આરો જ નથી.’

થોડી વાર વાત કરી અમુભાઈ વળી બહાર ગયા. અનંત વિચારવા લાગ્યો. અનંતને એક વિચાર આવ્યો કે પિતાથી દૂર હોઈ તો પિતા સાથે અથગમણનો પ્રસંગ ન આવે. અને હજનને અંગેની એમની સાથેની કડાકૂટમાંથી પણ છૂટાય. અનંતને મુંબઈ જવું હીક લાગવા માંડ્યું. કુસુમ અને કમળાની કેળવણીનો સવાલ હતો; પણ એ તો મુંબઈ સ્થિર થયા પછી ત્યાં બોલાવી લેવાશે એમ મનમાં માન્યું. અનંતને મુંબઈ કરાચી જેટલું દૂર ન લાગ્યું. અનંતે મનમાં લગભગ અર્ધું તો નક્કી કરી લીધું.

અમુભાઈએ બહારથી આવી મુંબઈર આપ્યા કે ગોરધનદાસ શેઠ

આજ મુઝઈ જાય છે અને તને આડેક દિવસમાં આવવાનું કહે છે. અનંતે મૌન રહી અર્ધી સંમતિ જતાવી.

‘ત્યારે હું એને ચોખ્ખી હા પાડી આવું?’

‘ભણે.’ દયાતા સ્વરે અનંતે જવાબ આપ્યો.

અમુભાઈ જમીને વળી બદાર ગયા. અનંતને મુઝઈ જવાના વિચારો હવે આવવા લાગ્યા. પોતે મુઝઈ જવાનો હતો. લડતના સૈનિકો શું કરે છે એ જોવા જવાનો હતો એ યાદ આવતાં થોડો શરમાયો. ‘મુઝઈ નથી જવું’ એમ થઈ ગયું, પણ ‘ખીજું શું થાય?’ જવાબ ન મળ્યો અને મુઝઈ જવાનું નકકી થયું.

સગવડાલાંએને ખજર પડતાં સૌ ખુશાલી દેખાડવા આવ્યાં. અનંતના અંતરમાં ઘમસાણ આવતું હતું પણ મોં ઉપર પ્રસન્નતા રાખી એણે સૌને જવાબો આપ્યા.

એ દિવસ પછી એને જવાનું થયું. કુસુમે ચાંદલો કર્યો અને નાળિયેર તથા રૂપિયા આપ્યો. અનંતે પિતાને નમસ્કાર કર્યો અને વિદાય લીધી.

થેલી લઈને આવેલો અનંત બેગ, ગિન્નો, ભાતાનો ડબો અને પાણીનો ફૂળે લઈ રાજકોટથી ગાડીમાં બેઠો. વિદાય થતી વેળાએ અનંતે પિતાની આંખમાં આંસુ વંતયાં. એને પણ લાગી આવ્યું. પિતાએ ગાડી બેસતી વખતે કહ્યું:

‘શરીર સાચવજે, ભગવાન તને ઝાઝો કમાણી આપે.’

અનંત ગાડીમાં એકલો પડ્યો. એને થયું કે વિનું કાગળ તો લખવો જ જોઈએ. શું લખવું? મનમાં ઘણા કાગળો લખાયા અને ભુસાયા. કેટલાક કાગળો પોતાની સ્થિતિ સમજાવનારા હતા અને નબળાઈ કબૂલ કરનારા હતા. કેટલાક વિનુની દલીલ તોડનારા અને પોતે જ સાચે માર્ગે છે એવું સમર્થન કરનારા હતા. પણ અનંત

એવો એકેય કાગળ ન લખી શક્યા. છેવટે એક પોસ્ટકાર્ડ લઈ ચાલતી ટ્રેને અનંતે બે લીટી લખી :

‘પ્રિય વિનુ,

તું આશ્ચર્ય પામીશ, કદાચ દુઃખી પણ થઈશ.

તારો પત્ર મળ્યો હતો. હું આજ મુંબઈ ગઈ છું, ખૂબ કમાવા અને પિતાનું ફરજ ફેડવા.

બા ગુજરી ગયાં.

તારો

અનંત’

વીરમગામ અને અમદાવાદ પસાર કરતાં અનંતે પાછી વ્યથા અનુભવી. જ્વલતી દીવાલો જોઈ ફરી મનમાં દલીલો શરૂ થઈ પણ બંધી જ દલીલોને દાખી દેવા માતાની મૃત્યુ સમયની પ્રતિમા, પિતાની પ્રેમાળ અને કરુણમૂર્તિ, નાનકડી બહેનો અને આછા-પાતળો કુટુંબમર્મનો ખ્યાલ સમર્થ નીવડ્યાં.

અનંતને ગૃહરાતમાંથી પસાર થતાં ચંદ્રશંકર યાદ આવ્યા. ‘ક્યાંય મળે તો ?’ એના ખ્યાલ માત્રથી તે શરમાવા અને ડરવા લાગ્યો. ‘પણ હું શું ખાટું કરું છું ?’ એવો વિચાર આવ્યા છતાં શરમ કે ડર એટલો ન થયાં.

‘આ રીતે મંથન અનુભવતો અનંત મુંબઈના સેન્ટ્રલ સ્ટેશને ઊતર્યા. અનંત મુંબઈ તો ઘણી વાર આવ્યો હતો પણ આ ‘વાર’ જુદી હતી. પ્લેટફોર્મ ઉપર ગોરધનદાસ શેઠનો માણસ આવ્યો હતો. એણે અનંતને ઓળખી લીધો અને હાથ મિલાવી આવકાર આપ્યો. અનંતે નીચે ઊતરી પ્લેટફોર્મ ઉપર નજર નાખી. થોડેક દૂર પંદરેક માણસોના ટાળામાં ઊભેલા દિનુભાઈ દેખાયા. બંનેતાંની સાથે તો અનંત રાજી થયો પણ તરત જ મોં ઉપર શરમ ફરી વળી. રામપુર છાંયે હજી મહિનો નહોતો થયો. છેલ્લે દિવસે વિનુએ કહેલા શબ્દો કાનમાં ગાળ્યા : ‘જોઈ આવ કે દિનુભાઈ ક્યા લોકકેમ્પાથે વિજાયત જાય છે !’

‘હું ક્યા બોલક્રિયાથે’ અહીં કિતયો છું?’ અનંતને જવાબ ન સર્યો. એણે યંત્રવત્ ગોરધનદાસ શેઠના માણસ પાછળ ચાલવા માંડ્યું. સામાન તો મજૂરે ઉપાડ્યો હતો. જાતમહેનતમાં માનતા અનંતને સામાન ઉપાડવાનો વિચાર પણ નહોતો આવ્યો.

શેઠના મોટર દૂર ઊભી હતી તે નજીક આવી. અનંત અંદર બેસવા જાય ત્યાં પાછળથી દિનુભાઈની યૂમ સંલગ્નાઈ. અનંત બચથી ચમકી ગયો. એણે પાછળ જોયું. દિનુભાઈ હસતા હસતા આવતા હતા.

‘કેમ આ જ તો તારાં પગલાં મુંબઈમાં?’

‘હા.’ અનંત શરમાયો. એણે મોટરમાં બેસવાની તૈયારી બતાવી.

‘તું ક્યાં જિતરવાનો છે?’

અનંતે શેઠના માણસ સામે જોયું. એણે દિનુભાઈને ખમર આપ્યા કે ‘જવેરી અગરમાં, ગોરધનદાસશેઠની પેટી ઉપર.’ દિનુભાઈ જરા આશ્ચર્યપૂર્વક અનંત સામે જોઈ રહ્યા.

‘ત્યાં કેમ!’

‘ત્યાં હું નોકરીએ રહેવાનો છું.’ અનંતે લિંમત એકઠી કરી કહ્યું. એનો અવાજ દયાતો હતો.

‘તું?’ દિનુભાઈએ સાચું ન માન્યું. ‘તું’ અને વિનુ તો રામપુરમાં બેઠા છો ને? મને થોડા દિવસ પહેલાં ભાવનગરથી કાગળ હતો તેમાં તારા સમાચાર હતા. મને તો એમ સમાચાર મળેલા કે તું આમસેવકોની ભરતી કરવા નીકળ્યો છે.’

અનંત સહેજ હસ્યો પણ એનું મોં લજ્જાથી પડી ગયું હતું અને લાલલાલ થઈ ગયું હતું.

‘તમે ક્યારે વિલાયત જાઓ છો?’

‘હું તો કદાચ ન જાઉં.’

‘કેમ?’ અનંતને પોતાનો સાથી તૂટતો હોય એવો લાવ થયો.

‘સુશીલાનો આગ્રહ છે કે મારે અહીં જ રહેવું ને ક્યાંક કામમાં જોડાવું.’

‘કામમાં એટલે?’

‘રચનાત્મક કામમાં. વેપારધંધામાં નહિ.’ દિનુભાઈએ હસીને જવાબ આપ્યો. ‘અનંત! સુશીલા અને હું આઠ દિવસ પહેલાં પરણ્યાં એ ખબર છે?’

અનંત આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થયો. શેઠના માણસે એનું ‘ધ્યાન ખેંચ્યું’ કે ‘મોડું’ થાય છે.’ અનંત જરામ આપવા જાય ત્યાં દિનુભાઈ બોલ્યા:

‘તું ચાલને, મારે ત્યાં જ મજા આવશે.’

‘પણ, મારે અહીં કામ છે.’

‘સાંજે મળીશ? મારું ઘર તો જોયું છે ને?’

‘જોયું’ તો હતું, પણ યાદ નથી. પણ હું સાંજે નહિ આવી શકું.’

‘એટલું બધું શું કામ છે? ઠીક ત્યારે ફેન કરજો. મારો નંબર ૨૨૦૧૯.’

અનંતે નંબર નોંધી લીધો અને ખોટું ખોટું હસતો મોટરમાં બેઠો. દિનુભાઈ કંઈક આશ્ચર્યપૂર્વક એની સામે જોઈ રહ્યા અને હાથ મિલાવી છૂટા પડ્યા.

મોટર બિપડી અને અનંતે ફૂટકારો અનુભવ્યો. મુંબઈનો ગિરદી કાપતી મોટર ઝવેરી બજારમાં આવી પહોંચી. લેગેતો શોરબકાર અને બીડાબીડા જોઈ અનંતને જરા અકળામણ થવા લાગી. અઢી વર્ષ પછી એ મુંબઈમાં આવતો હતો.

એક મોટી પેઢી પાસે મોટર ભીની રહી. અનંતે નીચે ઊતરી જોરધન-દાસ શેઠને નમસ્કાર કર્યા. શેઠ તે આંખથી ઝીલ્યા. સાથેના માણસ અનંતને પેઢીની ઉપર લઈ ગયો. ત્યાં સામાન મુકાવ્યો અને અનંતને આહવાની જગ્યા બતાવી.

અનંત એકલો પડ્યો, ઘડીક વાર તો વિચારમગ્ન બેસી રહ્યો. એને અધુરું નવું નવું લાગવા માંડ્યું. છેલ્લા એક મહિનાનાં દૃશ્યો આંખ આગળથી પસાર થવાં લાગ્યાં. અનંતનું માથું દુઃખમાં આગ્યું.

સ્ટેશને આવેલો માણસ પાછો ઉપર આવ્યો અને અનંતને એઠેલો જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો.

‘જલદી નાહીને કપડાં બદલી લો, નીચે શેઠ બોલાવે છે.’

અનંત ઊઠ્યો. પેલા માણસે જતાં જતાં સૂચના આપી:

‘કપડાં ત્યાં જ રહેવા દેજો. રામો ધોઈ નાખશે.’

અનંતને સુમનનું ઘર સાંભર્યું, લડત સાંભરી, પોતે જ પોતાના પરિવર્તનથી આશ્ચર્ય પામ્યો.

[૩૫]

પિતાનું હૈયું

કાન્તાની આંખ ઊઘડી ત્યારે લગલગ આઠ વાગવા આવ્યા હતા. પરસાળમાં બાલસૂર્યનો મીઠો તડકો આવી ગયો હતો. પેલા બંને ભાઈઓ રેંટિયો કાંતતા બેઠા હતા. કાન્તા જાગતાંવેંત તો પોતે ત્યાં છે એ ખ્યાલથી ચમકી ગઈ. તુરત જ પથારીમાં બેઠી થઈ. પથારી સંકેલી અને કંઈકે સંક્રાંત્યપૂર્વક કાન્તાએ પેલા ભાઈઓ તરફ જોયું.

દાતણપાણી કરી, દૂધનો આગ્રહ થતાં દૂધ પી કાન્તા આશ્રમ તરફ જવા નીકળી. ગાઢ નિદ્રાએ એનો થાક ઉતારી નાખ્યો હતો. વિચાર કરતી કાન્તા આશ્રમ પાસે આવી પહોંચી. અંદર દાખલ થતાં એણે કીર્તિના ખબર પૂછ્યા. એક હરિજન વિદ્યાર્થી દોડતો જઈ કીર્તિને બોલાવી લાવ્યો. કીર્તિ આવતા હસતાં હસતાં કાન્તાએ નમસ્કાર કર્યા. કીર્તિ કાન્તાને જોઈ નવાઈ પામ્યો.

‘તમે અત્યારમાં અહીં ક્યાંથી ?’

‘એ હું કહું છું.’ કાન્તાએ હસીને જવાબ આપ્યો. ‘પણ અનંતભાઈ અહીં આવ્યા હતા ને ?’

‘એમને ગયે તો ઘણા દિવસો થઈ ગયા.’

‘ક્યાં ગયા છે એ ખબર છે ?’ કાન્તાનું મોં ગંભીર થઈ ગયું.

‘તમને ખબર નથી, એમના પિતા વિનુભાઈ સાથે આવ્યા હતા. અનંતભાઈનાં બા બહુ ખીમાર થઈ ગયાં હતાં એટલે એમના પિતાની સાથે એ રાજકોટ ગયા.’

કાન્તા વિચારમાં પડી ગઈ. થોડી વાર રહી એણે પૂછ્યું:

‘ત્યાર પછી તમને કંઈ સમાચાર જ નથી?’

‘મને પણ એનું આશ્ચર્ય થાય છે. રાજકોટના એક ભાઈએ મને બે દિવસ પહેલાં ખબર આપ્યા કે એમના બા અવસાન પામ્યાં અને તેઓ હવે રાજકોટ જ રહેશે.’

‘સાચું?’ કાન્તાના અવાજમાં દુઃખ અને આશ્ચર્ય હતા.

‘એમ સાંભળ્યું છે. મને પોતાને માનવામાં નથી આવતું. અનંત-ભાઈ તો જીવનજરના સૈનિક છે. તેઓ ઘેર રહે જ નહિ.’

‘રહી શકે જ નહિ.’ કાન્તાએ ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

‘પણ હવે તમે-હાં, તમે કયાં જીત્યા છો?’

‘અહીં જ.’ કાન્તા હસી.

‘તો ચાલો મારી ઓરડીમાં.’ કીર્તિ હસીને ઓરડી તરફ વળ્યો. કાન્તા પાછળ ચાલી.

‘કીર્તિભાઈ!’ ઓરડી પાસે આવતાં કાન્તા બોલી, રાજકોટની ગાડી હવે ક્યારે મળે?’

‘એક તો હમણાં અને બીજી રાત્રે. રાત્રે જવું ઠીક; સવારમાં ત્યાં પહોંચી શકાય.’

કાન્તા અને કીર્તિ ઓરડીમાં જઈને બેઠાં, અને એક બીજાને ઓળખતાં હતાં છતાં બહુ પરિચય નહોતો. કીર્તિએ કાન્તા વિષે બહુ સાંભળ્યું હતું. છેલ્લે છેલ્લે અનંતે પણ બધી વાત કરી હતી. કીર્તિને વધુ જાણવાની જિજ્ઞાસા વધવા લાગી.

‘તમે અત્યારમાં ક્યાંથી આવ્યાં ?’

‘વિદ્યાપીઠમાંથી.’

‘ત્યાં ભિતર્યાં છો ?’

‘સત્રે ત્યાં હતી.’

‘એટલે ?’ કીર્તિને વાતમાં બેદ લાગ્યો.

કાન્તા જરા વિચારમાં પડી. વાત કહેવી કે નહિ એમ એના મનમાં થયું.

‘અનંતભાઈએ તમારા વિષે મને ઘણી વાતો કરી હતી.’ કીર્તિ કાન્તાની મૂંઝવણ પારખીને બોલ્યો.

‘એમ ?’ કાન્તાને જરા નવાઈ ઊપજી પણ વાત કરવામાં વાંધો નથી એમ લાગ્યું.

કાન્તાએ ટૂંકમાં પોતાની બધી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપી દીધો. કીર્તિ તો સાવ નવ્ર જની કાન્તા સામે જોઈ રહ્યો.

‘જુઓ, હવે મારે સાંજ સુધી અદી રહેવું છે, અને સત્રે સંજકોટ જવું છે.’

‘એ તેટલો વખત રહેવું હોય તો પણ રહી શકો છો. કાન્તાએન, હું તમને બીજી કંઈ મદદ કરી શકું ?’ કીર્તિના અવાજમાં ભરપૂર લાગણી હતી.

કાન્તાએ હસીને કહ્યું :

‘અત્યારે તો કશી જરૂર નથી. જરૂર પડશે ત્યારે અવશ્ય કહીશ.’

કાન્તાનાં લૂગડાં તરફ જેતાં કીર્તિને લાગ્યું કે હજી કાન્તાને નાહવાનું બાકી છે. એણે કાન્તાને નાહવાધોવાની સગવડ કરી આપી. કાન્તા સ્નાન કરી, કપડાં બદલી પાછી આવી ત્યારે એને જેતાં

કીર્તિના મન ઉપર અદ્ભુત અસર થઈ. કીર્તિ તો મંત્રમુગ્ધ બન્યો હોય તેમ એના સામે જ જોઈ રહ્યો હતો.

‘કીર્તિભાઈ’ કાન્તા હસતાં હસતાં બોલી, ‘હવે જન્મવાનું શું છે ? પેટમાં તો લાલ લાગી છે.’

‘કીર્તિ’ને ધડીક પહેલાં યાદ હતું પણ બીજા વિચારે ભૂલી ગયો હતો. એ તુરત ઊઠ્યો અને રસોડામાંથી થાળી પીરસી ને લઈ આવ્યો. કાન્તાએ ભોજન લીધું.

કીર્તિને લાગ્યું કે કાન્તા થાકી ગઈ હશે એટલે એણે કાન્તાને આરામ લેવા કહ્યું. બેસવા કરતાં સૂવું ઠીક પડશે એમ ધારી કાન્તા સંમત થઈ. કીર્તિ પથારી આપી બહાર ગયો. કાન્તા પથારી કરીને સૂતી.

થોડી વાર ઊંઘ ન આવી. અનંતના અને પિતાના વિચારો આવવા લાગ્યા. અનંત ઘેર રહી જાય એ એનાથી મનાતું જ નહોતું. ‘એ તો ધખધખતો જવાળામુખી છે. એ ઘેર રહી શકે જ નહિ.’ એમ કાન્તાને થવાં લાગ્યું. પિતાના વિચારે કાન્તાના મોં ઉપર દુઃખની રેખા પ્રગટી. સવારમાં ઘરે શું થયું હશે એની કલ્પનાઓ આવવા લાગી. પિતાનું સ્નેહ અને કરુણા વરસાવતું વદન નજર સામે આવ્યું. કાન્તાએ હળવેથી આંખ મીચી અને જાણે પ્રાર્થના કરતી હોય કે ‘મારા પિતાને દુઃખી થવા ન દેશો’ એવી ભાવના ભાવી.

વિચારમાં ને વિચારમાં આંખ મિચાઈ ગઈ. કાન્તા ઊંઘી ગયા પછી ત્રણ ચાર વખત કીર્તિ આવી ગયો. સાંજના ચારેક વાગવા આવ્યા હતા પણ કાન્તા તો ધસધસાટ ઊંઘતી હતી. સાડાચાર વાગ્યા એટલે કીર્તિ ઓરડીમાં ગયો અને ધીમે રહીને કાન્તાને ખૂમ પાડી.

કાન્તાના મોં ઉપરથી લાગતું હતું કે એ અત્યારે કોઈ મધુર સ્વપ્નમાં રાયતી હશે. કીર્તિના અવાજથી કાન્તા જાગી નહિ. એના મોં

ઉપર વિશેષ આનંદ દેખાયો, કીર્તિને બીજી બૂમ મારવાનું ઠીક ન લાગ્યું. લગભગ પાંચ વાગ્યા સુધી કાન્તા સૂઈ રહી.

કાન્તા જાગી ત્યારે કીર્તિ બેઠો બેઠો કંઈક લખતો હતો. કાન્તાના મોં ઉપર પ્રસન્નતા હતી.

‘બહુ જ જિંધ્યાં?’ કીર્તિ હસીને બોલ્યો.

‘કાંઈ ખબર જ ન રહી.’

‘હવે શું, જમવું છે?’

‘ના, ના, હવે તો છેક સાંજે જ.’

‘ક્યાંય બહાર જવું છે?’

‘જેલ તરફ જશું? જેઈએ તો ખરાં. એ તો આપણી વિદ્યા-પીઠ છે.’ કાન્તા હસતા હસતાં બોલી.

‘ભલે. અનંત આવ્યો ત્યારે પણ અમે ગયા હતા.’

બંને જેલ તરફ ફરવા ગયાં. રસ્તામાં કાન્તાએ કીર્તિ વિષે થોડુંક જાણ્યું. એક બીજાની વાતો સાંભળતાં પરસ્પર લાગણી વધી હોય એમ એકબેકને લાગ્યું.

કાન્તા પોતાનું નિવાસસ્થાન જોતી હોય એટલી મમતાપૂર્વક જેલની દીવાલને જોઈ રહી. ત્યાં આગળના એટલા ઉપર બેસી કીર્તિ અને કાન્તાએ જેલની અને લડતની વાતો કરી. સંધ્યા સમય થતાં બંને પાછાં ફર્યાં.

કાન્તા અને કીર્તિ આગ્ર આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ સાથે જમ્યાં. જમતાં જમતાં કાન્તાએ વિદ્યાર્થીઓ જોકે બહુ મીઠાશથી વાતો કરી. જમીને ઓરડામાં આવ્યાં ત્યારે અંધારું થઈ ગયું હતું. ગાડીનો સમય થવા આવ્યો ત્યાં સુધી કાન્તા તૈયાર થઈને બેસી રહી. સાત સવાસાત થવા આવ્યા એટલે બંને સ્ટેશન તરફ ચાલ્યાં. કીર્તિએ આગ્રહ કરીને

કાન્તાને પોતાનાં શેતરંજી અને ધાબજો આપ્યાં. ટિકિટ લઈ સાબરમતીના સ્ટેશન પર આવ્યાં ત્યારે ગાડીને પાંચેક કલાકની વાર હતી.

સાબરમતી સ્ટેશન ઉપર બળતાં એક ઝાંખા ફાનસ નીચે બને જીભાં રહ્યાં. પાંચેક મિનિટ થઈ હશે ત્યાં કાન્તાએ આજી અજવાળામાં પોતાની તરફ આવતા એ માણસોને જોયા. કાન્તા ચમકી. આવનાર ઉતાવળે પગે નજીક આવ્યા એટલે કાન્તાએ ઓળખી લીધા. કીર્તિનું ધ્યાન પણ ખેંચાયું. આવનાર પ્રાણજીવનદાસ અને સુમન હતા.

પ્રાણજીવનદાસે પણ કાન્તાને ઓળખી. દસ બાર ડગલાં દૂરથી જ એમણે દોટ મૂકી. કાન્તાની નજીક આવતાં ઠેસ વાગી, પ્રાણજીવનદાસ પડી ગયા. કાન્તાની આંખે કમકમાં આવ્યાં, એ પડતાં પડતાં રહી ગઈ. કીર્તિ આભો બની જોઈ રહ્યો. સુમને પ્રાણજીવનદાસનો હાથ જાલ્યો ત્યાં તો એ પોતાની મેળે બેઠા થઈ ગયા.

‘બેટા !’ પ્રાણજીવનદાસ ગળગળા અવાજે બોલ્યા. એમણે કાન્તાનું માથું જાતી પાસે લીધું. એમની આંખમાંથી આંસુ. છલકાવા લાગ્યાં. કાન્તાનાં આંસુએ એમનું પહેરણ અને જાતી પલાળ્યાં.

સુમન અને કીર્તિની આંખો પણ ભીની બની.

સાબરમતીના ઉજ્જડ સ્ટેશન ઉપર આ કુરુણ પણ મંગલમય દૃશ્ય એકાદ એ મિનિટ ચાલ્યું.

અનંતના સમાચાર

કાન્તાના પિતા અને સુમન ચાર વાગે અમદાવાદ બિતર્કી હતા. સુમને જેટલાં ઘર બતાવ્યાં એટલાં ઘર બંને ફર્યા, પણ કાન્તાનો પત્તો ન લાગ્યો. છેવટે સુમનને લાગ્યું કે કાન્તાનું આશ્રયસ્થાન આશ્રમ જ હશે. કાન્તા અને કીર્તિના ગયા પછી પાંચેક મિનિટે તેઓ આશ્રમમાં આવ્યા. આશ્રમમાંથી સમાચાર મળ્યા કે તુરંત સ્ટેશન તરફ દોડ્યા.

સુમન પ્રાણજીવનદાસને જોઈ વધુ ને વધુ આશ્ચર્ય પામતો હતો. કાન્તાની પાછળ પ્રાણજીવનદાસ ઘેરા બન્યા હતા. કાન્તા એની જીવાદોરી હોય એમ ઝંખતા હતા. કાન્તાને જોતાં તેઓ સાનભાન બુલ્યા. ફરીથી ગાડીનો પ્રકાશ આવ્યો અને સ્ટેશનનાં માણસો 'લેટફોર્મ' ઉપર હરફર કરવા લાગ્યા ત્યારે બધા સાવધ થયા.

‘કીર્તિભાઈ!’ પ્રાણજીવનદાસે આશ્રમમાંથી કીર્તિનું નામ જાણી લીધું હતું. ‘અમે હવે ભાવનગર જઈશું, તમે કાન્તાને મદદ કરી એ માટે તમારો ઉપકાર માનું છું.’ અવાજમાં કૃતજ્ઞતાનો ભાવ હતો જ.

‘મેં કશી મદદ નથી કરી.’ કીર્તિ સંકાચપૂર્વક બોલ્યો.

‘તમે એક બીજને મદદ કરો એ તમને મદદ ન લાગે. તમે અમારા જેવા સ્વાર્થી નથી જ તો. તમારું તો એક મોટું કુટુંબ બંધાઈ ગયું

છે. એક બીજા માટે પ્રાર્થના કરે તોયે તમને મદદ કરી ન લાગે. કીર્તિભાઈ, પણ હું કેમ નગણા થાઉં? ક્યારેક ભાવનગર આવજો.’

કીર્તિએ વિનયપૂર્વક નીચું જોયું. કાન્તા પિતાના મુખ સામે જોઈ રહી.

‘સુમન?’ સુમન તરફ જોઈ ખિસ્સામાંથી પેસા કાઢતાં પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા. ‘ત્રણ ટિકિટ ભાવનગરની લઈ આવ.’

‘પણ બાપુજી’ કાન્તા બોલી. સુમન જતાં જતાં અટકી ગયો. ‘હું હવે ઘેર આવીને શું કરું?’

‘તને હવે કોઈ જાતનું બંધન નથી. તને હીક લાગે તેમ કરજો.’

‘તો તો મને રામપુર જ જવા દો.’ કાન્તાના અવાજમાં પ્રાર્થના હતી.

‘પણ એક વખત તું ઘેર આવી જા.’ પ્રાણજીવનદાસ વિચાર કરીને બોલ્યા.

‘પણ મારે રાજકોટ...’ કાન્તા ગણગણી.

‘રાજકોટ શા માટે?’ સુમન વચ્ચે બોલ્યો.

‘અનંતભાઈ ત્યાં છે.’

‘અનંત રાજકોટ છે?’ સુમન આશ્ચર્યસહ બોલ્યો.

‘હા, એમનાં માતૃશ્રી ખૂબ બીમાર હતાં.’ કીર્તિએ જવાબ આપ્યો.

‘તો આપણે અધાં રાજકોટ જઈએ.’ શાંત બોલેલા પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા.

કાન્તા વિનમ્ર લાવે પિતા સામે જોઈ રહી.

‘સુમન, ત્યારે રાજકોટની જ ટિકિટ લાવ.’

સુમન ટિકિટ લેવા ગયો. ટિકિટ લઈ ને આવ્યા પછી એક મિનિટમાં દ્રેન આવી પહોંચી. કીર્તિની વિદાય લઈ ત્રણે ગાડીમાં ચડી બેઠાં.

‘કીર્તિભાઈ, ક્યારેક મળજો.’ કાન્તા બોલી.

‘ભાવનગર આવજો, હો ?’ પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા.

‘કીર્તિએ જવાબમાં ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા. ગાડી ઊપડી.

‘બેટા !’ પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા, ‘આમ કરાય ?’

કાન્તાએ શરમથી નીચું જોયું.

‘હું તને બળાત્કારે તોડું જ પરણાવત. પણ...’ પ્રાણજીવનદાસ જરા અટક્યા. ‘તેં ઠીક મારી આંખ ઉઘાડી. કદાચ હું ડરી જાત.’

‘પણ તમે પાછળ શા માટે આવ્યા ?’

‘પાછળ ન આવું તો શું કરું ? કાન્તા હું મારી આંખ બચાવવા નથી આવ્યાં, હો ! મારી દીકરી બચાવવા આવ્યો છું.’

‘હવે આપણે સૂઈ જશું ?’ સુમનને લાગ્યું કે પ્રાણજીવનદાસ રાત અને દિવસના થાકથી લેવાઈ ગયા છે એટલે એ બોલ્યો.

‘મને ઊંઘ નથી આવતી. કાન્તા થાકી ગઈ હશે.’ પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા.

‘તમને કેમ ઊંઘ ન આવે ? ગઈ રાત્ર સૂતા છો ?’ સુમન બોલ્યો.

કાન્તાએ પિતાનાં ઊપસેલી આંખો સામે જોયું.

‘તમે સૂઈ જાઓ, બાપુજી.’ કાન્તાએ ઊઠીને કીર્તિએ આપેલી શેતરંજ પાથરી. ગાડીના નાનકડા ખાનામાં એ ત્રણ જ મુસાફરો હતાં.

‘વીરમગામ પછી જ સૂઈશ.’ પ્રાણજીવનદાસ પાથરેલી શેતરંજ ઉપર બેસતાં બોલ્યા.

ગાડી વીરમગામ આવી પહોંચી. ગાડી આવતાં સુમન જલદી જઈને સારી જગ્યા જોઈને પથારી કરી આવ્યો. ગાડીમાં ગિરદી

નહોતી એટલે શરીર અને મને થાકેલાં ત્રણેય જણાએ વાંકાનેર સુધી ખરાખર ઊંઘ લીધી.

સવારના સાત વાગતાં તો રાજકોટ પહોંચી આવ્યાં. સુમનને અનંતના ઘરની ખબર હતી એટલે ગાડી ભાડે કરી ત્યાં પહોંચ્યાં.

અનંતને ગયે ચાર દિવસ જ થયા હતા. મુંબઈ પહોંચ્યાનું પતું આવી ગયું હતું. ઘર પાસે પાસે ગાડી ઊભી રહી એટલે અમુભાઈ બહાર નીકળ્યા. ગાડીનાં કપડાંવાળાં મહેમાનોને જોયાં એટલે અમુભાઈ સમજી ગયા કે અનંતનાં મિત્રો છે. અનંતની ગેરહાજરીથી એમને સંતોષ થયો.

‘અનંત છે ?’ ટ્રપ્પામાંથી નીચે ઊતરતાં સુમને પૂછ્યું. કાન્તા અનંતના પિતાને જોઈ રહી.

‘અનંત તો મુંબઈ ગયો.’

‘મુંબઈ !’ કાન્તાએ આશ્ચર્ય સાથે પૂછ્યું.

‘હા, એક જવેરીને ત્યાં કામ મળી ગયું છે. અંદર આવોને !’ કહી અમુભાઈ ઓટલાથી નીચે ઊતરી સામે ગયા. ‘ક્યાંથી આવો છો ?’

‘અત્યારે તો અમદાવાદથી.’ પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા.

‘હો, નીચે ઊતરો.’ અમુભાઈ એ સુમનની નાની બેગ ટ્રપ્પામાં હતી તે ઉતારી.

અનંતના સમાચારથી કાન્તાના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. એણે સુમન સામું જોયું. સુમનના મોં ઉપર પણ નવાઈ પામ્યાના ભાવ હતા.

‘ક્યારે ગયા ?’ કાન્તાએ નીચે ઊતરતાં પૂછ્યું.

‘ચાર દિવસ થયા. કાલે જ પહોંચ્યાનું પતું આવ્યું.’

કાન્તા ચિંતાપૂર્વક નીચે ઊતરી. પ્રાણજીવનદાસ પણ ગંભીર મુખે નીચે ઊતર્યા. બંધાં ઘરમાં આવ્યાં એટલે કુસુમ અને કમળા આવી પહોંચી.

‘કમુ, જો આ અનંતભાઈના ભાઈબંધ છે.’ સુમન તરફ આંગળી ચીંધી અમુભાઈ બોલ્યા. કમુ અને કુસુમ ત્રણેય મહેમાનોને જોઈ રહી.

‘તમને તો ક્યાંક જોયા હોય એવું લાગે છે.’ અમુભાઈ પ્રાણજીવનદાસ તરફ જોઈને બોલ્યા.

‘જોયા હશે.’ પ્રાણજીવનદાસે શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

‘તમે અમદાવાદમાં શું કરો છો?’

‘અમે ભાવનગર રહીએ છીએ.’

‘ત્યારે તો...તમારું નામ પ્રાણજીવનદાસ શેઠ તો નહિ?’

‘હા.’ પ્રાણજીવનદાસે સહેજ માથું હલાવ્યું.

‘આ બેન જ...’

‘હા.’ પ્રાણજીવનદાસે સમજીને જવાબ આપ્યો. કાન્તા અને સુમન પણ સમજ્યાં.

‘મેં તો કાલ રવે જ વાત સાંભળી. ભાવનગરથી અમારા એક ભાઈ આવ્યા એણે વાત કરી. ગામમાં કહે છે કે હાહાકાર વર્તી ગયો છે?’

‘હોય, લોકો છે.’ પ્રાણજીવનદાસે શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

‘ત્યારે, તમે દાનગૃપાણી કરશો?’ અમુભાઈએ વાત બદલી.

‘દાનગૃપાણી તો ગાડીમાં જ કરી લીધાં છે.’

‘ત્યારે, પાણી ગરમ થાય એટલે નાહી લ્યો.’

થોડી વાર કોઈ ન બોલ્યું. સૌને નવું નવું લાગતું હતું.

‘અનંતનાં બા..’ સુમન ધીરથી બોલ્યો.

‘ગુજરી ગયાં.’ અમુભાઈએ જવાબ આપ્યો.

‘ક્યારે?’ કાન્તાએ આશ્વાસનપૂર્વક પૂછ્યું.

‘અનંત આબ્બો તે જ રાત્રે. એ તો છેલ્લો મેળાપ થઈ ગયો એટલો પ્રભુનો પાડ.’

વાતાવરણ જરા ગમગીન બન્યું.

‘અનંતભાઈ હવે મુંબઈ જ રહેવાના છે ?’ કાન્તાએ થોડી વાર રહીને પૂછ્યું.

‘હા, અહીં તો ધંધામાં ક્યાં સાર છે ? અનંતને તો ધણું અહીં રહેવું હતું પણ પરદેશ વિના પૈસો નહિ ને !’

કાન્તાથી હજી પણ ન મનાતું હોય એમ એણે પૂછ્યું :

‘મુંબઈમાં નોકરી કરે છે ?’

‘હજી પગારનું નામ નથી પડ્યું. પણ શેઠ દિલાવર દિલના છે. કામથી સંતોષ થાય તો ન્યાલ કરી છે.’

કાન્તાને હવે કાંઈ પૂછવાનું બાકી ન રહ્યું. પૂછવાની હોંશ કે હિંમત પણ ન રહી. એણે પ્રયત્ન કર્યો તોપણ મોં ઉપર પ્રસરતા દુઃખભાવને દૂર ન કરી શકી.

કુસુમે પાણી થયાના ખબર આપ્યા એટલે ત્રણેએ ‘એકબીજા’ તરફ જોયું.

‘ત્રણેયથી એકી વખતે નાહી શકાશે. બેન તો પડખેની ઓરડીમાં બહારે.’

ત્રણેય નાહવા માટે ઊઠ્યાં.

[૩૭]

પરિવર્તન

દેનાન કરીને આવ્યા પછી કાન્તાએ અમુભાઈને પૂછ્યું.

‘ભાવનગર જવાની ગાડી ક્યારે મળશે ?’

‘બાર વાગે.’

‘ત્યારે તો હવે દોઢ જ કલાક.’ કાન્તા બોલી.

‘અહીંથી સીધા ભાવનગર જવું છે ?’ સુમને પૂછ્યું.

‘હા ભાવનગર જ.’ કાન્તા નિશ્ચયપૂર્વક બોલી. સુમન એના મોંની સખતાઈ જોઈ રહ્યો. પ્રાણજીવનદાસ તો શાંત હતા.

થોડી વાર પછી બધાં જમવા બેઠાં. જમવાની વિધિ જ પતાવી હોય એટલું જમી બધાં બિઠ્યાં. ગાડીના સમય સુધી મૂંગાંમૂંગાં બેસી રહ્યાં. વચ્ચે કાન્તાએ અમુભાઈ પાસેથી અનંતનું સરનામું મેળવી લીધું. કાન્તાના મોં ઉપરથી અમુભાઈ એટલું તો સમજ્યા કે અનંત મુંબઈ ગયો એ કાન્તાને નથી ગમ્યું, પણ એમના મનને નિરાંત હતી.

ગાડીનો વખત થતાં ટપ્પામાં બેસી સ્ટેશન તરફ ચાલ્યાં. અમુભાઈને આગ્રહ કરી સ્ટેશને આવતા રોક્યા. કુસુમ અને કમળા છેવટ સુધી કાન્તા સામે જોઈ રહી હતી. કાન્તા પોતામાં ડૂબેલી હતી એટલે જાણુવા છતાં એ બંને બહેનોમાંથી કોઈની સાથે એક અક્ષર પણ બોલી નહોતી.

‘સુમનભાઈ !’ ગાડી ઊપડી એટલે કાન્તા બોલી. ‘વરસાદ અને વાવાઝોડાથી વૃક્ષો તો ઊખડી જાય પણ આ તો પહાડ ઊખડી ગયો !’

પ્રાણજીવનદાસ જાણી જોઈને જરા દૂર બેઠા હતા. સુમન કાન્તા ખાસે જ હતો. એણે ધીમેથી જવાબ આપ્યો.

‘પણ આપણને એની પરિસ્થિતિની ક્યાં ખબર છે ?’

‘પરિસ્થિતિ !’ કાન્તા હોઠ દાબીને બોલી. એ શબ્દ સામે એને ભારે આળગ્યો હોય એમ એના અવાજ ઉપરથી દેખાઈ આવ્યું. ‘એ તો મન મનાવવાનું. પરિસ્થિતિ કાની અનુકૂળ છે ?’

સુમન ન બોલ્યો.

‘હું, સુમનભાઈ !’ કાન્તાને કંઈક યાદ આવ્યું હોય એમ થોડી બાર રહીને એ બોલી. ‘તમે તળાવ જઈને શું કરી આવ્યા ?’

‘અંદ્રાની તમિયત સારી નહોતી. હું કંઈ વાત જ કરી શક્યો નથી.’

‘તમે તમારા મનમાં શું નકકી કર્યું છે ?’

‘મનમાં તો રામપુર જવાનું નક્કી કર્યું છે. પણ અનંતના સમાચાર સાંભળ્યાં પછી એમ થયા કરે છે કે અનંત જેવાએ મુંબઈનો રસ્તો કેમ લીધો હશે ?’

‘એમ ?’ કાન્તા કટાક્ષ અને રોષમાં બોલી.

‘તને, કાન્તા, કાંઈ નથી થતું ?’

‘મને ?’ કાન્તા જરા મોટેથી બોલી ગઈ. આભુઆભુ બેઠેલાનું ધ્યાન ખેંચાયું. કાન્તાએ સાવધ થઈ અવાજ ધીમે કર્યો અને ત્રીજી બેઠક પર બેઠેલા પ્રાણજીવનદાસ સામે જોયું. તેઓ છાપું વાંચતા હતા. ‘મને તો ઘણું થાય છે પણ તમારા જેવું કંઈ નથી થતું.’

‘તું ભાવનગર આવ્યા પછી શું કરીશ ?’

‘એ દિવસ પિતા પાસે રહી રામપુર જઈશ.’ કાન્તા જરા અટકી. વિચારમાંથી જાગી હોય એમ ફરી બોલી, ‘કદાચ બીજે રથએ પણ જાઉં.’

‘બીજે રથએ એટલે?’ સુમને આશ્ચર્યપૂર્વક પૂછ્યું.

‘એ તો કાંઈ નક્કી નથી.’ શ્વાસ નીચે મૂકતી હોય એવા અવાજે કાન્તાએ જવાબ આપ્યો.

આટલી વાત પછી બંને મૂંગાં બેસી રહ્યાં. કાન્તા બારી પાસે બેઠી હતી એટલે એણે બહાર નજર રાખી વિચારવા માંડ્યું, સુમને સામેની બેઠક ઉપર પગ ગોઠવી જરા લાંબા થઈ વિચારવા માંડ્યું. બંનેના વિચારોને વિષય એક હતો પણ રીત જુદી હતી.

કાન્તાએ અનંતના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તો ન માન્યા. બહુ રખત સુધી ન માન્યા, પણ માનવું જ પડે એવી નક્કર હકીકત અમુકાઈએ રજૂ કરી એટલે કાન્તા રતબધ થઈ ગઈ. ઘડીક દુઃખ, ત્રીક રોષ, ઘડીક ન સમજાય એવી મૂંઝવણ, આમ વિવિધ લાગણીઓ ઊભરાવા લાગી.

ગાડી તો પોતાના વેગે દોડી જતી હતી. કાન્તાની નજર દૂર દૂરનાં પ્રદેશ ઉપર હતી પણ મન ત્યાં નહોતું. પોતાની બધી આશાઓ લાંબી પડતી હોય એવું ઘડીક લાગ્યું. અનંત વિના, એના સાથ વિના પોતે શું કરશે એમ ક્ષણવાર થયું. વળી અનંત તરફ દયા આવી. તુરત જ વળી રોષ ઊપજ્યો. ‘ગમે તેમ હોય, રાષ્ટ્રસેવા કેમ તબ્બય?’

વઢવાણ જંકશન સુધી કાન્તાએ ઝોલાં ખાધાં. પોતાનો માર્ગ વિકટ બન્યો હોય એમ લાગવા માંડ્યું. પિતા તરફ જોતાં હિંમત આવતી હતી. એક મહાન મુશ્કેલી દૂર થઈ હોય એવું અનુભવતી હતી. પણ અનંત ન હોવાથી પાછી દીલી પડી જતી હતી,

માઠી બદલાવી ભાવનગરની ઘાડીમાં બધાં બેઠાં. પ્રાણજીવનદાસ કાન્તાની બાબુમાં જ બેઠા. સુમન સામે બેઠો.

‘હવે તો ભાવનગર જ રહીશ ને ?’ પ્રાણજીવનદાસે પૂછ્યું.

‘ના, ના, ભાવનગર તો શું કરું ?’

‘ત્યારે ?’

કાન્તાએ બીજું કંઈ નક્કી કર્યું જ નહોતું.

‘તારે તો અનંતભાઈની સાથે જ રહેવું હતું ને ? એ તો હવે ગયા.’

‘ના,’ કાન્તાનો અવાજ સ્પષ્ટ હતો. ‘એમની સાથે નહોતું રહેવું.’

‘હવે રામપુરમાં કેાણ છે ?’ પ્રાણજીવનદાસે બીજી વાત પૂછી.

‘અનંતભાઈના એક બીજા મિત્ર છે. એમનું નામ વિનુભાઈ.’

‘અનંતભાઈ જતાં એ એકલા પડી ગયા ખરું !’

‘સેવકને વળી એકલાં શું ? રામપુરની વસ્તી પાંચસો માણસની છે.’ પ્રાણજીવનદાસ કાન્તાની સુખકાન્તિ જોઈ રહ્યા.

‘સુમન !’ સુમન તરફ ફરી પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા, ‘તું હવે શું કરવાનો છે ?’

‘હમણાં તો ભાવનગર જ છું.’ સુમનના અવાજમાં મૂંઝવણ ભરી હતી.

‘પણ કંઈ નક્કી તો કર્યું હશે ને ?’

‘નક્કી કંઈ થઈ શકતું જ નથી. રામપુર જવું છે, પણ.....’

‘ચંદ્રા બીમાર છે ?’

‘હા, અને બા પણ આવવાનું કબૂલતાં નથી.’

‘એ તો ન જ કબૂલે. ચંદ્રા પણ ના પાડશે. શહેરની જિંદગી છોડી ગામડાંના ઢેઠાં ભાંગવાં ફાને ગમે ?’ પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા.

‘હું જીવનગર જઈને નક્કી કરી લઈશ.’ સુમન વાત કરવાથી આકથો હોય એમ માથું ધુણાવતો બોલ્યો.

થોડી વાર શાંતિ વ્યાપી ગઈ.

‘તમે પોરખંદર કાપી નાખ્યું ?’ કાન્તાએ પૂછ્યું.

‘કાંઈ કાપવાનું છે જ નહિ. એના બીજા કાગળનો જવાબ જ આપ્યો નથી.’ પ્રાણજીવનદાસે જવાબ આપ્યો.

‘એ લોકો તમને હેરાન નહિ કરે ?’

‘હેરાન તો શું કરી શકે ? નાતજાતમાં વાતો થાય અને વ્યવહારમાં થોડી મુશ્કેલી આવે.’

કાન્તા પિતાની હિંમત ઉપર ખુશ થઈ ગઈ. પંદર દિવસ પહેલાં આ વિચાર એમને આપઘાત જેવો લાગતો હતો. દૃષ્ટિ બદલાતાં જે પરિવર્તન થયું તે કાન્તાને સુખદ લાગ્યું.

‘ઈન્દુભાઈનો કાગળ છે ?’

‘કાગળ તો હતો. એ નાલક વિલાયત ગયો.’

‘કેમ ?’

‘કેમ, શું ? ત્યાં જઈને શું કરી આવવાનો છે ? એરિસ્ટર થઈ આવશે ને લોકોમાં કંકાસ વધારશે.’

‘પણ તમે જ જવા દીધા છે ને ?’

‘હું શું કરું ? હું ત્યારે સમજતો જ નહોતો.’

કાન્તા આશ્ચર્યપૂર્વક જોઈ રહી.

‘એમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી. મારી આંખ આડા પડેલા હતા. મારે માન-મરતમો જોઈતો હતો નહિ તો હું ખાદી પહેરું, કોલેજની કેળવણીને ધિક્કારું, સ્વદેશી અને સાદાઈની વાતો કરું અને ઈન્દુને વિલાયત મોકલું ?’

‘પણ એ તો એમની ઇચ્છાથી જ ગયા છે ને ?’ સુમન વચ્ચે બોલ્યો.

‘એને ઇચ્છા છે જ નહિ, સુમન ! ઇચ્છા તો મારી હતી. એરિસ્ટર થઈને આવે તો મારું માન વધે.’

ગાડી નિંગાળા સ્ટેશને આવતાં ક્રાઈએ ડાબાનો દરવાજો ઉઘાડ્યો. ઉઘાડનારને કાન્ટા જોઈ રહી. એના વેશ અને મોં ઉપરથી કાન્ટાએ ઢેડને ઓળખ્યો.

‘આવો આવો, પાછી ગાડી ઊપડી જશે.’ પ્રાણજીવનદાસ બારણા પાસે જ હતા તે ઢેડનો હાથ ખેંચતા બોલ્યા.

ચાળીસેક વર્ષનો મરદ અને એની પાછળ એની સ્ત્રી અને બે બાળકો ચડ્યાં. એ લોકો દરવાજા પાસે જ, જેમ તેમ સમાઈને બેસી ગયાં. ગાડી ઊપડી.

‘અહીં ઉપર બેસો, બેન !’ કાન્ટાએ ખસીને જગ્યા ફરી

‘ના, બાપુ અહીં ફીક છે.’

સુમન અને પ્રાણજીવનદાસે પણ આમલ કપો એટલે પેલી સ્ત્રી અને બાળકો ઉપર બેઠાં, સ્ત્રી દરખાઈને બોલી.

‘ગાંધીના માણસ લાગ્યા છે.’

ડાબાનાં માણસો ઢેડને સન્માન આપતા આ વિચિત્ર મુસાફરો તરફ જોઈ રહ્યાં.

પ્રાણજીવનદાસ પેલી સ્ત્રી તરફ જોતા હતા. સ્ત્રીની પાસે દોઢેક વર્ષનો છોકરો હતો અને ચારેક વર્ષની છોકરી હતી, બંને ગંદાં હતાં. સ્ત્રીનાં અને પેલા મરદનાં કપડાં ગંધાતાં હતા.

‘કપડાં ધોતાં હો તો ?’ ધીમેથી પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા,
જવાબ આપવાને બદલે બાપુ કૂટુંબ એમની સામે જોઈ રહ્યું.

‘ક્યાં, ભાવનગર જવું છે ?’ પ્રાણજીવનદાસે પૂછ્યું.

‘હા, ન્યાં રેટલો મળે તો ન્યાં, નંધ તો વળી ભગવાન ન્યાં સર્થ જાય ન્યાં.’

‘કયા ગામના છો ?’

‘સુસ્તાનપર.’

‘ત્યાં કાંઈ કામધંધો નથી મળતો ?’

‘કામ જડતું હોય તો બહાર શું કામ નીકળીએ ?’ મરદે જવાબ આપ્યો.

‘મેં દિવસ થયાં એના પેટમાં કાંઈ પડ્યું નથી.’ સ્ત્રી બોલી. ‘મારે તો ધાવણું છાકડું છે તે બટકું પામી છું. એક રેટલાનો લોટ હતો, ભાઈ! માગ્યું ક્યાં સુધી હાલે ? બટકું મેં ખાધું, બટકું આ છોકરીએ ખાધું અને ચોથિયું લગ્ન પડ્યું છે. એને દઉં છું પણ લેતો નથી.’

પ્રાણજીવનદાસ વધુ ન પૂછી શક્યા. મરદની જોડી ગયેલી આંખો એમણે જોઈ. છોકરીનું વધેલું પેટ અને ચીપડાવાળી આંખો, નાના છોકરાનું ગળી ગયેલું શરીર અને નિયોવાઈ ગયેલી સ્ત્રીને જોઈ પ્રાણજીવનદાસને કંપારી છૂટી.

કાન્તા પેલા મરદને અને સ્ત્રીને જોઈ રહી. સુમનને પણ અનુકંપા થઈ આવી.

‘ટિકિટ ક્યાંથી લીધી ?’ સુમને લગવેથી પૂછ્યું.

‘ટિકિટ તો ખાપુ, આ માસ્તરની રે’મ. હાથે પગે પડીને બેઠાં છીએ.’

પ્રાણજીવનદાસના મન ઉપર જોડી અસર થઈ. એમણે ખિરસામાંથી પાકીટ કાઢવા હાથ અંદર નાખ્યો. પણ એક વિચાર આવતાં હાથ અટકી ગયો.

થોડી વાર રહી એમણે પાકીટમાંથી બે રૂપિયા કાઢી મરદના હાથમાં આપવા ધર્યાં. પેલાએ આનાકાની કરી છેવટે લીધા. એના અને સ્ત્રીના મોં ઉપર આનંદ છવાઈ ગયો.

પ્રાણજીવનદાસે બે રૂપિયા તો આપ્યા પણ એમના મનમાં શાંતિ ન થઈ. ‘રૂપિયા આપ્યે કેમ દળદર શીટ ?’ એમને થવા લાગ્યું. પશ્ચાત્તાપથી શુદ્ધ થયેલા અંતરમાં ત્યાગના ભાવો ઊઠવા લાગ્યા. ‘હવે બધું છોડી જ દેવું.’ એમણે મનમાં નક્કી કર્યું.

‘કાન્તા !’ પ્રાણજીવનદાસ હળવે હૃદયે બોલ્યા. ‘હવે તો બધું છોડીને જિંદગીનું સાર્થક કરવાની દૃષ્ટિ થાય છે.’

કાન્તાના વદન ઉપર સ્મિત ફરક્યું.

‘હું તો કહું છું, બાપુજી ! તમે ગામડાંનું દુઃખ જુઓ તો સાચે રહી જ પડો.’

‘મેં જોયું છે, બેન ! આપણા પૈસા છે એ બધાય ગામડાંમાંથી આવ્યા છે. મેં કયે દિવસે પરસેવો પાડ્યો હતો ? કાન્તા ! હવે તો પાછલી જિંદગી સુધારું એમ થાય છે.’

કાન્તા પિતાના નિર્મળ મુખભાવ જોઈ રહી. પ્રાણજીવનદાસ જેમ જેમ વિચારવા લાગ્યા તેમ તેમ એમને થયું કે ‘હવે તો બધું છોડવું જ જોઈએ. બહુ દિવસ છાતી ઉપર ભાર રાખ્યો. હવે તો હળવા દિલે પ્રભુસેવા કરતાં કરતાં જિંદગી પૂરી કરવી.’

સુમન સ્તબ્ધ બની પ્રાણજીવનદાસ સામે જોઈ રહ્યો હતો. પ્રાણજીવનદાસની મુત્સદ્દીગીરીનો લોપ થયો હતો એટલે એમનું વદન હૃદયના પ્રતિબિંબ જેવું બન્યું હતું. સુમને એમનું મંથન વાંચ્યું. કાન્તાએ પણ વાંચ્યું. બંને પ્રસન્ન ચિત્તે પ્રભુનો ઉપકાર માનવા લાગ્યા.

ભાવનગર આવતાં સુધી બધાં મૂર્ગાં બેસી રહ્યાં. પેલું કુટુંબ પણ કૃતજ્ઞતાથી આ ત્રણેય તરફ જોતું મૂંઝું બેસી રહ્યું. નાનું બાળક પણ સમજી ગયું હોય તેમ ઝીણી આંખા પટપટાવતું શાંત રહ્યું.

[૩૮]

કાન્તાની પ્રેરણા

સુમનની ઝડમચલ શમી ગઈ. એ સમજતો હતો જ કે રામપુરનો માર્ગ એ જ સાચો માર્ગ છે. પણ મનની નબળાઈએ જાગ્રત થઈ અનેક શંકાઓ જન્માવતી હતી. પ્રજાજીવનદાસના પરિવર્તને સુમનને અનેરું બળ આપ્યું. અને તે પેટાવેલો અગ્નિ ભભૂકી ઊઠ્યો અને તમામ શંકાઓ બળવા લાગી.

સુમને ઘેર આવી બા પાસે દિલ ખોલીને વાત કરી. કાન્તાની વાત સાંભળતાં બાને એટલી નવાઈ ન થઈ પણ પ્રજાજીવનદાસના પરિવર્તને એમને અજબ આશ્ચર્ય થયું. પહેલાં તો એમણે માન્યું જ નહિ. પણ સુમને એમનાં સમ બાઈ ખાતરી આપી અને બે પાંચ દિવસમાં તેઓ બધું છોડીને ગામડાંમાં ચાલ્યા જશે એમ કહ્યું ત્યારે એમણે માન્યું.

‘બા, આપણે પણ રામપુર જઈએ તો ?’

‘ના બાપુ, મારે રામપુર નથી આવવું.’

‘તો હું જાઉં ?’

‘પછી મારે અહીં શું કરવું ?’

‘બા ! તમેય ચાલો ને ! ત્યાં તમને જરાયે મૂંઝવણ નહિ આવવા દઉં.’

‘તું મને શું કામ દુઃખી કરે છે ?’

સુમન વધુ આગ્રહ ન કરી શક્યો. આની આંખમાં પાણી આવી ગયાં હતાં.

‘મારે આખી જિંદગી ઓશિયાળો રોટલો જ ખાવો પડશે કાં ?’

‘હું ક્યાં એમ કહું છું ?’ સુમન ગળગળા અવાજે બોલ્યો. *

‘તું જા એટલે મારે તો કાકાને ત્યાં જ જન્મારો કાઢવો ને ?’

‘પણ તમે મારું માનતાં જ નથી. મારી સાથે ચાલો.’

‘હું તારું માનતી નથી કે તું ? રામપુર આવીને શું કરું ? કાલ તમે અધાય જેલમાં ચાલ્યા જાવ પછી મારે શું કરવું ?’

‘પણ હમણાં જેલમાં જવાનું જ નથી.’

‘હમણાં નહિ તો વરસે એ વરસે પાછું બિપડશે જ ને ! સૌથી પહેલાં તું પકડાવાનો છે, ત્યારે મારે કાના ઘેર રહેવું ?’

‘ત્યારે, શું થાય બા ?’ સુમન મૂંઝાઈ પડ્યો.

‘તને ઠીક લાગે એમ કર. તારે ક્યાં અમારું માનવું છે ?’

વાત આગળ વધી શકે એમ હતું જ નહિ. સુમન પોતે જ મૂંઝાઈ પડ્યો હતો. એ થાક્યો એટલે બિડીને બહાર ગયો. બહાર જવામાં પણ કાન્તા સિવાય કોઈને ત્યાં શાંતિ મળે એમ નહોતું.

સુમન આવ્યો ત્યારે કાન્તા કોઈને કાગળ લખવાની તૈયારી કરતી હતી. સુમનને જોઈ કાગળ કલમ બાબુએ મૂક્યાં.

‘કોને કાગળ લખતી હતી ?’ સુમન બેસતાં બોલ્યો.

‘વિનુભાઈ ને.’

‘અનંતને કાગળ લખ્યો ?’

‘મને થાય છે કે હવે શું લખું ?’

‘કેમ ?’

‘અનંતભાઈ નોકરી કરતા હશે!’ ન મનાતું હોય એમ કાન્તા બોલી. ‘મને ક્યારેક થઈ આવે છે કે મુંબઈ જઈ એમની સામે જીભી રહું. સુમનભાઈ, અનંતભાઈ જેવા પણ સંયોગોને વશ થઈ જાય પછી બીજાને શું કહેવું? મેં તો એમના ઉપર કેટલો વિશ્વાસ મૂક્યો હતો?’

‘કાન્તા, આપુણ ન સમજ્યા હોત તો ભારે થાત હો!’

‘ભારે તો ઠીક. એ તો આવત એ સહન કરત. પણ મને એમ થયા જ કરે છે કે હું નબળી હતી. જો કે થયું છે એ ઉત્તમ થયું છે, પણ મારે દોઢ વર્ષ આમ કાઢવું નહોતું જોઈતું.’

‘પણ તો શું કરત?’

‘જે દવે ફરીશ તે. લડતમાંથી હું ઘેર જ શા માટે આવી એમ મને થાય છે અને મેં મનમાં માન્યા જ કયું? કે મારાથી કંઈ ન થઈ શકે. અનંતભાઈ—જેને ટેકે મેં જીવનનું મોટું સાહસ ખેડ્યું એ—આટલા નબળા હશે એમ મેં ધાર્યું જ નહોતું.’

‘તને એના વિચારો નથી આવતા?’

ધણા આવે છે, સાવ દીવા જેવું સત્ય જાણ્યું છે છતાંયે મનમાં ચયા કરે છે કે એ ખોટું હશે. અનંતભાઈની રજેરગમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ વહે છે. જો, મુંબઈ રહી જ કેમ શકે? સુમનભાઈ! અનંતભાઈનાં આ ગુજરી ગયા એટલે લાગણીવશ બની ગયા હશે. નહિ તો આમ ન હોય.’

‘મને પણ એમ જ થાય છે. પણ આટલાથી અનંત નોકરી ન સ્વીકારે. બહુ તો ચાર—જ મહિના પિતા પાસે રહે. નક્કી કુટુંબની સ્થિતિ પણ કડોડી હશે.’

‘કુટુંબની સ્થિતિ તો કડોડી હશે જ. આપણે ત્યાં આવેલા ધણાખરા સૈનિકોની કૌટુંબિક સ્થિતિ કડોડી હતી, પણ અનંતભાઈ જ

કહેતા : ‘ રાષ્ટ્રસમસ્તનો સવાલ હોય ત્યાં કુટુંબનો વિચાર કેમ કરી શકાય ? ’ આજ અનંતભાઈ પોતે જ એ વિચારના પ્રેર્યા મુઝાઈ પહોંચી ગયા ! ’

‘ કાન્તા ! ’ સુમને વાત બદલાવી, ‘ તારો માર્ગ તો હવે સરળ થઈ ગયો. ’

‘ સરળ ક્યાં થઈ ગયો છે ? મોટામાં મોટી મુશ્કેલી તો હજી લીલી જ છે. ’

‘ શી મુશ્કેલી ? ’

‘ સરરાજ્યની. ’

સુમને એ જવાબની આશા નહોતી રાખી.

‘ હવે ક્યાં કામ કરવું, શું કામ કરવું એ જ પ્રશ્નો મૂંઝવવાના છે. પણ હું એની બહુ ચિંતા નથી કરતી. કામ કરવું છે, સ્વરાજ્ય વહેલાંમાંવહેલું આવે એવું કામ કરવું છે, એ ગાંઠ વાળીને અહીંથી જવું છે. ’

‘ તુ ક્યાં જઈશ ? રામપુરનું નક્કી કર્યું ? ’

‘ હવે રામપુર તો નહિ એમ થાય છે. વિનુભાઈ ભણે ત્યાં કામ કરે. અનંતભાઈને દીપે રામ વસે અને તે પાછા આવે તો ભણે એ પણ ત્યાં જ જાય. હું તો અમૃતપુર જવાનો વિચાર કરી રહી છું. ’

‘ કેમ, ત્યાં ? ’

‘ હું ત્યાંથી એ તખ્ત પકડાઈ છું ને ? ’

‘ પણ એ તો રામપુરથી બહુ દૂર થશે. ’

‘ કંઈ ફિકર નહિ. ’

‘ બાપુજી શું કરવાના છે ? ’

‘ કદાચ મારી સાથે આવે. ’

‘ તો તો વાંધો નહિ. નહિ તો તું એકલી કેવી રીતે રહે ? ’

‘ હવે એકલાં જ રહેવું છે. જીવનના વિકટ માર્ગે જેનો સાથ લીધો તે તો મારાથી નબળો નીકળ્યો. હવે તો થાય છે કે એકલાં જ જીવવું અને એકલાં જ મૃત્યુ. ’

‘ કાન્તા ! ’ સુમને વળી વાત ફેરવી. ‘ મારાં બા તો માનતાં જ નથી. ’

‘ એ માનવાનાં જ નથી. ’

‘ પણ એમને છોડીને કેમ અવાય ? ’

‘ આપણે તો દુઃખીઓની સેવા કરવી છે ને ! બા વધુ દુઃખી લાગતાં હોય તો એમની સેવા કરવી. ’

સુમન બા બધું સમજતો હતો પણ કાન્તાએ કહ્યું એટલે જરા પ્રેરક લાગ્યું.

‘ બા તો નહિ જ માને એમ લાગે છે. ચંદ્રા સાજી થાય એટલે એને લઈને હું ગામડામાં આવી જઉં. ’

‘ ચંદ્રાભાભી નહિ માને તો ? ’ કાન્તાએ સુમન સામે તાકીને જોયું. સુમન જવાબ આપી ન શક્યો.

‘ તો તો નહિ અવાય, કેમ ? બાને તજી શકાય પણ કંઈ પત્નીને તજી શકાય ! ’ કાન્તા ફરડાડીથી બોલી. ‘ સુમનભાઈ ! માઆપ સામે બળવો પોકારવાની વાત કરનારા જીવાનો અહીં કેમ દીલા પડી ગયું છે ? પત્નીને ન તજી શકાય ? ’

‘ પણ એ બિચારી ક્યાં જાય ? ’

‘ તો બા ક્યાં જાય ? ’

‘પણ ચંદ્રાની મરજી વિરુદ્ધ એને ગામડામાં. લઈ જવી એ બળાતકાર નથી ?’

‘હું કયાં લઈ જવાની પાત કડું છું ? એ ન આવે તો ન લઈ જવી. એના માટે કતોવ્ય કેમ છોડાય ?’

સુમન જવાબ ન આપી શક્યો.

‘આપણે બહુ સગવડિયા ધીએ એમ લાગે છે. દુનિયાની કોઈ પણ સજીવ-નિર્જીવ વસ્તુ કરતાં એવાની આપણને વધુ કિંમત હોય તો જ એ સાચી સેવા છે. સુમનભાઈ, મને તો આશ્ચર્ય થાય છે. પણ શું બોલું ? અનંતભાઈ જવાયે ઢીલા પડી ગયા ત્યાં કોને કહેવું ? આપણે સ્વરાજ લેવા નીકળ્યા હતા ! મને જરાબર એમ લાગે છે કે આપણે ખૂંચિયો સાલણીને ગાંડાં બની ગયાં હતાં.’

સુમનને અનંતના શબ્દો યાદ આવવા લાગ્યા. અનંત મુંબઈ છે એ વિચારે સુમનને દુઃખ થઈ આવ્યું.

‘કાન્તા ! અનંત અહીં આવ્યો ત્યારે આવું જ બોલતો હતો.’

‘હું એની પેઠે મુંબઈ નહિ ચાલી જઈ.’

‘હું એમ નથી કહેતો. મને તો અનંત યાદ આવે છે. સાચે જ અનંત જેવો મદદ ત્યાં કેમ રહી શકતો હશે ! કાન્તા, તું એક વખત ત્યાં ન જા ? તને જોશે કે તુરત એની નમજાઈ ખરી પડશે.’

‘મને પણ એમ થાય છે. પણ મારે જવું યોગ્ય છે કે નહિ તે હજી નક્કી નથી થાતું. ઘડીક એમ થાય છે કે અનંતભાઈને મેં મારા નિકટમાં નિકટના પ્રિયજન માન્યા છે. એ ભૂલે તો મારે એમને જાગ્રત કરવા જોઈએ. વળી એમ થાય છે કે આટલી આટલી સાધના પછી પણ આ સ્થિતિ આવતી હોય તો ભલે આવતી. એમને પોતાને જ સૂઝે ત્યારે આ માર્ગે આવે અને ન સૂઝે તો ભલે એમ ને એમ જિંદગીનાં વર્ષો ખતમ કરે.’

‘કાન્તા, તું તૈયાર થતી હો તો હું પણ આવું. આપણે એક વખત જઈએ. અનંતને જાણત થતાં વાર નહિ લાગે.’

‘ના જવું જ નથી, અને જઈશ તોયે હું એકલી જઈશ. તો જ એમને હાડોહાડ લાગી આવશે. સુમનભાઈ! તમે તો હવે કંઈક નિશ્ચય ઉપર આવી જાવ. બહુ વિચારો છોડી દો, એક વખત નક્કી કરી નાખો કે જીવનનું એક જ ધ્યેય છે અને તે સ્વરાજ્ય. પછી આળુ-આળુ બધું ગોઠવતા જાવ.’

સુમને મુંઝઈ જવાની તૈયારી બતાવી પણ કાન્તાનો આ બવાબ સાંભળી એ પાછો પડી ગયો. એને થવા લાગ્યું કે કાન્તા સાચું કહે છે, મારે હવે નિશ્ચય ઉપર આવી જવું જોઈએ.

સુમનના મનમાંથી બીજા વિચારો ખસી ગયા. બીજું શું કરવાનું હતું? જવું જ જોઈએ—મનમાં થવા લાગ્યું.

‘કાન્તા, હું હવે નિશ્ચય ઉપર આવી જઈશ.’

કાન્તા એની સામે તાકીને જ બેસી હતી.

‘હું તમારો જા એક વખત ચંદ્રા સાથે વાત કરી આવું, હવે એની તબિયત સારી થઈ ગઈ હશે.’

કાન્તા કશું ન ખાલી માત્ર સામે જોઈ જ રહી.

‘હું ઢીલો પડી જઈશ એમ લાગે છે?’ સુમને પૂછ્યું.

‘હાલમાં તો હું તમને બહાદુર સૈનિક તરીકે ઓળખતી હતી. પણ મેર આન્યા પછી તમે ઝેટલા બધા ઢીલા પડી ગયા છો કે મને વિશ્વાસ જ નથી બેસતો. તમારી હાજરીમાં કેટલું કેટલું બની ગયું! તોપણ તમે હજી નિશ્ચય નથી કરી શક્યા.’

સુમન શરમિંદા બન્યા.

‘કાન્તા, હવે નિર્ણય નહિ કરે.’

કાન્તાએ સુમનના મોં ઉપર પાણુ એ લાવેા જોયા. એના મનમાં નિરાંત થઈ.

થોડીક વાર મૂંગો બેસી રહ્યા પછી સુમન બીઠ્યો.

‘હું જાઉં છું.’ અવાજમાં ગાંભીર્ય હતું.

‘પાછા આવશે ને ?’ કાન્તાએ શંકા પડતાં પૂછ્યું.

‘હવે બધું પતાવીને જ રા.’

કાન્તા જોઈ રહી. સુમન નજીર મુખે ચાલતો થયો. કાન્તાને અત્યારે સુમન કંઈક તેજસ્વી લાગ્યો.

[૩૯]

પ્રાણક્ષય

અનંત કાઈ નવી જ દુનિયામાં આવી પડ્યો. ગોરધનદાસ મૈઠની ખેતીમાં આખો દિવસ માણસોની ધમાલ મચી હોય, સવારથી સાંજ સુધીમાં લાખો રૂપિયાની લેવડદેવડ થયા કરતી હોય, અનંત એક—એ દિવસ તો આઘાની માફક આ અધું જોઈ જ રહ્યો. એના વિચાર ને મંથન અધુન ક્યાંય ફૂળી ગયું હોય અને ખુદ્દિ બહાર મારી ગઈ હોય એવું લાગવા માંડ્યું. ગોરધનદાસ શેકે એનામાં કાંઈકિ તેજ ન્તયું એટલે એને પોતાના ખાસ માણસ પાસે લીરા પારખવાનું શીખવા રાખ્યા હોતો. સોનાચાંદીની ધમાલમાંથી ઇરાદાપૂર્વક એને મુક્ત રાખ્યા.

રાજકોટથી દરરોજ પિતાના કાગળો આવતા હતા. પ્રત્યેક કાગળમાં પ્રેરણા—અલબત્ત ખૂબ ક્રમાવાની પ્રેરણા—ભરી હતી અનંત કાગળ વાંચી ખિસ્સામાં મૂકતો અને કશાંય વિચાર વિના કામમાં મંડી જતો.

અનંત વિચાર કરવા છત્છે તોપણ ન કરી શકે અને કરવા જાય તો હજારો રૂપિયાની ભૂલ આવી જાય એવો ધંધો હતો રાત પડ્યે આખા દિવસની ધમાલથી અનંત થાકી રહેતા અને મનમાં કાંઈક દુઃખી થતો, કાંઈક યાદ કરતો, ક્યારેક તરફડિયાં મારતો ઊંઘી જતો.

દસબાર દિવસ એમ વીતી ગયા. અનંત દિનુભાઈ ને ત્યાં ગયા નહોતો, તેમ એમને ફેન પણ ક્યો નહોતો. ધીમે ધીમે કામનો ખ્યાલ આવતો ગયો. ખજુ જેમ કામનો ખ્યાલ આવતો ગયો તેમ મન હિપ-

રો બોળે ઓછો થતો ગયો અને એટલે ત્યાંના અને બીજા વિચારો આવવા લાગ્યા.

પંદરેક દિવસ પછી અમાસ આવી. તે દિવસે કામકાજ વહેલું બંધ થયું. પેઢીના બધા માણસો ફરવા નીકળ્યા. અનંતે પણ ત્રણ—ચાર માણસોનો ચાલ મેળવ્યો હતો, તે સૌનું આમંત્રણ આવ્યું. પણ અનંતને એકલા જ ફરવા જવાની ઇચ્છા થઈ હતી. થોડી વાર વિચાર કરી એ મરીન લાઈન્સ તરફ ગયો. સાંજ પડવા આવી હતી. લોકાનાં ટોળાં ઊઘટી પડ્યાં હતાં. અનંત કોઈના તરફ લક્ષ આપ્યા વિના કોલાખા તરફ જતા રેતા તરફ ચાલવા લાગ્યો.

સંધ્યા ડૂબી ગઈ અને રાત પડી. અનંત એટલે બધે દૂર નીકળી ગયો હતો કે ત્યાં લાગ્યે કોઈ માણસ દેખાતું હતું. અનંત પાળ ઉપર બેઠો. આકાશમાં કરોડ કરોડ તારાઓ પ્રગટી નીકળ્યા. દરિયા ઉપરથી વાયુની મધુર લહર આવતી હતી તેમાં અનંતનાં બુલંદાં ઊડવા લાગ્યાં.

અનંત મુંઝઈ આવ્યા પછી આજે જ એકલો પડ્યા હો. આજે જ સુંદર આસમાનની નીચે સમુદ્રના સાંનિધ્યમાં બેઠો હતો. આજે જ આવી ખુશનુમા હવા એણે લીધી હતી.

ચાલતાં ચાલતાં એને ઘણા વિચારો આવ્યા હતા, પણ શાંતિથી બેઠો એટલે મનઃપ્રદેશની કંદરાઓ ઊઘડવા લાગી. અનંતને કુલેજ-જીવનથી માંડીને જવેરીની નોકરી સુધીનું જીવન તાબું થયું. લગાઈનાં ચાર વરસો એનાં અનેક સ્મરણો સહિત દરિયાની સપાટી પર ખડા થયાં. બુદ્ધ મેઢૂફ રહેતાં પોતાં ભોગવેલું મંથન, સમપુરનો નિવાસ, વિનુ અને કૃપેશ દેખાવા લાગ્યાં; પ્રાણુવાન કાન્તા દેખાણી. અનંતે લગ્નથી નાચું બેસું. ખિસ્સામાં પિતાના કાગળોનાં થાકેલા પડયો હતો પણ પિતા ન દેખાયા. અંગ ઉપર જવેરીની પેઢીને શાભે એવો સફેદ ખાદીનો બંધ કોલરનો કાટ, ઝીણું ધોતિયુ અને માથે જાંચી

જાતની કોકડી ખાદીની ટોપી પહેરી હતી. છતાં ઝવેરીની પેઢી ન દેખાણી. અનંત પોતે વિજનમાં આવી પડ્યો હોય એવું એને લાગવા માંડ્યું.

ત્યાં બેઠો. રાતના બાર વાગ્યા સુધી બેઠો. આબુઆબુમાં એક પણ માનવી ન દેખાય ત્યાં સુધી બેઠો. એણે દરિયાના તરંગો જોયા. દીવાલ સાથે અથડાતાં મોજાંઓની પછડાટો સાંભળી. કાળાં ભમ્બર પાણી ઉપર નજર ફેરવી. ધડીક રહી આકાશમાં મીટ માંડી. અનંતને પોતે એકલો અટ્ટલો, કોઈ અરણ્યમાં આવી પડ્યો હોય એવું લાગવા માંડ્યું.

‘ શું કરું ? ક્યાં જઈ ? જિંદગી ભારે લાગે છે. ’ અનંત હવામાં ગણગણ્યો. ‘ ભાણું ? રામપુર જઈ ? ’ હૈયામાં દબાઈ ગયેલા પ્રશ્નો સપાટી ઉપર આવી ગયા. ‘ અહીં નહિ રહેવાય. આ જિંદગી ! ’ અનંતને પોતાની જિંદગી પ્રત્યે ધિક્કાર પેદા થયો.

રાતના બે વાગ્યા સુધી અનંત બેઠો. થાકેલો પગેલો હોલતો ત્રણ વાગે પેઢી ઉપર આવ્યો. પેઢીની ઉપર પોતાના જેવા કેટલાય ગુમાસ્તાઓ સતા હતા. અનંતે પોતાની પથારી કરી એક તરફ લંબાવ્યું. થાકેલો અનંત ઊંઘી ગયો.

સવારે ઊઠ્યો ત્યારે મંથન તાબું થયું. આબુમાં દોઝાંદા મચી રહી હતી અને સૌ પોતપોતાનું કામ પતાવતા હતા એ જોઈ અનંત પણ ઊઠ્યો. એણે યંત્રવત્ પ્રાતઃકર્મ પતાવ્યું. દૂધ પીધું અને નવ વાગે કામ ઉપર હાજર થઈ ગયો. મોં ઉપર ઉદાસીનતા વ્યાપેલી હતી. કોઈ એ પૂછ્યું, ‘ હીક નથી ? ’ અનંતે હા પાડી. અને ‘ મથું દુઃખે છે. ’ કહી પેઢીની ઉપર જ્યાં સૂતો હતો ત્યાં આવ્યો અને શેતરંજ ઉપર આડો પડ્યો.

એન ન પડ્યું, ઊઠ્યો. પોતાની બેગમાંથી પેઢીના સરનામાવાળો કાગળ કાઢી લખવા માંડ્યું.

‘ પ્રિય વિનુ,

હું કાણે કાણે મરતો જાઉં છું. અહીં કાઈ ને પોતાનું જીવન જોવાની કે વિચારવાની ફરસદ નથી. અવિરત ગતિએ દોડી જતી કાઈ જાડીમાં બધા બેઠા હોય એવું લાગે છે. હું પણ એમાં બેઠો છું અને કાણ જાણે ક્યાં જઈ રહ્યો છું !

વિનુ ! અનંત થોડા સમયમાં મૃત્યુ પામશે. મારું બોખું તો ફુનિયામાં ફટું દશે. એવા લાખા બોખાં અહીં ફરે છે પણ સૌની પેઠે મારો પ્રાણ પણ કાણે કાણે મૃત્યુ પામી રહ્યો છે.

તને શું પણું ? મેં મારી જતે જ આ વહોયું છે. હજી એ બધું કેટલી દહીં એમ થાય છે પણ વિનુ, માતાના મૃત્યુએ નમળું પડેલું હૃદય, પ્રતિદિન વધ ને વધુ નમળું પડતું જાય છે. થોડા દિવસમાં એ સારા બસરીના થઈ જશે અને ત્યારે તારો અનંત આસોડ્દાસ લેતો જતા બસાસ થશે.

અનંત

અનંતે કાગળ નાખ્યો, વાંચ્યો, એના ઉપર કુરુળ હાસ્ય લક્ષ્યો; ને થોડી વાર વાંચી સામે રાખી કાગળ ફાડી નાખ્યો. સાંજના ચાર વાગ્યા સુધી એમને એમ ત્યા પડેલા રહ્યો. કાઈ એ જમવાનું યાદ આપ્યું તો ‘ હીક નથી ’ કહીને પતાવ્યું. ચાર વાગ્યા પછી થોડી વાર નીચે જઈ આવ્યો. વળી ઉપર આવીને મૃતો.

નાચે જાગ્યેનદાસ શેઠ પોતે ઉપર આવ્યા. અનંત બેઠો થયો.

‘ કેમ, આજે હીક નથી ? ’

‘ હવે તો સારું છે. ’

‘ ત્યા લીધી ? ’

અનંતે માથું હલાવી ના પાડી.

‘ જુઓ, આ મુંઝઈ છે. જરાક વાંધા જેવું લાગે કે તુરત દવા લેવી. ’

અનંતે સાંભળી લીધું.

‘ તદ્દન સારું ન થાય ત્યાંસુધી આરામ કરજો. ’ એવી સૂચના આપતા ગોરધનદાસ શેઠ નીચે જતર્યા.

અનંતને એ આવ્યા-ગયાની મન ઉપર અસર ન રહી. એ તો પોતામાં જ મશગૂલ હતો. એણે ફરી કાગળ લીધો અને વિનુને લખવા માંડ્યું. એ લીટી લખી કાગળ રાખી મૂક્યો. ‘ અહુ મોહું ’ થતાં કાગળ વગેરે એક બાબુ મૂકા પથારીમાં લોથ થઈને પડ્યો.

ગંભીર માંદગી

અનંત સવારે ઊઠ્યો ત્યારે ચેતન જ ન રહ્યું એમ એને લાગવા માંડ્યું. ગઈકાલે તો હૃદયમંથનની માંદગી હતી. આજે સાચી માંદગી દેખાવા લાગી. સાવ નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયો હોય એમ પથારીમાં પડ્યો રહ્યો. ગઈકાલે કશું જ ન્યો નહોતો એટલે મોં પણ લેવાઈ ગયું હતું. જોનારને ખાતરી થાય એવાં માદગીનાં ગંધાં ચિન્હો મોં ઉપર દેખાતાં હતાં.

અનંતના શરીરને દોષ દેવાય એમ નહોતું. રામપુર છાંડ્યા પછી ભૂખ અને ઉજ્જગરા તો થયાં જ હતાં પણ મનની શક્તિઓ ઉપર તો અત્યાચાર ગુજર્યો હતો. દુઃખ, પરિતાપ, હૃદયવ્યથા, મનોમંથન એ તો એનાં નિત્યનાં સંગાથી બન્યાં હતાં. અનંતનું વજન જેવું શરીર ખોખરું થઈ ગયું હતું. એક જ આંચકાની જરૂર હશે અને એ આંચકા એને લાગ્યા. અમાસની રાતથી શરૂ થયેલી હૃદયવેદનાએ એનું શરીર તોડી નાખ્યું.

લગભગ દશ વાગે અનંતને તાવ ચડ્યો, આખું શરીર ધબધબી ગયું. કપાળ ફાટવા લાગ્યું. આંખો લાલધૂમ બની ગઈ. પેઢીનું કામ-કાજ શરૂ થઈ ગયું હતું એટલે અનંતની પાસે કોઈ નહોતું. બરાબર ખાર વાગ્યા સુધી અનંતે એકલા પથારીમાં તરફડિયાં માર્યાં. અંદરથી

છવ પોકાર કરતો હોય અને બહાર નીકળવા મથતો હોય એવી વેદના થવા લાગી.

આર વાગે પેદીનો એક માણસ દવાનું પૂછવા આવ્યો. અનંતે ના પાડી. પેલો માણસ કામમાં હતો એટલે તુરત ચાલતો થયો અને રામાને ભલામણ કરતો ગયો કે અનંતની સંભાળ રાખે. અનંતે બુદ્ધ રામા સામે જોયું. રામો હાથમાં નાનકડો ટુવાલ પકડીને ગ્રામો હતો. એના મોં ઉપર નહોતું દુઃખ કે નહોતી ડાઘ લાગણી.

લગભગ એક વાગે નીચેથી ખચર આવ્યા કે અનંતનો ફાન આવ્યો છે. અનંતમાં જાણવાની શક્તિ નહોતી છતાં સ્થળિયાં ખાતો નીચે ગયો. ફાન હાથમાં લીધો. દિનુભાઈનો હતો. અનંતે ખાતે ખામાર છે એવા મચર આપી ફાન મૂકી દાંધો. થોડી વાર વિસામાં સર્પ ઉપર આવ્યો.

પથારીમાં પડ્યો. પા કસાક પડ્યો દશે ત્યાં દિનુભાઈ આવ્યા. એમની આવમા ઉતારવા લાગી, અને મોં ઉપર ચિંતા હતી. દિનુભાઈએ આપી અનંતના કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો. કપાળ ધબકતું હતું. રામા ગમે યશ્વમામિટર મગાવ્યું અને જોયું તો એક સો પાચ તાવ હતો. દિનુભાઈ ગંભીર થઈ ગયા.

‘અનંત! મારે ત્યાં આવશે?’

અનંતે ના પાડી. ‘અહીં ફીક છે. સાહે તાવ બેનરી જશે.’

‘એમ નહિ નવરે. પંદર દિવસમાં તારું શરીર તો જો! સાવ નિચોવાઈ જાયું છે! કેટલા દિવસ થયા તાવ આવે છે?’

‘કાલ સહેજ અસુખ હતું. તાવ તો દસ વાગ્યાથી જ શરૂ થયો છે.’

‘હવે ત્યાં ચાલ. અહીંયા ઘોંઘાટ અને ગંદકીમાં તું સાજો

થવાનો જ નહિ. મેં તને ત્યાં જ કહ્યું હતું કે તું મારે ત્યાં જિતર, પણ તે માન્યું જ નહિ. તેં મને ફોન કર્યો હતો ?’

અનંતે માથું હલાવી ના પાડી.

‘મારે તો બીજે દિવસે જ સુરત જતું પડ્યું હતું. હજી મધકાલે જ આવ્યો. મેં આવીને તપાસ કરી પણ તારા કંઈ સમાચાર ન મળ્યા.’

‘સુશીલાબેન ક્યાં છે ?’

‘સુરત.’

અનંત વિચારતો હોય એમ પડ્યો રહ્યો.

‘તું અહીં શું નોકરી કરે છે ?’ દિનુભાઈએ પૂછ્યું.

‘હા.’ ધીમેથી અનંતે જવાબ આપ્યો.

દિનુભાઈના મોં ઉપર દુઃખ તરી આવ્યું છતાં એ સ્વાભાવિક રીતે જ કહેતા હોય એમ બોલ્યા :

‘તું અત્યારે જ મારે ત્યાં ચાલ. હું મોટર લઈને જ આવ્યો છું. નીચે કોઈને પૂછવાનું છે ?’

‘પણ તાવ તો જિતરી જશે. એક દિવસના તાવમાં...’

‘તાવ જિતરી જાય એટલે પાછો આવનો રહેજે, પછી કંઈ છે ? હું નીચે કહેવા બનઉં છું.’ દિનુભાઈ બોલ્યા.

અનંતે ના પાડી પણ દિનુભાઈ તો નીચે જઈ તુરત પાછા આવ્યા. એમની સાથે ગાર્બનદાસ શેડ હતા.

‘અનંત !’ ગાર્બનદાસ શેર બોલ્યા. ‘કાલ દવા ન લીધી ને ! મુંબઈમાં તો તુરત જ ઉપાય કરવો બેઠો. હવે તારે આ ભાઈને ત્યાં જતું હોય તો જી. તાવ જિતરી ગયા પછી પણ આરામ કરજે. કામની ધમાલ તો ચાલ્યા જ કરે, માંદો માંદો આવીશ નહિ.’

અનંતે વિનયપૂર્વક સાંભળી લીધું. ગોરધનદાસ શેઠના ગયા પછી અનંતે જાણ્યો અને દિનુભાઈ સાથે નીચે ઊતર્યો, મોટરમાં બેસતાં બેસતાં એણે કહ્યું: ‘મારે સામાન ભલે અહીં પડ્યો.’

‘લેવો હોય તો લઈ લઈએ.’

‘મંગાવી લ્યો ને!’

દિનુભાઈ ઉપર જઈ અનંતની બેગ લાવ્યા. અનંતે બેગ કે એનો બિંદો, કપડાં વગેરે બાકી રહ્યું હતું પણ એ બોલ્યો નહિ, મોટર આવી એટલે અનંતે પૂછ્યું:

‘તમારે ત્યાં કોણ કોણ છે?’

‘કોણ કોણ કેમ? અધાં. બા છે, બાપુજી છે; દમણાં બેન પણ આવી છે.’

વાતો કરતા વાલકેશ્વર આવી પહોંચ્યા. દિનુભાઈના અંગત્રા પાસે મોટર આવી એટલે કોઈએ દરવાજો ઉઘાડ્યો. મોટર અંદર દાખલ થઈ. અનંત ત્રણ વર્ષ પહેલાં આ અંગત્રામાં આવ્યો હતો. તે દિવસે એને દિનુભાઈની શાહુકારી ખૂંચી હતી પણ એમના પ્રત્યેના માનને લઈ એ બોલ્યો નહોતો. આજે એનો વિચાર સરખો પણ ન આવ્યો.

એક સુંદર ઓરડામાં પલંગ ઉપર અનંતની પથારી થઈ. અનંત સૂતો ને થોડી વાર થઈ ત્યાં દિનુભાઈ એક ડોક્ટર સાથે આવ્યા.

ડોક્ટરે અનંતનું શરીર તપાસ્યું. અનંતને તદ્દત આરામ લેવાની અને કોઈ પણ જાતની ચિંતા ન કરવાની ભલામણ કરી તેઓ બહાર નીકળ્યા. દિનુભાઈ સાથે થોડી વાત કરી, દરદીને બરાબર સંચાલવાનું કહી ડોક્ટર ગયા. થોડી વારમાં દવાખાતેથી દવાની બે બાટલીઓ આવી. બબ્બરમાંથી થોડાંક ફળા આવ્યાં. પાણી પીવાનાં, થોડું નાખવાનાં, મોં ધોવાનાં એવાં સાધનો આવ્યાં. એકાદ કલાકમાં તો અનંતની

આળુઆળુ મોટો દરબાર ગાઢવાઈ ગયો; અનંતને કંઈક અકળામણ થવા લાગી.

‘દિનુભાઈ, આ બધાની કંઈ જરૂર નથી.’

‘મુખમાં એના વિતા ન ચાલે. આ રામપુર નથી.’

અનંત દિનુભાઈના મોં સામે જોઈ રહ્યો. એણે જોયું કે દિનુભાઈ મીઠી મરકરી કરે છે, કટાક્ષ નથી કરતા.

સાંજે તાવ નનરી ગયો. આખી રાત અનંતે મીઠી ગ્રંથ લીધી. દિનુભાઈ એની પામે જ મતા લેતા. સવારે અનંત બેઠ્યો ત્યારે ગૂંતિ જાગવા લાગી. દાતળવાળા કરવા માટે અનંત ગડવા ગયો પણ દિનુભાઈએ મના કરી. ‘દાનવની ભત્રામણ છે કે શૌચ પણ સતાં મતાં જ જવાનું.’

‘એ તો ત્રાસ!’ અનંત કંટાળાપૂર્વક બોલ્યો.

દિનુભાઈએ દસતા દસતાં એને એક દાતળ આપ્યું અને અશ તથા પાઉંદર પણ મૂક્યા. અનંતે દાતળ જ લીધું. પથારીમાં બેઠા બેઠા દાતળ કરી એ કાળો થયો. દિનુભાઈએ દવા આપી તે મોં બગાડી ગટગટાવી ગયો. ઘાંટી વાર પછી મોસંબીતો રસ આવ્યો તે પણ લીધો.

ત્રણેક વાગ્યા પછી પાંડી ખેંચેલી શરૂ થઈ. દશ વાગે તો તાવ વધી ગયો; ગળકાઝતા બેઠેલી જ પીણ થવા લાગી. દિનુભાઈ માથા ઉપર બરફ મૂકવા લાગ્યા. સાંજ સુધી સખત તાવ રહ્યો. સાંજે દાકતર આવ્યા. શરીર તપાસ્યું. ઘાંટીક ભત્રામણો કરી ચાલ્યા ગયા.

ત્રીજો દિવસ પણ એવો જ ગયો. દિનુભાઈને ચિંતા વધવા લાગી. અનંતને પણ ત્રાસ થવા લાગ્યો ‘આ કરતાં તો મરવું ભલું.’ એમ એને થવા લાગ્યું.

ચોથે દિવસે સવારમાં અનંત પથારીમાં પડ્યો પડ્યો જાગતો હતો ત્યારે બાબુના ઓરડામાં દિનુભાઈ અને એના પિતાને એણે બોલતા સાંભળ્યાં :

‘મારે તમારો પાનનો નથી જોઈતો. અધું પ્રભાકરને આપજો.’

‘અત્યારે તુરખીના તોરમાં આ અધું મળે છે.’ દિનુભાઈના પિતા બોલતા હતા.

અનંતે તાલબળ પા મ્હાક સુત્રી આપુ અમ્મણ્ટ સાંભળ્યું. એ એટલું સમજ્યાં કે દિનુભાઈ પિતાની દ્વંદ્વ વિરુદ્ધ અહીંથી જવા માંગે છે એટલે આ મધ્યે ધમાલ રે.

દિનુભાઈ અમ્મણ્ટ એટલે પડખાની દ્વંદ્વ મ્હાઈ પણ અનંત બોલ્યો નહિ. દિનુભાઈ એ આવી એના હાથમાં પેટીએથી આવેલા એ કાગળો મૂક્યા. ‘અને નાતું રચના હતા. અનંતે પથારીમાં પડ્યા પડ્યા કાગળ લખ્યા. કાગળ પિતાનીના જ હતા. એમાં મ્હાઈ તરુ નોંધાવું. ‘મન સ્થિર રાખીને તમારા નાંચા રહેવું. મરવનનાસ નોંધ અહીં ઉત્તર નાખવું છે. સુ, કેમ કરેશો તો ન્યાસ થઈ વરેશ. કેમના માટે ધમાલ રાખના રહેવું તમરે...’

અનંતે અંતે બોલો ઉપર આંખ ધરી એક બાબુ મૂક્યા. નિયમ પ્રમાણે તવ તાવ્યા એટલે તાવ શરૂ થઈ ચૂક્યા પણ પાંચ વગ્યા છતાં લતપો નહિ. છ તાગે પણ એટલો જ રહ્યો. ડોક્ટર દરંગેજ આવતા હતા, દવા આપતા હતા પણ કશો ફેર પડતો નહોતો. આજે પણ આવ્યા, શરીર તપાસ્યું. એમના મોં ઉપર પણ ચિંતા તરી આવી.

‘તમે દેશમાં જઈ રાંકા એમ નથી ?’ ડોક્ટરે અનંત અને દિનુભાઈ તરફ જોઈને કહ્યું.

‘કેમ ?’ દિનુભાઈએ પૂછ્યું.

‘અહીં સારું તો થશે પણ દેશમાં જશે તો વગર દવાએ આરામ થઈ જશે. એમના શરીરમાં કશું રહ્યું જ નથી. તદ્દન આરામ અને શાંતિની જરૂર છે. ગામડામાં રહેવાનું થાય તો વળી ઉત્તમ.’

ડોક્ટર દિનુભાઈના સંબંધી હતા એટલે એમની સલાહ વિશેષ વિચારવા જેવી હતી. ડોક્ટરના ગયા પછી દિનુભાઈએ અનંતને પૂછ્યું:

‘સવારે ડ્રોના કાગળો હતા ?’

‘પિતાશ્રીના.’

‘એમને તો તારી માંદગીના ખબર જ નહિ હોય.’

‘ના, અને આપવા પણ નથી. નાદક ચિંતા કરે.’

‘પણ હવે તો માંદગી વધતી જાય છે.’

‘ડોક્ટરે હવાકેરનું કહ્યું ?’

‘હા...ક્યાં. રામપુર જશે ?’

‘રામપુર ?’ અનંત વિચારમાં પડ્યો.

‘હા, ડોક્ટરની સલાહ છે કે ગામડું હોય તો વધારે સારું, અને ત્યાં તો તને વિશેષ આરામ અને શાંતિ લાગશે.’

અનંત ન ખોલ્યો. એના મદગીથી નાંગાઈ ગયેલા અને તાવથી લાલ થયેલા મોં ઉપર ગભરામણ પ્રસરી ગઈ. દિનુભાઈએ વધુ વાત ન કરી. એમને અનંતની માંદગી ચિંતાજનક લાગવા માંડી.

તે દિવસે આખી રાત તાવ રહ્યો. દિનુભાઈએ આખી રાત અનંતના કપાળ પર જવક ઘસેલા છેક સવારના પાંચ વાગ્યે તાવ બીરો અને અનંતની આંખો મિચાઈ.

સ્વરાજ્યનાં સાધકો

સુમનતા ગયા પછી કાન્તાએ વિનુને કાગળ લખ્યો. કાગળ પૂરો થયો ત્યાં પ્રાણજીવનદાસ બહારથી આવ્યા. કાન્તાએ કાગળ એમના હાથમાં મૂક્યો. પ્રાણજીવનદાસ કાગળ વાંચી શાંતિપૂર્વક બોલ્યા:

‘આઠ દસ દિવસ પડી જવાનું રાખ.’

‘હવે એક દિવસ પણ શા માટે થોભવું?’

‘તું અહીં રહે એટલી મને શાંતિ થાય ને?’

કાન્તા ન બોલી શકી. પિતાના અવાજમાં એટલી મમતા હતી કે કાન્તાની આંખો જ ટળી ગઈ.

‘કાન્તા!’ થોડી વાર રહીને પ્રાણજીવનદાસ બોલ્યા, ‘મેં નિશ્ચય કરી લીધો છું કે આપણી મિલકતની પાઈએ પાઈ મારે દેશના કલ્યાણ અર્થે વાપરવા તારા હાથમાં સોંપવી.’

કાન્તા વચ્ચે બોલવા જતી હતી તેને અટકાવીને એમણે આગળ કહ્યું:

‘ઈન્દુભાઈની મને ચિંતા નથી. એ પચીસ વર્ષનો જુવાન છે. સાચી કે ખોટી માન્યતાથી પણ આજ સુધી મેં એને પોળ્યો છે તે લાડ લડાવ્યા છે. બહુ જ આછા માણસોના આગકેને મળી શકે

એટલી ફળવળી મેં એને આપી છે, હવે મારી ફરજ પૂરી થઈ. મારી મિલકતની એક પાઈ પણ એને ન આપુ તો એમાં જરાય અન્યાય નથી.’

પ્રાણજીવનદાસના અવાજમાં સ્પષ્ટતા તો હતી જ પણ આટલા વર્ષોના કષ્ટ દિવસ નહોતું દેખાયું એટલું વિચરે અને માથું પણ હલું. કાન્તાના આતંકનો પાર ન રહ્યો.

‘તમે હવે શું કરશો, આપુટ ?’ કાન્તાએ પૂછ્યું.

‘મારી તો ઇચ્છા છે કે મમળાં જ રામપ્રસાદે ખીનકાઈ જાનકામાં નહોતા આદર્યા હતા, પણ એટલાંક આપરણા ઊભાં કર્યાં છે તે ફરે કર્યાં તો તો તીકળારો જ નહિ. ચાર જ મહિનામાં મારું તથા મમ સંકેલી બર્ફના જેવું જ આજેય જતું દેવડી તો કેસાય પણ મારા જેવાં જ શોભતું નથી. મેં મારા વેપારીઓને અને સંબંધી-એને મળાલી દીધું છે. બહાનુમાં કાગળો પણ લખ્યા ના મ્યા જ, કે હું મારે પડીવટ અંધ કરું છું. સગાંસંબંધીઓના તો બહાનુકાર બધા રહ્યા છે અને હું પોતા જર્મ ગયો છું એમ સૌ જોતા જાય છે. પણ એ તો જેમ કહેવું હોય એમ કરે. મને મારા કાપણે નાં આ વાતપણ મીઠું લાગે છે.’

કાન્તા પિતા હિપર ગુજ્જ થઈ. એણે વિનુનો કાગળ કાઢી સુધાવું કે પોતે દસ દિવસ પછી આવશે.

દસ દિવસ કાન્તા ભાવનગરમાં ગઈ. સુમન તળાવન ગયો હતો એટલે કાન્તાના સહવાસનું સ્થાન મુખ્યત્વે પ્રાણજીવનદાસ જ હતા. દસ દિવસમાં એક નવીન બનાવ બન્યો, અને એ બનાવે કાન્તા અને પ્રાણજીવનદાસને શાંતિ આપી. પેસા પોરબદરવાળા ધનિક જીવાનનું સગવળ પ્રાણજીવનદાસના એક સંબંધીને ત્યાં થયું. પ્રાણજીવનદાસના આવ્યા પછી એકાદ-બે દિવસ તો એમની ટીકાઓના પાર ન રહ્યો. પણ ધીમેધીમે પ્રાણજીવનદાસના પરિવર્તનની અને સર્વસ્વ ત્યાગની

વાતો ફેલાવા લાગી, તેમ તેમ ટીકાઓ શમતી ગઈ. આરંભમાં તો લોકોને કુતૂહલ થવા લાગ્યું પણ પ્રાણજીવનદાસની નિખાતસતાએ લોકોનાં દિલમાં આદર પેદા કર્યો.

દસ દિવસ પછી કાન્તા રામપુર જવા માટે ગાડી ઉપર ગઈ ત્યારે ભાવનગરના સમજી અને સંસ્કારી ગણાતાં અનેક માણસો સ્ટેશને આવ્યાં હતાં. કાન્તા પહેલી વખતે જાહેનોની ટુકડી સાથે લડતમાં ઊતરી હતી ત્યારે આજનાં કરતાં અનેકગણાં માણસો હતાં. પણ તે દિવસે ઉત્સવની મસ્તી હતી, આજે કરુણા અને લજ્જા હતી.

ગાડી ઉપડી ત્યારે પ્રાણજીવનદાસની આંખો છલકાઈ ગઈ. કાન્તાની આંખે પણ આંસુનાં તોરણ બંધાયાં. વિદાય આપવા આવનાર સૌનાં હૃદયો ભીનાં થયાં.

કાન્તા રામપુર જવાના સ્ટેશને ઊતરી ત્યારે જ સાંજ પડવા આવી હતી. એણે ઉતાવળે પગને રામપુર તરફ ચાલવા માંડ્યું. રસ્તો ધૂળ-વાળો હતો. થોડેક ચાલી એટલે ધૂળની ડમરીઓ ચડવા લાગી. કાન્તાએ આંખુઆંખુ નજર કરી, રસ્તામાં પોતે એકલી જ હતી. કાન્તાને અનંત સાંભર્યાં. ટૂંકી ઘોતલી, ટૂંક પહેરાણ, ક્યારેક હસતું અને ક્યારેક ગંભીર થતું ગૌર મોં, તેજસ્વી આંખો કાન્તાની સામે દેખાવા લાગ્યાં. કાન્તાથી નિઃશ્વાસ મુકાઈ ગયો. એક ક્ષણ વળી મુંઝઈ પાછા જવાની પ્રવ્રણ થઈ આવી.

રાત પડી. અમાસની રાતનું અંધારું પૃથ્વી ઉપર પથરાવા લાગ્યું. કાન્તા રામપુરના પાદરમાં આવી પહોંચી. રામપુરમાં નીરવ શાંતિ વ્યાપી હતી. કાન્તાની કલ્પના સતેજ થઈ અને એને અનંત વધુ યાદ આવવા લાગ્યો.

‘અસ આ રામપુર એણે છાડ્યું જ.’ કાન્તા પાદરમાં ઊભી રહી ગઈ. એણે ત્યારે તરફ નજર ફેરવી. ભાદર નદી કલકલ નિનાદ કરતી

વહી જતી હતી. કાંઠા ઉપર વૃક્ષની હારમાળા હતી. પોતે બીબી હતી તેની આંખમાં જ નાનકડું શિવમંદિર હતું.

કાન્તાને રામપુર ખુબ મુંઝવે લાગ્યું. પણ એથી તો અનંત વધુ યાદ આવવા લાગ્યા અને રામપુરનું પાદર સનું લાગવા માંડ્યું.

કાન્તા વધુ બીબી ન રહી. પોતે ગામની જાણીતી હતી. એક-બે શેરીઓ વટાવી ચારે આવી પહોંચી. ચાર એકલા સૌનું ધ્યાન ખેંચાયું. વિનુ કાન્તાને જોતાં એકદમ બીબા થઈ ગયો.

‘આવી પહોંચ્યાં ? મેં તો કાલે રાત જોઈ હતી.’

કાન્તા દસતી દસતી ઉપર ચડી. ગામજોડા જરા સરખાં થઈ એકાં. પાંચેક મિનિટમાં તો આખા ગામમાં ખબર પડી ગઈ. ચેર ચેરથી જોડા ગેરચ્યાં. અંતે આખું ગામપુર ચારામાં અને નીચેના જાગાનમાં એકડું થઈ ગયું.

વિનુ દોઢ મહિના પહેલાંતો નાંદાનો જીવો. એનું શરીર કૃશ થઈ ગયું હતું. આંખો ચિંતાથી ભરેલી જ લાગતી હતી. અનંતના ગયા પછી એ સવારના ત્રણ વાગ્યાથી કામ ઉપર ચડતો અને રાત્રે દસ વાગ્યે સૂતો. ગામજોડા એને યદુ કહેતાં કે ‘શરીર ભાંગી જશે’ વિનુ આશ્ચર્ય દસીને જવાબ આપતો, ‘એના બીજા ઉપયોગ પણ શો છે ?’

અનંતનો મુખર્જ ગયાનો ફંદલો ફાગળ હતો; ત્યાર પછી કશા જ સમાચાર નહોતા. એ દરરોજ ફાગળની આશા રાખતો અને દરેક ગાડી વખતે એમ પણ ધારી એસતો કે આજે તો અનંત આવશે જ, પણ અનંત ન આવ્યો. વિનુને હાંપાદાડ લાગી ગયું. અનંતના મુખર્જ ગયાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે એ દિવસ ભરી ખેંડા હોય એવું થઈ ગયું હતું. બે દિવસ એને કંઈ કામ સરયું નહિ પણ ત્રીજે દિવસે સવારે વિનુ કાંઈ અવધૂતની માફક નેડ્યા. એણે મનમાં ગાંઠ વાળી કે ‘કંઈ ફિકર નહિ. હું એકલો અહીં મારાં બાડકાં વગીશ અને અગ્નિ પેટાવીશ.’

‘ગામલોકોને વિનુ પ્રતે આદર તો હતો જ. પણ હવે તો એ ગામલોકોને ઠાઠ યોગી જેવો લાગવા માંડ્યો. વિનુના અંતરમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ તો હતો જ પણ અનંત ગયા પછી જે મંથન અનુસર્યું એ મંથનને પરિણામે એના દિલમાં ભારે વ્યાકુળતા ઊભી થઈ. એ એમ જ વિચારવા લાગ્યો કે ‘મારે એકલાએ જ ભારતમાતાનું દુઃખ ફેડવું હોય તો કેટલો ભોગ આપવો પડે?’ અને એને આત્મભોગની અપાર પ્રણાઓ દેખાવા લાગી.

વિનુ રામપુરનાં લોકોને ગળતો હતો. પણ ૧૯૭ એણે પર-પરનાં હાંડલાં ગળ્યાં નહોતાં. રામપુરનાં કેટલાં માણસો કેટલું ખાવું છે તે રામપુરનાં નાનાં બૂલકાઓ કેટલું દૂધ પામે છે એની એને ખબર નહોતી. વિનુએ તપાસ કરવા માંડી અને આવડુ/પાણુના ગામડાંઓની દૃષ્ટિએ સમૃદ્ધ લાગતા રામપુરની તપાસનું પરિણામ એ આવડું કે વિનુએ ઘી-દૂધ જાડ્યાં.

વિનુને શરીરની જરૂર હતી. આંગણ્યની ઉપયોગિતા એ નીકારતો હતો પણ એના ચિત્તને ગરીબમા ગરીબના જેવા થવા વિના સખ વળતું નહોતું. વિનુએ રોટલો બ્રાશ ન દુંગળી ખાઈ રામપુરની નેતામાં કાયાને હાંમવા માંડી.

એને દરરોજ અનંતના વિચાર આવતા હતા. અનંત સાથે એણે સાંધ્યાં પાંચ વર્ષ કાઢ્યાં હતાં. અનેક રાત્રિઓ સ્વપ્ન રચવામાં ગાળી હતી. જીવનકલ્યાણના અનેક મનોરંધા સેવ્યા હતા. દિલમાં દિલ પરાયી એક જ યજ્ઞવેદી પર ચડી જવાના કેડ હતા. એ અનંત નુત્તાનો નહેતો. પણ વિનુને એથ પણ થયા કરતું હતું કે મારી માતૃભક્તિ આંધી છે. ભારતમાતા સિવાય—એનાં કરોડ કરોડ બ્રહ્મા કંગાલી સિવાય—મને ઠાઠનું સ્મરણ ન હોવું જોઈએ. વિનુ એને ભૂતવા મથતો હતો અને પોતાની કૂણીકૂણી લાગણીઓની ખાખ બનાવતો હતો.

આ વિનુની પાસે કાન્તા આવીને બેઠી અને સામે રામપુર આવીને

બેઠું. મીઠું હસતાં ગામલોકો તરફ જોઈને વિનુ થોડુંક બોલ્યો. કાન્તાને ગામ ઓળખતું હતું છતાં વિનુએ ઓળખાણ તાજ કરાવી. વિનુ બોલતાં બોલતાં એમ બોલી ગયો કે ‘રામપુરનું કલ્યાણ કરવાનો એમનો મનોરથ છે.’ કાન્તાએ વચ્ચે જ કહ્યું. ‘ના, મારું કલ્યાણ કરવા જ હું અહીં આવી છું.’ વિનુએ હસીને એ સ્વીકાર્યું.

મોડી રાત સુધી રામપુરનાં લોકો બેઠાં. આખા ગામનું કાઈ પ્રિયજન આવ્યું હોય તેમ સૌએ ઘણી ઘણી વાતો કરી. કાન્તા વિનુનું તપ અને ગામલોકોનો પ્રેમ જોઈ આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગઈ.

અમાસની અર્ધી રાત વીત્યા પછી એ જ ચોરામાં વિનુ, કૃમેશ અને કાન્તા પથારી કરીને સૂતાં.

[૪૨]

રામપુરમાં ભરતી

હુમેશની ટેવ પ્રમાણે સવારના ત્રણ વાગ્યે વિનુની આંખ ઊઘડી ગઇ. શરીરમાં થાક હતો છતાં એણે ગળકાર્યું નહિ. તરત જ નદી તરફ ગયો. ચાર વાગે સ્નાનાદિ પ્રાતઃક્રમ પતાવી પાછો આવ્યો. આવીને એણે બત્તી કરી. કાન્તા ગાઢ નિદ્રામાં પડી હતી. વિનુએ એના પ્રત્યે એક નિર્મળ દૃષ્ટિ ફેંકી અને બાજુમાં પડેલો રેંટિયો લઇ કાંતવા બેઠો.

થોડી વાર થઈ હશે ત્યાં રેંટિયાના સંગીતે કાન્તાને જગાડી દીધી. કૃપેશ પણ ઊઠ્યો. કૃપેશ તુરત ગામ બહાર ગયો. કાન્તા આંખો ચોળતી હસતી હસતી પથારીમાં બેઠી.

‘તમે ક્યારે ઊડી ગયા ?’

‘દરરોજ ત્રણ વાગે જ ઊઠું છું.’

કાન્તાના હૃદય ઉપર વિનુની ઊંડી અસર થઈ. ધીમેધીમે કાન્તાએ વિનુનો આખા દિવસનો કાર્યક્રમ જાણી લીધો. વિનુ પાસેથી પોતાને બધું શીખવાનું છે એમ કાન્તાને લાગ્યું. વિનુએ કાન્તાની થોડી ઘણી વાત સાંભળી ત્યાં કાંતવાનું પૂરું થયું.

વિનુ દરરોજ છ વાગ્યે ખેતરે જતો પણ આજે કાન્તા સાથે બેસી વાતો કરવી હતી એટલે બેસી રહ્યો.

વિનુની વય અનંતના જેવડી જ હતી, છતાં કાન્તાને એ મોટા લાગવા માંડ્યો. વિનુ પ્રત્યે એને પ્રેમ તો હતો જ પણ જેમ જેમ એની વાતો સાંભળતી ગઈ તેમ તેમ વિનુ તરફ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો.

કાન્તાને તદ્દય ઉઘાડી નાખવાનું મન થાય એટલી મીઠાશ વિનુની વાણીમા હતી. ધામેધામે કાન્તાએ પોતાનો આખો દર્નિદાસ એને સંભળાવ્યો. વિનુના મુદ્રાવેશમાં મોં ઉપર હાસ્યની કાગણી ફરી વળી.

વાતોમા આગળ વધતાં બીજી બધી વાતો રહી ગઈ અને બનેલી વાતોના વિષય એક માત્ર અનંત જ રહ્યા. વિનુને અનંત પ્રત્યે વધુ લાગણી હતી કે કાન્તાને તે કહી શકવું મુશ્કેલ હતું. અને અનંતનાં આમંત્રનો હોય એમ બ્રૂજ લાગણીપૂર્વક અંત દર્દપૂર્વક વાતો કરતાં હતાં. કાન્તાએ ધ્રુવેંગડતી વખતે અનંત ઉપર લખેલો કાગળ વિનુ પાસે પડ્યો હતો. વિનુએ કાગળ કાન્તાને આપતાં કહ્યું:

‘આ કાગળની સાથે જ મને અનંતનો મુખના જવાનો કાગળ મળ્યો. મને મુખના સરનામાની ખબર નહોતી એટલે મેં કાગળ સચવી રાખ્યો.’

કાન્તાએ પોતાનો કાગળ હાથમાં લીધો. કપર અકબચ હતું. કાન્તા આશ્ચર્ય પામી બ્રૂજ આદરપૂર્વક એણે વિનુ સમક્ષે જોડે વિનુ સમક્ષે પાણી એમના મુખભાગમાં કશો ફેર પડ્યો નહિ.

‘કાન્તાભેન!’ વિનુ બોલ્યો. ‘તમે અનંતભાઈને એક કાગળ ન લખો? તમારી પાસે સરનામું તો છે.’

‘મને વિચાર તો આવે છે. ક્યારેક જવાની પાણી ઇચ્છા થાય છે પણ વળી થાય છે કે હું બરાબર કામ ઉપર ચડી જઈ પછી જ લખું.’

વિનુને એ બરાબર લાગ્યું.

‘બરાબર છે, તમે કામ ઉપર હશે તેની વળી ઓર અસર થશે.’

કાન્તાએ પોતાની અમૃતપુર જવાની ઇચ્છા જણાવી. વિનુએ જરા પણ વાંધો ન લીધો.

‘ તમે કહેતા હો તો આજે જ ત્યાં જઈએ ’

‘ મારી ઇચ્છા છે કે હું એટલી જ મનઉ. ’ કાન્તા કંઈક સંકેત્ય પામત બોલી.

‘ એકલા ? ’ વિનુ હાથ પામ્યા. ‘ ખુબ સરસ. ’

કાન્તા વિનુના હાથે જઈ સંતોષ પામી. એને થયું કે પોતે શા માટે એકલી ત્યાં જઈ છે તે જણાવતું કેન્દ્રાએ. કાન્તાએ કહ્યું:

‘ મને પહેલા તો એકલા જવાની હિંમત નહોતી. લોકોની ખીંક હતી એમ નહિ પણ હું એકલી જ કરી રહીશ એમ લાગતું હતું પણ મને થાય કે મારી શુભનિશા છે અને પ્રભુએ ઘાડી સમજણ આપી છે તે જ કારણ એ વ્યાપાર્યાપ મહા વ્યવસ્થા. મને એમ પણ થાય છે કે પાણીમાં પડ્યા વિના ભરત નહિ વ્યાપરે. ’

તમે એકલા જ તમારું કામ ગોળી તો એથી તા હું ખુબ રાજી થાઉં આપણે અમલ પત્ર પર સહકાર રાખીએ એ હાક છે પણ દરેકમાં એકલા મુજરાની તાકાત તો હોવી જ કેન્દ્રાએ. મારા ઉપર પ્રભુની ચમત્કારી કૃપા તો હોત તો હું અગત્ય તો પાળી વિના ત્યાં પંખી જેવો થઈ જાત. કાન્તાએત ! સહકાર સોની તોડે રાખીએ પણ ગટ્ટીએ તો આપણી પોતાની જ પાંખ. ’

કાન્તાને આ પ્રેરસાદન અગત્યનું લાગ્યું એણે વિનુને કહ્યું:

‘ હું અહીં ચારપાંચ દિવસ રહી તમારું કામ જોઈશ અને પછી અમૃતપુર જઈશ. ’

વિનુએ સંમતિ બતાવી.

બપોર સુધી આ વાતો ચાલી. નવીનતા પૂરી થઈ ગઈ હોય અને કાર્યક્રમ ઘડાઈ ગયો હોય નિશ્ચંત થઈ વિનુ પોતાના કામે વળગેા કાન્તા એની સાથે જ રહેવા લાગી.

સાંજે જમ્યા પછી અજવાળું હતું ત્યાં કાન્તા ફરવા જવા તૈયાર થઈ. વિનુ પણ આવશે એમ એણે ધાર્યું પણ વિનુ તો અતંતના ગયા પછી ફરવા જતો જ નહિ. ફરવાનો સમય એણે ગામ લોશની ગાયેાની સારવાર કરવા માટે રાખેા હતો. એટલે એણે કાન્તાને વિનયપૂર્વક કહ્યું:

‘ તમે એકલાં જ નહિ જાવ ? ’

કાન્તાએ આશ્ચર્ય ન કર્યો. પોતે પણ જવું કે ન જવું એની ગમથલમાં પડી. વિનુ સમજેા એટલે એણે ફરીને કહ્યું:

‘ આ બાબુ જશે તો આપણી વાડી આવશે. કૃપેશ એના બાઈબાંધ કુમારો સાથે ત્યાં તમને મળશે. વાડી સરસ છે. ત્યાંથી સુર્યાસ્ત પણ સુંદર દેખાય છે. ’

કાન્તા વાડી તરફ ચાલી. લડતના દિવસોમાં જંગલો રામપુર કરતાં અત્યારનું રામપુર જુદું હતું. સ્વચ્છ અને ખાડા વિનાના રસ્તાએ જોઈ કાન્તા ખુશ થઈ. ગામની બહાર જુએ તો નજીકમાં ક્યાંય ઉકરડો મળે નહિ. કાન્તાએ અમૃતપુરને મુંદર બતાવવાના મનોરથ સેવવા માંડ્યા.

થોડી વારમાં વાડી પાસે આવી પહોંચી, કૃપેશ અને ગામના કુમારો વાડીમાં નહોતા. કાન્તાએ દૂરથી થતા હાવાના પોકારો સાંભળ્યા. એટલે એની નજર એ તરફ ફરી. નદીની રેતીમાં વીસ પચ્ચીસ કુમારો રમતા હતા. કાન્તા વાડીમાં ન રોકાતાં એ તરફ ચાલી. કાન્તાને પોતા તરફ આવતી જોઈ કુમારોએ જીલંદ અવાજે પોકાર કર્યો ‘ વદેમાતરમ. ’

કાન્તાએ પોકાર ઝીલ્યા અને ‘ વદેમાતરમ ઉચ્ચારતી સુખાનુભવ લીધો.

રાત પડતાં સુધી કાન્તાએ કુમારોની રમત જોઈ. કાન્તાને સૌજન્ય વર્ષનો કૃપેશ ગમી ગયો. કૃપેશ સુંદર અને નમણો તો હતો જ પણ એનું અંગેઅંગ ઘાટીલું હતું. મોંની બધી જ રેખાઓ એટલી નિર્દોષ હતી કે જોનાર પ્રભુની કાર્મ કલાકૃતિ જોતો હોય એમ જોઈ જ રહે.

કાન્તાને યાદ આવ્યું કે અનંતે કૃપેશની સાથે ચંદનપુર રહેવાનું કહ્યું હતું. કાન્તાને હવે ચંદનપુર રહેવાની તો ઇચ્છા હતી જ નહિ. બ્યારથી એ વાપન જેલમાં ગઈ એ અમૃતપુર જ એને પોતીક લાગવા માંડ્યું.

અંધારું થતાં બધા કુમારો સાથે કાન્તા પાછી આવી. ગામમાં પ્રવેશતાં જ ‘વંદેમાનરમ્’ ના પોકારો કરતા બધા કુમારો વીખર્યા. કાન્તા અને કૃપેશ ચારા તરફ ચાલ્યાં. ચારામાં દીવો બળતો હતો, અને માગ્યો ભેળાં થતાં જતાં હતાં. કૃપેશને જરા આશ્ચર્ય થયું. આટલા વહેલ. માણસો આવતાં જ નહિ. પણ ચારા નજીક આવતાં એનું આશ્ચર્ય દૂર થયું. કાન્તા નજીક આવતાં ચમકી. એણે સુમન અને ચંદ્રને ખેંડલા જોયાં.

કાન્તાને જોતાં તુરત સુમન ઊભો થઈ સામે આવ્યો. એના મોં ઉપર હર્ષ ઊભરાતો હતો એ કાન્તાએ જોયું. મંદ મંદ હસતી અને શરમાતી ચંદ્રા ખાળામાં અનિલને લઈને ખેડી હતી અને પ્રશાંત મુદ્રા ધારણ કરી વિનુ કાન્તાને, સુમનને અને ચંદ્રાને જોતો હતો.

મૂંગી વેદના

અનંત જાગ્યા ત્યારે એટલો હતો. એનું તમામ બળ ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. મહા મહેનતે એણે આબુબાબુ નજર ફેરવી. થાડી વારમાં થાપી ગયો હોય એમ એણે ઓશીકા ઉપર ટાક ઢાળી દીધી.

છ દિવસના તાવે એનું શરીર તોડી નાખ્યું હતું. ગઈકાલના તાવે તો એને જીવન વિશે હતાશ બનાવી દીધા. અત્યંત અશક્તિ જાળાતાં અનંતને લાગવા માંડ્યું કે હવે પોતે નહિ બચી શકે. અને એક વખત એ વિચાર મનમાં ઢાળસ થયા પછી તો એને સમર્થન મળતું જ ગયું. અનંતને જીવન તરફ કંટાળો છૂટ્યો હોય એમ થીક તો મરવાની ઇચ્છા પણ થઈ આવી.

તાવથી ક્ષીણ થયેલો અનંત કદપનાએ ચડ્યો. જાણે મૃત્યુ આવી પહોંચ્યું હોય એમ એણે વિચારવા માંડ્યું. એકએક પ્રિયજનો અને એવીસ વરસની જિંદગી એને તાજ શ્રદ્ધ. જીવનમાં આવેલા પલટાઓ યાદ આવતાં અનંતને અશાંતિ વધવા લાગી. ‘હવે તો ખલાસ થાઉ તો જ સારું.’ અનંત મનમાં ને મનમાં મૃત્યુની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

વીજળીનો ઝબકારો થાય એમ અનંતના મનમાં એક વિચાર આવ્યો. ‘હવે બચીશ તો નહિ. અહીં પ્રાણ છૂટે એ કરતાં રામપુરમાં જઈને જ ન મરું ? વિનુનો ભૂલાઈ ગયેલો કાગળ કદપના કાઢી

અણદીઠ ખૂલામાંથી નીકળી આવ્યો. ‘રામપુરની ધરતી—જે તારી અને મારી માતા છે તેને તારો વિયોગ સાલે છે.’ અનંતને રામપુરનાં વૃક્ષો ને પક્ષીઓ સાંભર્યાં. ભાદરનાં નીર અને પાદરના પાણિયા સાંભર્યાં. રામપુરનાં કુંગાળો અને દુઃખીઓની જમાન દેખાવા લાગી. લડતન દિવસોમાં બેચેલાં ભારતવર્ષનાં હાડપિંજરોની હારમાળાઓ ખડી થઈ. અનંતથી ન જોવાતું હોય એમ એણે આંખ મીચી દીધી.

આંખ મીચીને અનંત પડ્યો. પા કલાક, અર્ધો કલાક; પોતે કોઈ નારવ શાન્તિમાં ડૂબી જતો હોય એમ લાગવા માંડ્યું. ધીમેધીમે દેહના પાત્રમાંથી આત્મા ઢળી જતો હોય એવું થવા લાગ્યું. અનંત હમણાં જ જાણે પ્રાણહીન ખોખું બની જશે એમ એને લાગવા માંડ્યું.

એ લય પામ્યો. આંખ ઉઘાડી નાખી. એનાથી ત્રીસ પગઈ ગઈ. આખા અંગમાં કંપારી છૂટી.

ધીમેધીમે અનંતને જ્ઞાન આવવા લાગ્યું, પોતે જીવતો જ છે એમ ખાતરી થઈ. પણ એવી ખાતરી થતાં જ વિચાર આવ્યો: ‘આ અવસ્થામાં મરવાનું થશે ?’ અનંતની ઉમેદ તો હતી ફાંસીને માંચડે ચડવાની અથવા તો રાષ્ટ્રસેવામાં ઘસારાને લય પામવાની. આવ મૃત્યુ એણે કદાચ જ નહોતું.

‘મેં જાને જ આ અવસ્થા ખીકારી છે. આત્મા તો મરી જ મરે છે...મેં જાને જ આત્મહત્યા કરી છે. હવે દેહ જવે કે મરે...’ અનંતને વિચારો આવવા લાગ્યા. હૃદયની એક બાજુથી સર જાહેર ‘કંઈ નહિ, કુટુંબધર્મને ખાતર આ બધું કયું’ છે ને ! મારે શો સ્વાર્થ હતો ? મને તો રામપુર ને ગ્રામસેવા પ્રિય હતાં. થોડી લણા ગિન-શાંતિ અનુભવી, તુરંત જ ખીજે પોકાર જાહેર : કુટુંબ મટે. રાષ્ટ્રના હિતનો ભોગ ? કુટુંબ માટે જીવનના ઉચ્ચતમ સિદ્ધાંતનો ભોગ ? કુટુંબ માટે—ઓહ ! ચાર માણસના કુટુંબ માટે... અને કુટુંબ માટે

એટલે ?... કરજ ભરી શકાય, વ્યવહારમાં રહી શકાય, નાતજમણા કરી શકાય, બેટા-બેટીનાં લગ્નો કરી શકાય-એ માટે આ સુંદર, કલ્યાણકારી માનવતાનો ભોગ ?' એ પોકાર બળવાન હતો. એની સામે એકેય સૂર ન બીડી શક્યા. અનંતને ફરી પોતાની બંતે પ્રત્યે ધિક્કારની લાગણી પ્રગટી આવી.

‘પણ હવે શું થાય, ?’ અનંત ગણગણ્યો. ‘શરીર તો તૂટી ગયું. હવે બચીશ જ નહિ. હારેલા નહિ પણ નારી ગયેલા બીરુ સૈનિકની ખેંઠે મારે મરવાનું,’ અનંતને શરમ થવા લાગી ‘રામપુર જઈને એ શું કરું ?’

અનંત વિચારોમાં ઝૂંપતો હતો ત્યાં દિનુભાઈ આવ્યો. દિનુભાઈના હાથમાં કવર હતું. અનંતે જોયું. અનંત સમજ્યો કે પિતાશ્રીનો કાગળ હશે. એને કંટાળો છૂટ્યો.

કાગળ પિતાશ્રીનો જ હતો. અનંતની માંદગી વિષે એમને ગોરધનદાસ શેઠ લખ્યું હતું એટલે ફરિયાદ અને ચિંતા હતી.

અંતમાં લખ્યું હતું કે તુરત જ તારથી ખબર આપજો અને તાર નહિ આવે તો પોતે મુંબઈ આવશે.

અનંતે કાગળ વાંચી એક બાળુએ મૂક્યો.

‘પિતાશ્રીનો કાગળ છે ?’ દિનુભાઈએ ધીમેથી પૂછ્યું.

અનંતે હા પાડી અને કાગળ વાંચવા માટે આપ્યો. દિનુભાઈએ કાગળ વાંચી તુરત જ કહ્યું:

‘હું અત્યારે તાર કરી દઉં છું.’

‘ના ના, ન કરશો.’ અનંત વિચારમાં જ હોય એમ બોલ્યો.

‘અહીં આવવા દેવા છે ?’

અનંત વળી વિચારમાં પડ્યો.

‘હું તાર કરું છું કે તબિયત ચિંતાજનક નથી પણ તમે આવો; દેશમાં આવવાની જરૂર છે.’ દિનુભાઈએ કહ્યું.

અનંતે આનાકાની કરી પણ દિનુભાઈએ આગ્રહ જારી રાખ્યો. અને અનંતની અધીરૂં હા લઈ તેઓ તાર કરવા ગયા.

અનંતને હવે પિતાશ્રીની રાહ જોવાની હતી એટલે એ જ વિચારો આવવા લાગ્યા. ‘મારે લાગણીવશ નહોતું થવું જોઈતું...પિતાશ્રીનો શો દોષ? એ તો એમ જ કહે. એમની કચ્છા પ્રમાણે કરાવવાના પ્રયત્નો કરે...અને બાને પણ ક્યાંથી સમજાય! એમનું મૃત્યું દેવાંધીન ગણાય... કમળા-કમ્ભનુ ભાવિ મારાથી ક્યાં મુઘરી શકે એમ છે?’ રાજકોટમાં હજાર વખત વિચારેલા સવાલો નવા ને નવા રૂપે પાછા જન્મ પામવા લાગ્યા.

‘પણ પિતાશ્રીની સંવાનો કન્કર કેમ થઈ શકે? અને કરજનો પણ?’ પ્રશ્ન અનુત્તર રહ્યો.

અનંત વિચારતો હતો ત્યાં દિનુભાઈ આવ્યા.

‘બીજા કોઈને ખબર આપવા છે?’ એમણે આવતાં જ પૂછ્યું.

‘બીજા કોને?’ અનંત વિચારવા લાગ્યો, વિનુ યાદ આવ્યો, કાન્તા પણ યાદ આવી. ‘વિનુને જણાવું. મારા હજાર દોષો ભૂલી જાય એવો એ ઉદાર છે...પણ બોલાવીને શું કરું? એક ક્ષણમાં વિચારો આવી ગયા. એણે માથું દલાવીને દિનુભાઈને ના કહી.

દિનુભાઈ અનંતને થોડો મોસંબીનો રસ પાઈ બહાર ગયા. અનંત વળી વિચારમાં પડ્યો. ‘વિનુને બોલાવું. એની હાજરી મને શાંતિ આપશે...કાન્તાને તો કેમ બોલાવાય! એ શાંતી આવે?’ અનંતને અચાનક યાદ આવ્યું હોય એમ એ ચમક્યો. ‘એનું શું થયું હશે? કયે થઈ ગયું હશે? મેં...મેં...’ અનંત પથારીમાં ધ્રુજવા લાગ્યો. ‘એને મેં વચન આપ્યું હતું. મારા વિશ્વાસે રહી હશે?’

કાન્તાની મુખમુદ્રા દેખાવા લાગી. રોષભરી આંખો અને ઉમ્મ વદન જોઈ અનંત ડરી ગયો. એણે કાથેથી આંખો દાખી એ દશ્ય ભૂંસ્યું.

દસ નહિ પણ બાર વાગ્યા છતાં અનંતને તાવ ન ચડ્યો. અનંતને એ ખ્યાલ જ નહોતો. ઘડિયાળમાં એક પછી એક જ્યારે બારના ટકોરા થયા ત્યારે અનંતને ભાન આવ્યું. તાવ નહોતો એમ જણાયું. પણ અશક્તિ તો ખૂબ જ હતી. આવતી કાલે રાત્રે પિતા આવશે. એ ખ્યાલે એને ચિંતા થવા લાગી. કંઈક એમ થવા લાગ્યું કે પિતા પોતાને દૃષ્ટિએ વધુ મારી નાખશે.

અનંતને વિનુની જરૂર જણાવા લાગી. ‘પસ બોલાવું જ, એ મને જરૂર પસાવશે.’ એમ થવા લાગ્યું. ‘ના, ના, મારો તિરસ્કાર કરે જ નહિ. એ તો દરિયાવદિલ છે...એને કેવું લાગશે?...મારામાં પ્રાણ જ નહિ લાગે. પ્રાણહીન અનંતને જોઈ એને કેવો આઘાત લાગશે?’ અનંતની નજર સામે વિનુની પ્રતિમા આવી. આંખથી અમી વર્ષાવત્તે એને બોલાવતો હોયને! અનંતની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. એણે ખૂમ મારી: ‘દિનુભાઈ!’

દિનુભાઈ દોડતા આવ્યા, ‘કેમ?’

‘વિનુને તાર કરોને! એ જલદી આવે.’

‘દિનુભાઈ’ અનંતના દર્દભર્યા વદન સામે જોઈ રહ્યા.

‘જાઓ ને!’ અનંતના અવાજમાં અત્યંત કારુણ્ય હતું.

દિનુભાઈ મૂંઝે મોંઝે પાછા વળ્યા અને તાર કરવા ગયા.

[૪૪]

મિલન

કાન્તા અમૃતપુર જઈ આવી. અમૃતપુર રામપુરથી બાર માઈલ છેડું હતું. રામપુર જેવડું જ ગામ હતું. જે રામપુરના પ્રશ્નો એ જ અમૃતપુરના પ્રશ્નો હતાં. ત્યાં એક કોલપ હતી. રામપુરની શોભા જ નહિ પણ રામપુરમાં જીવન પૂરનારી ભાદર નદી અમૃતપુરના આંગણમાં નહોતી. ત્યાં પાણીનું તો ભારે દુઃખ હતું. રામપુરની પેઠે ત્યાં વૃક્ષોનાં ઝૂંડ નહોતાં. છતાં કાન્તાએ એ જ સ્થળ પ્રસંદ કર્યું; એક જ મમતાથી-ત્યાંથી એ બંધમાં ગમ હતી, ત્યાંથી એણે રાષ્ટ્રીય જીવનનું અમૃત પીધું હતું, ત્યાં એણે મરીને રાષ્ટ્રની સંજીવની થવાનાં સ્વપ્નાં મેળ્યાં હતાં.

વિનુ તો એની પસંદગીથી ખુશ થયા. સુમન અને ચંદ્રાને વિનુએ ચંદનપુર મુકવ્યાં. એમણે પસંદ કર્યું અને ત્યાં થાણું નાખ્યું. સુમનનાં બા તો ન જ આવ્યાં. સુમને ખૂબ આજીજ કરી પણ ન આવ્યા. છેવટે એમણે એટલું કહ્યું, ‘કાકા સાથે નહિ ફાવે તો તારા આપાનો ભાગ લઈ નોખી રહીશ ને ધર્મધ્યાન કરીશ.’ સુમનને અટકો સંતોષ હતો કે એણે થાણું હતું તેટલું દુઃખ બાને નહોતું લાગ્યું. ચંદ્રાને ભાવનગર છોડવું ગમ્યું નહિ. સુમનની વાતને આચલપૂર્વક એણે મંકાર કર્યો પણ સુમન પોતાની વાતને વળગી રહ્યો એટલે છેવટે એ તૈયાર થઈ ગયો. સુમનની ઇચ્છા રામપુરમાં જ બેસવાની હતી. એ ત્યાંથી જ પકડાયો હતો પણ વિનુએ એને સમજાવ્યો અને ચંદનપુર ચાલ્યું.

અમૃતપુર અને ચંદનપુરના થાણાં નક્કી કર્યાં પછી છૂટાં પડવા માટે જ ચંદ્રા, સુમન અને કાન્તા રામપુરમાં આવ્યાં હતાં. કામની વાતો કરતાં કરતાં વિનુએ કહ્યું. ‘તમે અનંતને કાગળ લખશો?’

‘૦૨૨’ કાન્તા સંમત થઈ.

‘તો આજે જ લખી નાખો. હું પણ થોડું લખું. સુમન પણ કેંક લખશે.’

કાન્તા ત્યાંથી ગઈ, એક બાળ કાગળ લખવા બેઠી. કાગળ ઉપર ‘પ્રિય અનંતબાપ’ લખ્યા શી લખવું એના વિચારમાં પડી.

વિનુ અને સુમન અનંતની વાત કરવા લાગ્યા વાત કરતા કરતાં વિનુની નજર સામેની ટેરી ઉપર પડી. ઝટેરાનાં ખેપિયો ઉતાવળો ઉતાવળો આવતો હતો. વિનુ સહેજ ચમક્યું. સુમનનું પણ ધ્યાન ખેંચાયું. ખેપિયાએ આવી તાનનું પરખીડ્યું કાઢી વિનુના હાથમાં મૂક્યું. કાન્તાની નજર પડતા કાગળ પડતો મળી એ પણ એકદમ આવી.

બધાના અનેક સંકલ્પ-વિકલ્પ વચ્ચે વિનુએ તાર ફેડ્યો. તાર વાંચી એણે સુમનના હાથમાં મૂક્યો. સુમને કાન્તાને આપ્યા પાંચેયનાં મોં ઉપર ખેદની હાથા પથરાઈ ગઈ. એકાદ મિનિટ તો કોઈ સંજયું જ નહિ. ગામમાં તારની ખમર પડતાં માણસો ચોરા તરફ આવવા લાગ્યાં. રામપુરમાં આ પહેલો જ તાર હતો.

થોડી વારમાં સૌએ અનંતની માંદગીના સમાચાર જાણ્યા. સાંભળનાર તમામ શોકમાં ડૂબી ગયાં. વિનુએ એકલા થયેલા લોકોને દૂર જરા દૂર ખસવા કહ્યું અને કાન્તા તરફ જોઈ બોલ્યો:

‘ત્યારે હું જાઉં છું.’

‘હું પણ આવું?’ કાન્તા દુઃખભરી આતુરતાથી બોલી.

‘હાલે.’ વિનુએ સુમન તરફ પણ જોયું.

સુમન વિનુનો ભાવ સમજ્યા. એ એમ પણ સમજ્યો કે અધ્યાએ દોડવાની જરૂર નથી.

‘તમે આવશે ત્યાં સુધી હું અહીં જ રહીશ. અનંતને જરા કીક હોય તો અહીં જ લઈ આવજો.’

વિનુ કંઈ પણ બોલ્યા વિના તુરત તૈયાર થયો. કાન્તા તૈયાર જ હતી.

‘આપણે માંડ માંડ પહોંચીશું હો!’ વિનુ ચોરાથી નીચે ઊતરતાં બોલ્યો.

કાન્તા પણ નીચે ઊતરી. ગામલોકોને અને સુમનને ચિંતામાં મૂકી ઉતાવળે પગલે તેઓ સ્ટેશન તરફ ચાલ્યાં.

અનંતની ગંભીર માંદગીએ વિનુનું સ્થિર હૃદય ડોલાવી નાખ્યું. અનંત મુંઝવે ગયો એથી કાન્તાના હૃદયમાં રોષની એક ચિનગારી પ્રગટી હતી તે બુઝાઈ ગઈ. અનંતના તારે એની છાતીમાં મમતા અને કુરુણા ભરી દીધાં.

મૂંગામૂંગાં બંને ગાડીમાં બેઠા. ગાડી આજે ધીમે ચાલે છે એમ બંનેને લાગતા માંડ્યું. રાત્રે બંનેએ બેઠક ઉપર લંબાવ્યું હતું પણ કોઈએ એક ક્ષણ પણ જાંઘ લીધી નહોતી. વહેલી સવારે ગાડી વીરમગામ પહોંચી. ત્યાં ગાડી અટકવાની હતી. ખિન્ન વદને કાન્તા અને વિનુ નીચે બેઠ્યાં. વિનુની નજર અચાનક પોતાથી થોડાં જ ડગલાં આગળ દોડતા, લથડિયા ખાતા જતા હોય એવા અમુભાઈ ઉપર પડી. વિનુએ કાન્તાનું ધ્યાન ખેંચ્યું. બંને એ તરફ વળ્યાં. અમુભાઈ એક ડબ્બામાં બેસવા જતા હતા ત્યાં વિનુ અને કાન્તા પહોંચી ગયાં. ત્રણેની આંખો મળી. આંખોએ જ એક બીજાની સ્થિતિ કહી દીધી.

ગાડીમાં બેઠા પછી અમુભાઈએ કહ્યું :

‘મને એણે લખ્યું જ નહિ. આટલી બધી માંદગી હશે એવું તો મને સ્વપ્નમાં નહોતું.’

‘તમને કશા સમાચાર જ નહોતા? તમને પણ અમારી પેઠે કાલે જ તાર મળ્યા?’ વિનુએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

‘પણ દિવસ પહેલાં જોતો કાગળ હતો. પણ એમાં તો તાર આવે છે એટલા જ સમાચાર હતા. પણ મારું હૃદય એવું હાલ રહે’ મેં તુરત કાગળ લખતા અને તારથી જલ્દાજ મળ્યા’

‘મારે એને મુશ્કેલ મોડલવો લેવો પડે તો નહીં. થોડી તાર રહી હયાતના સ્વપ્ન અમુભાઈ પાડ્યા. ‘એનું મન જ નહોતું, પછી એ મુશ્કેલ કેમ ગરી શકે?’

કાન્તાને પિટુહનનાં દશેન ઘન પાતાતા પિતા પાદ આવ્યા.

મુશ્કેલ પાઠ્યતા સુધી ‘મહુ એમણી જ પાતો થઈ. સ્ટેશન ઉપર દિનુભાઈ આવ્યા હતા. વિનુએ એમને એમણાવ્યા. દિનુભાઈ વિનુને બેટી પડ્યા. કાન્તા પણ દિનુભાઈને એમણાવતી હતી. દિનુભાઈ એના તરફ બોધ દર્યા.

‘અનંતને કેમ જ? વિનુએ તુને જ પ્રત્ન રાંડી.

‘કાલે તમને તાર ક્યા પછી તાર જ નથી આવ્યા.’ દિનુભાઈ સહેજ આનંદ પામતા બોલ્યા. ‘નયણાઈ ખૂબ ચાલી ગઈ છે. ગરીર તો તમે એમણાની ન શકો એટલું ક્ષીણ થઈ ગયું છે.’

પણ પાતો ન કરતાં અધાં મોટરમાં બેસી દિનુભાઈના અંગેલ આવ્યા. અમુભાઈ એ દિનુભાઈનો અંગેલો વેર્મ એમના તરફ અનંતા-ભરી નજરે જોયું. વિનુ, કાન્તા અને અમુભાઈ અનંતના ક્ષીણ દેહને કલ્પનામાં જોતાં એના ઓરડામાં આવ્યાં.

અનંત જાગતો હતો. પિતાશ્રીને અને વિનુને ઓરડામાં પ્રવેશતા બોલ્યા. આંખો સહેજ ઢહસી વિનુની પાછળ કાન્તાને પ્રવેશતી બોધ અનંતની આંખો ફાટી રહી. ‘કાન્તા!’ અનંતના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો.

અધાં પલંગ પાસે જઈને ઊભાં રહ્યાં. દિનુભાઈએ ખુરશીઓ મૂકી એટલે બેઠાં તે એક બીજાં સામે મૂંગી સલાનુભૂતિપૂર્વક જોઈ રહ્યાં. સૌનાં હૃદયમાં લાગણી ભરી હતી પણ કાર્પ પ્રગટ કરી શકતું નહોતું. કાન્તા અનંતના લોહીપિનાના મોં સામે તારી રહી. અનંત એ ન સમજ્યા. એણે વચ્ચેથી માંગેલી ગીતો દોહ્યાં.

કાગળ પણ ન લખ્યા ' - મનુભાઈનું હૃદય દય ન રહ્યું. અનંતે આખ ઉઘાડી. પેતાની આખમાં વરસી ગયેલાં અંધ એણે જોયાં.

દિનુભાઈ બાળુમાં બાંધેલા એમણે પ્રસંગ પારખી લીધો, જળનેથી એમણે અમભાઈને હાથ મલી ખુરશી ઉપરથી બેઠા કર્યા.

આલ. નસાફરી કરીને આવો છા. - પગ કિનારી હાથ-મોં ધોઈ દો. '

પગભ ન રહ્યા એમણે કેટ નવે પાછડી ઉઠાયાં. રિપુએ અનંક પાછળ ક નમભાઈ બાળું વેતવું થાડીક ક્ષણે ચીતી એટલે તાવજળથી મરજતા અંગે જાણીતા ગોસવ્યા બાગી સૌનાં મોં નિર થાપતી સ્વસ્થતા કા ખસવા લાગી.

અનંત બંને હાથ પાનુના ખોળામાં નખ્યા અને સારીર ટાળી મારું. નહીં મચલી નજીક આખો બાની પ્રમ. કાન્તાએ અંગપૂર્વક સારથ્ય વળગવ્યું. - અનંતના કંઈ હૂંમે ભરાયો છતાં હળવા ગડાણ-માથી સ્વર ફૂટતા હોય એમ શબ્દો નીકળ્યા.

'દિનુ ! કાન્તાબેન !' અચાજ એવી આગળ ન ચાલી શક્યા. કાન્તાનું અને દિનુનું સારથ્ય એ શબ્દોથી દરાર્થ મળ્યું.

'અનંત !' દિનુ ખુરશી ઉપરથી ઝાડી પલંગના કોર ઉપર બેઠો.

એક પલટાની કથા

થોડીક ફરણે એમ ને એમ બેસી રહ્યા પછી વિનુ બેઠયો. એણે આંખથી કાન્ટાને પણ બેઠ્યા કહ્યું. અમુભાઈ જરા સ્વસ્થ થઈ બેઠા. અનંત પણ સ્વસ્થ થયો. પિતા-પુત્ર વચ્ચે વાતો શરૂ થઈ:

‘ મને કાગળ તો લખવો હતો ? ’

‘ કાગળમાં શું લખવું ? નાહક તમને ચિંતા થાય ! ’

‘ પણ આમ અચાનક નાવ કેમ આવી ગયો ? ’

‘ અચાનક કાંઈ નથી આવ્યો. શરીરનો કાંઈ વાંક છે ? મેં એના ઉપર જીલમ કરવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું છે ? ’

અમુભાઈને અનંતના કહેવાનો ભાવાર્થ ન સમજાયો.

‘ જે દિવસથી બેર આવ્યો છું તે દિવસથી જોઈ અને અનાજ વસમાં થઈ પડ્યાં છે. બાપુજી ! તમે દુઃખી ન થશો., મારી માંદગીનું કારણ હું જાણું છું. ’

અમુભાઈ બચબાત ચહેરે અનંત તરફ જોઈ રહ્યા.

‘ એટલે તો મેં મારે સગે લાથે જ તને માંદો પાડ્યો ને ! ’ માંડ માંડ અમુભાઈ બોલી શક્યા.

અનંતને લાગ્યું કે એણે પિતાને દુલબ્યા. અમુભાઈના મોં સામે જોતાં એને લાગી આવ્યું. થોડીવાર સુધી બંનેમાંથી કોઈ બોલ્યું જ નહિ.

‘હવે શું કરવું છે ? કાલ રાજકોટ જશું ?’ અમુભાઈ બોલ્યા.

‘રાજકોટ ?’ અનંત વિચારવા લાગ્યો. ક્યાંક જવાનું તો હતું જ.

‘રાજકોટ કે રામપુર ?’ એના મનમાં ગડમથલ થવા લાગી.

‘હા, દેશની હવાથી આરામ થઈ જશે.’

‘પણ રાજકોટમાં...’ અનંત જરા અટક્યો. અમુભાઈ ઉત્સુકતા-પૂર્વક સાંભળી રહ્યા. ‘મને રાજકોટમાં શાંતિ નહિ મળે. રામપુર જાઉં તો ?’

‘રામપુર ?’ અમુભાઈ ચોંક્યા.

‘હા.’ અનંત વિચારમાંથી જાગૃત થતો હોય એવા ગંભીર સ્વરે બોલ્યો.

‘ત્યાં શું સગવડ મળે ? નાના ગામમાં ડોક્ટર વૈદ તો હોય નહિ.’ થોડીવારમાં સ્વસ્થ થઈ અમુભાઈ બોલ્યા.

‘મને ડોક્ટરની જરૂર નહિ પડે. રામપુરમાં હું સાળો થઈ જઈશ.’

‘પણ...રામપુર નહિ.’ અમુભાઈના અવાજમાં ભય સ્પષ્ટ હતો.

‘તો હું સાળો નહિ થાઉં.’

અમુભાઈની આંખો ફાટી રહી. ‘તો હું સાળો નહિ થાઉં !’ મનમાં પડ્યો પડ્યો અને કદપનાની પરંપરા ખડી થઈ.

‘તો તું કહે તેમ કરીએ.’ આઘાત પામેલા હૃદયે અમુભાઈ બોલ્યા.

કાન્તા અને વિનુ બાળુનાં જ ચોરડામાં દિનુભાઈ સાથે વાત કરતાં કરતાં એકાં હતાં. પિતા-પુત્રની વાતો ત્યાં સાંભળાતી નહોતી પણ હવામાં સ્વરો ઊડતા હતા એથી લાગણીઓની અથડામણ તેઓ કદપી શકતા હતા.

ત્યાં પણ એ જ વાતો ચાલતી હતી.

‘હમણાં આપણે એની પાસે બીજી એક પણ વાત ન મૂકવી. તેમ કશુંય પૂછવું પણ નહિ.’ વિનુ બોલતો હતો.

‘અત્યારે તો રામપુર જ લઈ જઈએ. ત્યાં એ થોડા દિવસમાં જ સામે થઈ જશે.’ દિનુભાઈ બોલ્યા.

‘અનંતભાઈને એ જ દરદ છે. બિચારા ખૂબ વલોવાયા હશે.’ કાન્તા બોલી.

‘હું એનો મનિહાસ જાણતો નથી પણ છેલ્લા અડવાડિયાથી હું બેઠો રહ્યો છું કે કે એના ચિત્તને શાંતિ નથી. મને જાણવાની ખૂબ દુઃખી હતી પણ મેં મારા મનને બળાતકારે રોક્યું છે, જીવાનને કેવાં મંથનો ભાગવવાં પડે છે!’ દિનુભાઈ છેલ્લું વાક્ય વેદનાપૂરક બોલ્યા.

‘એ તો પહોંલેથી જ સેવેલી ભાવનાવશતાનું પરિણામ છે.’ વિનુ ધારે સ્વરે બોલ્યા.

‘ના, વિનુ! આપણા કૌટુંબિક પ્રશ્નો જ એવા છે કે મૂંઝવી નાખે. માતા પિતાની લાગણીઓ ભલે ઝીલવા જેવી ન હોય પણ એનો સ્પર્શ તો થાય જ છે. અને આપણે સત્ય માટે જ મથતા હોઈએ છીએ એટલે મંથન વિના આરો જ નથી રહેતો.’

‘દિનુભાઈ!’ કાન્તા વચ્ચે બોલી, ‘તમે વિલાયત જવાના હતા ને!’

‘હા.’ દિનુભાઈ ગરા હસ્યા ‘જવાનો તો હતો પણ વળી નહીં ગયો.’

‘સુશીલાબેન ક્યાં છે?’ વિનુએ પૂછ્યું.

‘તમે કદાચ નહિ જાણતા હો.’ દિનુભાઈના મોં ઉપર રિસત ફરક્યું. ‘સુશીલા અને હું લક્ષગ્રંથીથી જોડાયાં. સુશીલા સુરત છે. અમે બંનેએ સુરત જિલ્લામાં કામ નક્કી કર્યું છે.’ વિનુ અને કાન્તાને માટે આ આનંદજનક સમાચાર હતા.

‘પણ તમે વિલાયતનો વિચાર કેમ ફેરવ્યો?’ કાન્તાએ ફરી પૂછ્યું.

‘ મેં નથી ફેરવ્યો, સુશીલાએ ફેરવ્યો છે. આટલો ઘણો સમય મેં વિચારત જવાની ગડમથકમાં જ કાઢ્યો. કાન્તાએન! જેલમાંથી આવ્યા પછી ઉપદેશ અને સલાહ આપનારાઓનાં તો ટોળાં ઊલટી પડ્યાં હતાં, મને રાષ્ટ્રકાર્યમાં જોડાવાની સલાહ આપનારાઓ પાળુ હતા. પણ એ તો જુગ્ગ. મોટે ભાગે તો આગળ ભગવાની અથવા ‘સાર્ધનસર’ થવાની જ સલાહો મળી. પિતાનો આશય હતો કે મારે બેરિસ્ટર થવું...’

‘ તમને પણ પિતા જ આડે આવ્યા હતા ’ કાન્તા હસતાં હસતાં વચ્ચે બોલી.

‘ પિતા શું આડા આવે ! મને પોતાને જ બીજું કંઈ સૂઝતું નહોતું. હજત ગઈ, હડતનો રંગ ગયો, વાતાવરણમાં નિષ્ક્રિયતા આવી ગઈ, એ નિરાશાની અસરમાંથી હું બાદ ન રહી શક્યો. મનમાં સ્વ-માંઓ તો મોટાં ઘડેલાં. એ બધાં સ્વપ્નો મહત્વાકાંક્ષાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયાં અને પછી તો એમ જ થયા લાગ્યું કે બેરિસ્ટર થઈ આવું, પરંતુ જઈ આવું તો જ સારી રીતે સેવા થઈ શકે. કાન્તાએન ! એક વખત મન થયું પછી વિચારી બુદ્ધિ ગુલામ બની એનું સમર્થન કર્યા જ કરે, મને સાચી દલીલો નહોતી ગમતી એમ નહિ. મન મૂઝવનારાઓ પણ ધણા મળતા. પણ બાલવામાં કે બુદ્ધિની પટ્ટાબાજી ખેલવામાં હું કર્યા પાછા પડું એવો હતો ! હું ધણાખરાને તો લગીર વારમાં ચૂપ કરી દેતો.’

વિતુ વાત સાંભળતો હસવા લાગ્યો. કાન્તાને પણ દિનુભાઈની વાત રસિક લાગી.

‘ પણ સુશીલાએ મને હરાવી દીધા. તમે બંને છો કે અમરી મંત્રી તો બહુ વૂની-હજત પહેલાંની-છ. એની એક જ દલીલ હતી અને તે દલીલનો જવાબ આપવામાં મારી જીલતા લોચા વળતા હતા. એ કહેતી કે ‘ આ બધું વિચારવાનો હવે સમય જ નથી. લગાઈ હજી

ચાલે છે. અને ત્યાં સુધી આપણાથી મેદાન છોડાય જ નહિ.' હું દલીલ કરતો કે 'એ બધી ભાવનાની પોલી વાતો છે. આપણામાં જ્ઞાન અને શક્તિ વધે તો સેવા વધુ થઈ શકે.' સુશીલા તુરંત જવાબ આપતી, 'આ પાંચ વરસમાં તમને કોઈ દિવસ ઊણપ ન લાગી?' હું જવાબ આપતો : 'જાગ્યા ત્યાંથી સવાર' પણ મારું હૃદય તો એ જવાબનો અસ્વીકાર જ કરતું.'

'કાન્તાબેન!' દિનુભાઈનો અવાજ ધીરે ગંભીર બન્યો. 'માણસ પોતાની જાનને કેવી અજબ રિતે છંતરે છે! દુનિયામાં જાનની ઊણપ તો સદૈવ રહેવાની જ છે. અને જાનનો ઉપયોગ શું? જાનનો ઉપયોગ જનકલ્યાણ હોય તો એ મદાન લેતુની જ અવગણના કરવી એના જેવી આત્મવંચના કઈ? મારે એવા માટે જાન જોઈએ; પણ એટલું જાન તો મારી પાસે હતું. દેશનાં દુઃખનાં કારણો તો હું જાણતો હતો. શાને લઈને આજે ભૂખમરો પ્રવર્તે છે, શાને લઈને આપણે પ્રતિદિન ક્ષીણ થતા જઈએ છીએ તેની મને સમજણ હતી. રાષ્ટ્રદેહને ધારી ખાતા સામાજિક દુરિવાર્ગ અને ધાર્મિક વહેંચણાને મને ખ્યાલ હતો. હિંદુ મુસલમાનોમાં વ્યાપેલા ઝેરની મને ખબર હતી. અસ્પૃશ્યતા મહા પાતક છે અને એને દફતાવ્યા વિના રાષ્ટ્રનો આત્મા શુદ્ધ ન થઈ શકે એનું મને બરાબર ભાન હતું પણ મારે તો ઘેરિસ્ટનું આભુષણ પહેરવું હતું. મારા મોં ફરતું વિચારતનું તેજવર્તુલ ગોઠવવું હતું.'

વિનુને લગત સમયના દિનુભાઈ સાંભર્યા. અવાજમાં એટલો જ રણકાર હતો એમ વિનુને લાગ્યું.

'અને હું કોઈ સુશીલાની દલીલો માત્રથી જ થોડો સમજી ગયો એવો છું! એ દલીલોની પાછળ સુશીલાનું હૃદય હતું અને એ હૃદયની મારે મન બહુ ઠકમન હતી.' દિનુભાઈએ લાગણીપૂર્ક છેલ્લા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

‘ પિતાશ્રીને તો ખૂબ દુઃખ થયું દશે ! ’ દિનુભાઈ શાંત થયા એટલે વિનુ બોલ્યા.

‘ દુઃખ તો થયું છે. પણ અત્યારે પહેલી સ્થિતિ-રોપ પ્રવર્તે છે. ’ દિનુભાઈ હસ્યા ‘ મને કહે છે કે ‘ તું પાછો સેવા કરવા આવ્યો જઈશ તો હું તને મિત્રકતમાંથી એક પાઈ પણ નાંદ આપું. ’ મેં તો એમને ખૂબ વિનયપૂર્વક કહ્યું છે કે ‘ મારે મિત્રકત જોઈતી પણ નથી. અને કાંઈ દિવસેય મને તમારી મિત્રકત મળશે તો હું એને રાષ્ટ્રધન સમજી મહાસભાને ચરણે મૂકી દઈશ. ’

કાન્તા દિનુભાઈની ખૂમારી ઉપર ખુશ થઈ ગઈ. પિતાની મિત્રકતનું પોતે શું કરવું એ એને સમજતઈ ગયું. .

‘ આપણે હવે અમુભાઈને સમજાવશું. ’ વિનુ થોડીવાર રહીને બોલ્યા.

‘ હા, એમને આપણે સમજાવીએ કે અત્યારે તો તમે પણ ભલે રામપુર આવો. અનંત સાળે ન થાય ત્યાંસુધી એની લાગણી દુઃખાય એવું કાંઈ કરવાનું નથી. ’ દિનુભાઈ બોલ્યા.

ત્રણે ય મિત્રા ત્યાંથી જોડી અનંતના ઓરડમાં આવ્યા. અનંત ખુસ્તી આંખે પથારીમાં પડ્યો હતો અને અમુભાઈ ચિંતાતુર ચહેરે સામેની ખુરશી ઉપર બેઠા હતા. કાન્તા, વિનુ અને દિનુભાઈ કાંઈક પ્રયત્નપૂર્વક હસતાં હસતાં ત્યાં પહેલી ખુરશી ઉપર બેઠાં-

રામપુરના માર્ગે

દિનુભાઈએ વાતાવરણમાં ગમગીની દૂર થાય એ માટે સુકિતપૂર્વક થોડીક આનંદની વાતો કરી. લગભગ દસ વાગ્યા સુધી બધાં અનંત પાસે બેઠાં. અનંતને ખૂબ આરામ આપવાની જરૂર હતી એટલે એને નિદ્રા લેવાનું કહી દિનુભાઈએ બધાંને બિડવાનું સૂચવ્યું.

અમુભાઈ, વિનુ અને કાન્તા બીજા ચોરડામાં ગયાં. દિનુભાઈ પણ અનંતને દવાપાઈ ત્યાં આવ્યા. થોડીવાર બેઠા પછી એમણે જ વાત શરૂ કરી :

‘ત્યારે હવે સવારની ગાડીમાં જ જવું છે ને ?’

‘હા, જેટલું વહેલું જવાય તેટલું સારું,’ અમુભાઈ તરફ જોઈ વિનુ બોલ્યો. ‘આપ પણ રામપુર જ આવો.’

અમુભાઈ આ વાતાવરણથી અકળાયા. એમનો પોતાનો પક્ષ ખેંચે એવું ત્યાં કંઈ નહોતું. તેઓ માંડ માંડ બોલ્યા :

‘રાજકોટ આવે તો શો વાંધો છે ?’

‘વાંધો કંઈ નથી પણ અનંતને રામપુરમાં વધુ આરામ લાલશે ’ વિનુએ જવાબ આપ્યો.

‘જુઓ અમુભાઈ,’ દિનુભાઈ જરા આગળ આવી બોલ્યા.

‘અનંતને ખીજે કશો રોગ જ નથી. ડોક્ટર કહેતા હતા કે અત્યંત માનસિક પીડા, બૂખ અને ઉન્નગસતું આ પરિણામ છે. તમે એટલું તો માનશો જ કે આ બધું રાજકોટ આવ્યા પછી એને થયું છે.’

અમુભાઈને શો જવાબ આપવો તે સૂઝ્યું નહિ.

‘એમાં આપનો દોષ નથી. આપ તો અનંતના હિતમાં જ રાજી હો, પણ અમારા હૃદય એવાં થઈ ગયાં છે કે અમે ઘેર શાંતિ પામી શકતાં જ નથી.’

‘એટલે હવે અનંત રામપુર જ રહેશે ?’ અમુભાઈ દુઃખિત સ્વરે બોલ્યા.

‘એ તો અનંત સાજો થયા પછી પોતે જ નક્કી કરશે, પણ હું તો કહું છું કે રામપુર રહે એમાં જ એનું શ્રેય છે અને તમને પણ અંતે એમાં જ શાંતિ છે.’ દિનુભાઈએ જવાબ આપ્યો.

‘અમુભાઈ !’ વિનુ ગંભીર સ્વરે બોલ્યા. ‘અનંત ઘેર રહી ગયો અને મુશ્કેલી આવ્યો એ જ ન બનવા જેવું બની ગયું છે. એનું હૃદય એટલું વિશાળ છે કે નાનકડા કુટુંબથી એને સંતોષ થાય જ નહિ. હું કહું છું કે આપ પણ રામપુર આવો. રામપુરમાં આપને અનુપમ શાંતિ મળશે. અનંત અને અમે બધા તમારા પુત્રા જ છીએ. આપ ત્યાં રહેશો એટલે અનંતને પણ વ્યાધિ નહિ રહે અને આપને શિંતા નહિ રહે.’

અમુભાઈને આ વસ્તુ ગળે ઊતરે એમ નહોતી. એમની પાકટ બુદ્ધિએ એટલું જોયું કે આમની સાથે ચર્ચા કરવી નકામી છે. અનંતની માંદગીથી એમનું હૃદય ચિરાયું હતું અને એમણે જોયું કે અનંતને સાજો કરવો હશે તો રામપુર લઈ જ જવો પડે. શ્રેડીક વાતચીત પછી એમણે સંમતિ દર્શાવી.

વિનુ, દિનુભાઈ કે કાન્તાને એમની સંમતિથી સંતોષ ન થયો; પણ ખીજે ઈલાજ નહોતો. સવારે જવનું ચોક્કસ કરી બધાં સૂતાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. સૌની ઇચ્છા અનંત પાસે સૂતાની હતી; પણ દિનુભાઈએ આગ્રહપૂર્વક પોતે જ ત્યાં સૂતાનું રાખ્યું.

એકદા કલાક પીતંગ, અમુભાઈ બિચારા બાંધી ગયા. વિનુને બાંધ નહોતી આવતી. કાન્તા પણ જાગતી જ હતી. વિનુ પથારીમાંથી બીડી અનંતના ચોરડામાં આવ્યો. કાન્તાએ વિનુને બીડનાં જોયો પણ સમજણપૂર્વક એ બીડી નહિ. વિનુ અનંતના પતંગ પાસે બાબો રહ્યો. અનંત ધસધસાટ બાંધતો હતો. સામેની દીવાલ પાસના પતંગ પર થાક અને ઉખરાયેલી ઢગલો થયેલા દિનુભાઈ સૂતા હતા.

વિનુ અનંતના મોં સામે જોઈ રહ્યો. કંઈ કંઈ લાગણીઓ અનુભવતો ત્યાં જડાઈ ગયો હાથ એમ લગલગ પા કલાક સુધી જામો રહ્યો. પ્રવળ ઇચ્છાશક્તિ ધરાવનાર વિનુ પોતાની લાગણીને ન રોકી શક્યો. ધીમે રહીને એણે અનંતના કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો. અનંતનું કપાળ સહેજ ગરમ હતું. વિનુએ જોયું કે અનંતને તાવ ચડવાની તૈયારી છે. એણે તુરત જ હાથ પાડો ખેંચી લીધો. અનંતની બાંધમાં ખલેલ ન જ પહોંચાડવી જોઈએ એમ એને લાગ્યું.

વિનુ પાછો ફર્યો; પણ એને બાંધ તો આવતી જ નહોતી. દિનુભાઈને બેઠાડવાની ઇચ્છા થઈ. એમની પાસે ગયો પણ એ તો ગાદ નિદ્રામાં પડ્યા હતા. વિનુ પોતાની પથારી પાસે આવ્યો. એકદા ક્ષણ વિચાર કરી પથારીમાં બેઠો. બાજુમાં અમુભાઈ સૂતા હતા. વિનુને એમના પ્રત્યે દયા આવી. ‘બિચારા એ પણ કેવા દુઃખી થાય છે!’ વિનુના મનમાં વિચાર આવ્યો.

વિનુ સૂતો, સવાર સુધી પથારીમાં પડ્યો રહ્યો. એને બાંધ ન જ આવી. દરરોજ એ ત્રણ વાગે બેઠતો, આજે ત્રણેક વાગે ખૂબ વિચારને લઈ એને માથું ભારે લાગવા માંડ્યું. વિનુએ મનમાં પ્રાર્થના કરવા

માંડી. વિનુની પ્રિય પ્રાર્થના ‘ન ત્વહં કામયે રાજ્યં...’ બોલતાં એને પોતાના ધર્મનું રમણ થયું. દુઃખથી તપેલા લોકોનું રમણ થતાં એના દિલમાં અનુકંપા પ્રગટવા લાગી. પોતે એક ધ્યાને, એક ચિત્તે રામપુરની સેવામાં મર્યો હતો તે અદ્વ સંતોષ થયો. વિનુ ભક્તહૃદયી હતો, એણે પોતાની સ્થિરતા માટે પ્રભુનો પાડ માન્યો. પ્રાર્થનાથી મન હળવું થયું, દિનુભાઈના બંગલામાં દરિયાની મીઠી લદર આવતી હતી એથી માથું ઊતરી ગયું. વિનુને ચિત્તમાં અપ્રત્યક્ષ શાંતિ જગાવા લાગી.

સવાર સુધી વિનુ જાગતો પડ્યો રહ્યો. સવાર સુધી એણે અનંતના, અમુભાઈના, કાન્તાના, સુમનના, દિનુભાઈના—એમ વિચારો કર્યા. પાણુ એ બધા વિચારોની આરપાર એક દોરો પરોવાયેલો હતો. પીડિતોને પીડા દૂર કરવાની મનોભાવના એના પ્રત્યેક વિચારમાં વ્યાપેલી હતી. વિનુએ પ્રાર્થના કરી એની લાગણીએને વધુ શુદ્ધ કરી અને એ લાગણીએનો પ્રવાહ પીડિતોની પીડા દરે એવી ભાવના ભાવી.

સવારે વિનુએ જ સૌને ઉઠાડ્યા. કાન્તાએ એને ખબર આપ્યા કે પોતે મોટી રાત સુધી જાગતી હતી અને વિનુ અનંત પાસે ગયો તે એણે જાણ્યું હતું. વિનુ સહેજ હસીને બોલ્યો:

‘ મને તો આખી રાત કોંઈ જ ન આવી. તમે ક્યારે સૂતાં ?’

‘ કંઈ યાદ નથી. તમે પથારીમાં બેસા હતા ત્યાં સુધી તો હું જાગતી હતી.

‘ આજ રાતે મને બહુ વિચારો આવ્યા. તમે આવ્યા ત્યારથી મને એવું લાગે છે કે દેશનું ભાવિ હવે બદલાવાનું છે. આપણા તાલુકા વિષે તો હું હવે કહી શકું કે એકાદ વરસમાં જ એની સૂરત બદલાઈ જવાની. તમે ઘણા જીવાનોની પ્રેરણા બનશો. અમે લોકો એ અભિમાનમાં રાચીએ છીએ કે અહીંનો અમારી સદાય વિના ઊભી જ ન શકે ! અને અહીંનો પાણુ એ સ્વીકારી લીધું છે. તમારા કાર્યથી અમારું

અભિમાન અને બહેનોની નિર્બળતા ખરી જશે અને એનો પ્રભાવ સૌની ઉપર પડશે એમ હું નેઈ રહ્યો છું.’

કાન્તાના મોં ઉપર આ પ્રશંસાવાક્યોથી સંકેત દેખાયો, એણે કશું જવાબ ન આપતાં મનમાં જ વિનુભાઈની ઇચ્છાને મૂત્તર સ્વરૂપે આપવાનો સંકલ્પ કર્યો.

રામપુર જવાની તૈયારી થવા લાગી. અમુભાઈ સવારમાં વહેલા ગોરધનદાસ શેઠને મળી આવ્યા. ગોરધનદાસ શેઠ મોટરમાં આવી અનંતને બેઠો ગયા. દિનુભાઈએ પણ રામપુર આવવાની તૈયારી બતાવી.

અનંતે વિનુને યાદ આપ્યું કે કીર્તિને પોતાની માંદગીના સમાચાર આપે. વિનુએ કીર્તિને કાગળ લખ્યો. દિનુભાઈને કાગળ ઠીક ન લાગ્યો. કાગળ તો મોંઘા પહેાંચે અને કીર્તિ મળવા ઇચ્છતો હોય તોએ ન મળી શકે. એમણે કીર્તિને તાર જ કરી દીધા.

અનંતને રાતે થોડા તાવ આવેલો. શરીરની નળગાઈ એટલી બધી હતી કે એટલા તાવથી શું વધ્યું તેની ખબર જ ન પડે. ખૂબ ગળાવીને એને મોટરમાં બેસાડ્યો. સૌ સ્ટેશન ઉપર આવ્યાં. દિનુભાઈ બધાને માટે બીજા વર્ગની ટિકિટો લઈ આવ્યા. વિનુને એ ન રુચ્યું. પોતે ત્યાં નહિ બેસે એમ કહ્યું. અનંતે પણ ત્રીજા વર્ગમાં બેસવાની ઇચ્છા બતાવી. વિનુએ એનો સંકેપ અને અમુભાઈ, દિનુભાઈ અને અનંત બીજા વર્ગમાં બેઠા. વિનુ અને કાન્તા ત્રીજા વર્ગમાં બેઠાં.

ગાડી મુંબઈથી અમદાવાદને માર્ગે દોડવા લાગી.

[૪૭]

જીવનના ઘડતર

મુંબઈ છોડતાં અનંતે શાંતિ અનુભવી. જેમ મુંબઈ દૂર થતું ગયું તેમ એ કાંઈ બંધનમાંથી છૂટતો હોય એવી લાગણી થવા લાગી. વિદ્યુત અને કાન્તાને જોયા પછી એની નિરાશા દૂર થવા લાગી જ હતી. પણ બારીમાંથી આવતી પવનની લહરો અને પ્રભાતનાં સૂર્યકિરણો આશાનો સંદેશો લઈને આવતાં હોય એવી પ્રસન્નતા એને લાગવા માંડી.

અમુલાઈ તો અનંતની માંદગીને માત્ર માંદગીરૂપે જ નહોતા જાણતા. એમને કેવળ એનું જ દુઃખ નહોતું પણ અનંત હવે ઘેર નહિ આવે એમ એના મનમાં થઈ ગયું. અનંત ઉપરના એમને લઈ એને સુખી કરવાના અને એટલે ‘ભલે રામપુર રહે’ એવા વિચારો એને આવતા હતા. ક્યારેક એમ પણ થતું હતું કે ‘મારે એને શા માટે સંસારના સ્વાર્થમાં નાખવો; ભલેને એના આત્માનું કલ્યાણ કરે ને સુખી થાય.’ પણ પચાસ વરસ સુધી વ્યવહારના પાસથી રંગાયેલું હૃદય માનતું નહોતું. સમાજમાં સારા દેખાવની ઇચ્છા બળવાન હતી. અમુલાઈની ઘણી ગડમથલોને અંતે માત્ર ‘હવે અનંત ઘેર નહિ આવે’ એ એક ચિંતા જ બાકી રહેતી હતી.

અનંતને આજે ઘણો આરામ લાગવા માંડ્યો. ગાડીના હડસેલા લાગતા હતા છતાં પોતે સાળે જ છે એવી લાગણી થવા લાગી. અમુલાઈ એની બાજુમાં જ બેઠા હતા. અનંતે જોયું કે તેઓ

વિચારમાં જ રૂબેલા છે. થોડે દૂર ખેંડલા દિનુભાઈના ગંભીર મુખ ઉપરથી તેઓ પણ કોઈ ખાસ વિચારમાં હોય એવું લાગતું હતું.

અનંતને થવા લાગ્યું કે જન પોતાને જીવવું હશે-કંઈક રસપૂર્વક જીવવું હશે તો રામપુર સિવાય-કોઈ પણ પ્રકારના રાષ્ટ્રીય કાર્ય સિવાય નહિ જીવી શકે, કોણ બનશે અનંતને આજ શું થઈ ગયું પણ એને ફરી ફરીને લાગવા માંડ્યું કે રાષ્ટ્રમેવા એ જ એનો જીવનરસ છે. એ જ એના જીવનદીપનું દિવેલ છે. ‘પણ શું કરું કરું’અર્થ મને રામપુર છોડાવતો હોય તોય હું છોડી શકું નેમ નથી. મારાથી મુંઝવેની નોકરી કે બીજી કોઈ નોકરી થઈ જ નહિ શકે. મારાથી આજીવ્યાજીવના જગતને બુલી જ નહિ શકાય.’ અનંત મનમાં ને મનમાં બોલ્યા.

એણે કોઈ અદીદ સક્તિ પાસે અંતરથી લામા યાચી કે ‘હું બુલ કરતો હોઉં તો મને માફ કરજે. મારાથી બીજું બની શકે એમ જ નથી. મેં બીજું કરવા બહુ વાત્સાળ્ય માયાં. નદીના સામે પૂરે જવા જેટલી મહેનત કરી પણ હું નિષ્ફળ નીવડ્યો.’ અનંતને મનમાં નિરાંત થવા લાગી. એણે દયામણી આંખે દિનુભાઈ સામે જોયું અમુભાઈ એના તરફ જ તાકી રહ્યા હતા.

‘બાપુજી!’ સ્વરમાં પથ્થર પીગળે એટલું કારુણ્ય હતું.

‘હું રાજકોટ નહિ રહી શકું.’

અમુભાઈ કશું ન બોલ્યા. બોલી શક્યા જ નહિ. એમણે સજ્જાને પુત્રનું કરુણતમ વદન જોયું.

અનંતે આંખ ખેંચી લીધી. મલામહેનતે એણે આંસુને રોક્યાં અને ખારીમાં માથું નાખ્યું. બાજીના ડબ્બામાં જ વિતુ અને કાન્તા બેઠાં હતાં. અનંતે ખારી બહાર લટકેલો કાન્તાનો લાથ જોયો. વિચારની સાંકળ ત્યાં જોડાઈ ગઈ. થોડી વાર શરમ થવા લાગી પણ તુરત મનમાં નક્કી કર્યું કે ‘એ બધું ઘોઈ નાખીશ.’

અનંતનું મન હવે એકાગ્ર થવા લાગ્યું. વિચારોની વ્યગ્રતા દૂર થઈ નિશ્ચય થવા લાગ્યો કે જીવન રામપુરમાં જ પૂરું કરવું.

અપોર થયા પણ તાવ ન ચડ્યો, મુરત સ્ટેશને વિનુ અને કાન્તા આવી ખચર પૂછી ગયાં. અનંતે ખૂબ મમતા અને આનંદપૂર્વક એ બંને સાથે વાત કરી. બંને પ્રસન્ન થઈ પોતાના ડબ્બામાં ચાલ્યાં ગયાં. દિનુભાઈ પણ અનંતની રમ્મ લઈ વિનુ સાથે ત્રીજા વર્ગમાં બેસવા ગયા. બીજા વર્ગના ડબ્બામાં પિતાપુત્ર એકલા જ રહ્યા.

અમુભાઈના મોં સામે જોતાં અનંતને લાગી આવતું હતું. એમનું સર્વસ્વ કામ ખૂંચવી લેતું હોય એવા મનોભાવની છાપ મોઢા ઉપર હતી. અનંતને થયું કે પોતે સિનિક કે સંન્યાસીની સ્થિતિમાં રહ્યો રહ્યો કંઈ ન કરી શકે ? પિતાને સુખ આપવામાં એને ક્યાં અંતરાંગો નહે છે ?

મને એકાગ્ર થતાં વિચારો એક ખીસે બધાયા. અનંતને હવે તો સંન્યાસી તરીકે જ વિચારવાનું રહ્યું. ‘પિતા રામપુરમાં ન રહી શકે ?...ત્યાં શું કરે ?...એમનાથી વાડીમાં કામ થઈ શકે ?...આદર્શ વણિક ન બન્યા ?...પણ એથી બધું તો પાપણ જેટલું મળે, કરજ શી રીતે કેપાય ?...પિતા પાસે કાંઈ નહિ હોય ?...એક હજારની જગ્યા છે. એક હજારનું ઘરોનું હશે. એ બધું આપી દે અને કરજદારો પાસે અશક્તિ કબૂલી દે ?’ અનંતને આ વિચારો સરસ લાગ્યા પણ હાજીમાં બીજો પડ્યો પડ્યો. ‘એમ કરજદારો છોટે જ નહિ.’

અનંતને પિતા સાથે વાત કરવાની દમ્બા થઈ. ‘રામપુર ગયા પછી વાત કરીશ.’ એમ પણ થયું પણ મનને ન રોકી શક્યાં. મનમાં જરા અશાંતિ લાગવા માંડી. એણે અમુભાઈ તરફ જોયું. બે-ત્રણ વખત વાત કરું ન કરું એમ થયું પણ છેવટે એનાથી ન જ ગેલેવાયું.

‘આપુજી !’ અમુભાઈ હતા એથીયે નજીક આગ્યા. ‘તમે રામપુર ન રહી શકો ?’

અમુભાઈ પણ એવું જ વિચારતા હોય એમ બોલ્યા :

‘ત્યાં શું કરું?’ અવાજમાં મૂંઝવણ હતી.

‘આમણમાં દુકાન કે એવું ન થઈ શકે? રામપુરમાં વાળિયાની બે દુકાનાં છે પણ ત્રીજાં ચાલી શકે. આપણે બેઠૂતોના કિતમાં મંઘા કરીએ તો આપણું ખર્ચ જરૂર નીકળી રહે અને લોકોના આશીર્વાદ પણ મળે.’

‘ન થાય ભાઈ, ત્યાં માંડ રોડનો નીકળી શકે. આવડું મોટું કરજતું ભારણ શે એમું થાય?’

‘આપણી પાસે હોય તે બધું કરજવાળાને આપી દઈએ અને હાથ બેંડીને એને સમજાવીએ કે એથી વધુ આપવાની આપણી શક્તિ જ નથી. કાત દિવસ આપણી પાસે પૈસા થાય તો જરૂર એની પાઈએ પાછા ભરી દઈએ.’

‘આપણી પાસે શું છે? બેક હજારનું ઘરેણું લશે ને જગ્યાનું સહિયું છે. જગ્યા ઉપર તો ત્રણ હજાર ઉપાડ્યા પણ છે.’

‘એ બધું આપી દઈએ.’

‘પછી શું કરવું? કાપે કમળાનું લસ કરવું પડશે. બે ચાર વરસ પછી કુસુમ તૈયાર થશે. એ બધું ખર્ચ ક્યાંથી કાઢવું?’

અનંત કમળા અને કુસુમને તો વીસરી જ ગયો હતો એ તુરત બોલ્યો.

‘એનાં લસમાં આપણે સુદૃઢ ખર્ચ ન કરવું, અને આપણ તમે રામપુર આવો તો કમળા-કુસુમને કેળવવામાં પણ હું ઉપયોગી થઈ શકું.’

અમુભાઈને અનંત બાળિયા લાગ્યો. એમને વધુ હલીલ કરવામાં સાર ન જાણ્યો.

તને ઠીક લાગે તો તું બંધે રામપુરમાં રહેજે. અમે તો જન્મ કરીએ છીએ એમ જ કરશું. ’

‘ પણ આમ કરો તો આપણે બધાંય સુખી થઈએ. ’ અનંતથી તોપણ ન રહેવાયું. એને પણ થયું કે આમ થાય તો જીવનમાર્ગ સાવ સરળ બની જાય.

‘ આપણે સુખી નથી થાવું. તું તારે રામપુરમાં રહેજે. તું સાંજે થા ત્યાં સુધી હું રામપુર રોકાઈશ. પછી હું મારે મારગ ને તું તારે મારગે. ’

અનંત બોલવા તૈયાર થયો તેને અટકાવીને અમુભાઈ બોલ્યા:

‘ એ બધું નકામું છે. તને મારી વાત ગળે નહિ જતરે ને મને તારી વાત ગળે નહિ જતરે. હું એટલો તો સંતોષ લઈશ કે દીકરો આડે માર્ગ નથી ગયો. તું તારા જીવનું કલ્યાણ કરતો હો તેમાં મારે શું કામ આડે આવવું ? હવે તું મને કાંઈ કહીશ મા. ’ અમુભાઈનો અવાજ સાવ દીલો પડી ગયો. ‘ તારું શરીર સાચવજે ને કા’કે દિવસ રાજકોટ આંટાફેરો કરજે. તારું મોઢું જોઈ અમને મનમાં નિરાંત થાશે. ’

અનંત પિતાના લાગણીભર્યા શબ્દોથી ભિંજાયો. પિતાની વાત એને સાચી લાગવા માંડી. પિતાને પોતે નહિ જ સમજતી શંકે એમ એના મનમાં સ્પષ્ટ થયું. પિતા પોતાની લાગણી અને ભાવનાને સમજવા એટલો અનંતને સંતોષ થયા.

દિનુભાઈ ત્રીજા વર્ગમાં જ ખેસી રહ્યા. ધણાંખરાં સ્ટેશન નેઓ આવીને ખચર પૂછી જતા હતા. અનંતને આરામ જ હતો. ગાડી એક પછી એક સ્ટેશનો વટાવતી રાત્રે અમદાવાદના ‘લેટફોર્મ’ ડિપર આવી ત્યારે વિનુ, કાન્તા ને દિનુભાઈ અનંતના ડબ્બા પાસે અડવા થોડી વારમાં માણસોની ગિરદી વટાવતો કીર્તિ પણ આવી પહોંચ્યો.

પ્રેમ અને ધર્મ

કીર્તિ અનંતને ખૂબ પ્રેમથી મળ્યો. એને અનંતની માંદગીથી લાગી આવ્યું પણ અનંત રામપુર જાય છે એ સમાચારથી આનંદ પામ્યો. ગુમાવેલું સ્વર્ગન પામું મળતું હોય એટલા ભાવપૂર્વક એ અનંતની સામે જોઈ રહ્યો. અનંતે એની આંખમાં બધું વાંચી લીધું. ધીમું હસીને એણે પાનાની સ્થિતિ કહી દીધી.

કીર્તિ વિનુ, દિનુભાઈ અને કાન્તાને મળ્યો. સૌએ ઘડીભર અમદાવાદના સ્ટેશન ઉપર કહ્લાલ કર્યો. ગાડી ઉપડતા સુધી અનેક વાતો કરી. કીર્તિ ‘અનંત ! સાહેબ થયા પછી ક્યારેક રામપુર આવીશ.’ એમ કહી જુદો પડ્યો. ગાડી પણ ઉતાવળી થઈ હોય એમ વેગભર રામપુરને માર્ગે દોડ્યા લાગી.

રામપુર આવ્યું. રામપુરના સ્ટેશનથી અનંતને એ સ્થિતિમાં ગામે પહોંચાડવાનું કામ મુશ્કેલ હતું. એ વ્યવસ્થા કરવાનું કાનિ સજીયું જ નહોતું. વિનુને થયું કે ‘ગાડું’ મળી શકે પણ અનંતનું શરીર ગાડાની મુસાફરી ખમી શકશે ?’ દિનુભાઈને તો મોટર અને તારનો જ વિચાર આવ્યો; એ સ્ટેશનમાસ્તર પાસે ગયા.

અનંતે મોટરમાં જવાની અનિચ્છા બતાવી અને ગાડા માટે જ આગ્રહ કર્યો. કેટલીક આનાકાની પછી ગાડું જ નક્કી થયું.

સ્ટેશનથી અર્ધોઠ માઇલ દૂર એક ગામ હતું. ત્યાં જઈ વિનુ ગાડું કરી આવ્યો. અમુલાઈને આ ન ગુચું પડ્યું તેઓ આ બધાની વચ્ચે કાંઈ બોલી શક્યા નહિ.

અનંતે ગાડામાં બેઠો. પરાઈનો સમય હતો, આકાશમાં તારા ઝળકતા હતા. આંખમાં આંધકાર ફેલાયેલો હતો. અનંતનું શરીર માડીની-મુસાફરીથી અને ગામડાંના રસ્તા ઉપર ખળભળતા ગાડાથી દુખતું હતું પણ ચિત્તમાં અપૂર્વ શાંતિ હતી પોતે નવો અવતાર લેતો હોય એવો ભાવ એના મનમાં થવા લાગ્યો. જાણે એ પ્રદેશની ધરતીનાં કણકણ સાથે એને મહોળત હોય એમ હૈયું પુલકિત થઈ ગયું.

‘વિનુ! કાન્તાબેન!’ અનંતે આગળ ચાલતાં સાથીઓને ધૂમ મારી.

વિનુ કાન્તાબેન, દિનુભાઈ અને અમુલાઈ એમ ચારેય આવ્યાં. અનંતના અવાજમાં ભરેલો આનંદ એમણે પારખ્યો.

‘હવે હું સાંજે થઈ જઈશ. મને આ જ રોગ હતો. આવું આસ્માન ક્યાંય નહોતું. આવી ધરતી ક્યાંય નહોતી. આરાં ખેતરો ને વાયુલહરી ક્યાંય નહોતાં.’

અનંત બોલ્યો એમાં જવાબ આપવા જેવું કંઈ નહોતું એ આનંદના પડખા કાન્તા, વિનુ અને દિનુભાઈનાં હૈયામાં પડ્યા. અમુલાઈ પણ એના સ્પર્શથી મુક્ત ન રહી શક્યા.

રામપુર આવ્યું. પ્રભાતના અજવાળામાં રામપુરનાં ખોરડાં દેખાયાં. એવી જ શાંતિથી વહી જતી લાદરને અનંતે જોઈ. ગામને પાદર મથુર દેહકયા. અનંતના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

ગાડું ગામના ઝાંપામાં દાખલ થયું, ત્યાં તો ગામલોકો સામે આવ્યાં. અનંતે ખૂબ લાવપૂર્વક સૌના સામું જોયું. સૌના મોં ઉપર વિષાદ અને આનંદ બંને હતાં. અનંતે સુમન અને નાનકડા અનિલને

તેડીને આશ્રયી ચંદ્રને જોઈ. એક બાજુ ઊભો ઊભો ધીમું હસતો કૃપેશ જોયો. અનંતને ગાડામાંથી ઊતરી જવાની ઇચ્છા થઈ આવી.

ગાડું ચોરા તરફ ચાલ્યું. કૃપેશ અને એના કુમારોએ ‘વન્દેમા-તરમ’નો પોકાર કર્યો. અનંત માંદો છે એ વસ્તુ જીલ્લાઈ ગઈ. ધડીભર તો વિનુ, કાન્તા અને સા કોઈ આનંદમાં આવી ગયાં.

ચોરે આવતાં વિનુએ ટેકા આપી અનંતને નીચે ઉતાર્યો અનંતને જીભેલો. જોઈ કલ્લોલતું ટાળું એકદમ શાંત ને ગંભીર થઈ ગયું. રામપુરનો લાડીલો અનંત હાડકાંનો માળો બની ગયો હતો. અનંતે મલોખાં જેવા હાથે સૌને નમસ્કાર કર્યા અને વિનુ તથા સુમનને ટેકે ચોરામાં દાખલ થયો.

બીજે દિવસે અનંતને અતિશ્રમને લઈ થોડો તાવ આવી ગયો પણ ત્રીજા દિવસથી એની તબિયતમાં અજબ ફેરફાર થવા લાગ્યો. આઠ દિવસમાં તો એ હરતોફરતો થઈ ગયો. અનંતમાં મનમાં બીજી બધી રીતે તો શાંતિ હતી પણ પિતા દુઃખી થાય-છે એ વિચારનો કંટો ફરી ફરીને ભોંકાયા કરતો હતો.

અનંતે પિતાને રામપુર રહેવા સમજાવ્યા. વિનુએ પણ સમજાવ્યા. અમુલાઈ પાસે એક પણ જવાબ ન રહ્યો ત્યારે એ આટલું જ બોલ્યા:

‘અમારે હવે એ બધું આવતે લેવે.’

અનંતને ઠીન થયું એટલે કાન્તા અમૃતપુર ગઈ. સુમન અને ચંદ્રા અંદાનપુર ગયાં. અમુલાઈ પણ જવાને તૈયાર થયા. અનંત અને વિનુ અમુલાઈને સ્ટેશન સુધી મૂકવા ગયા. સ્ટેશન ઉપર પહોંચ્યા ત્યારે ગાડી નહોતી આવી. ત્રણેય જણા ઉજ્જડ સ્ટેશન ઉપર બેઠા. ત્રણેયના મોં ઉપર ગંભીરતા હતી. કોઈની પાસે નવું બોલવાનું નહોતું. લગભગ અર્ધા કલાક પછી ગાડી આવી ત્યાં સુધી એક પણ શબ્દ બોલ્યા

વિના આંખથી જ વાતો કરી. અને એ વાતો કેવળ હૃદયની કૃષ્ણ ભાગ્યીઓની જ હતી.

અમુલાઈ ગાડીમાં બેઠા. અનંતે એમના પગમાં માથું નમાવ્યું. અમુલાઈએ માથે હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપ્યો પણ બોલાયું નહિ. મળે દૂરો ભરાઈ ગયો હતો.

ગાડીની સિટી વાગી. અનંત અને વિતુ દૂર ખસ્યા. અમુલાઈની આંખો છલકાઇ. સ્ટેશનની રેતીમાં એકાદ બે અશ્રુબિંદુ પડ્યાં ત્યાં તો ગાડી દૂર નીકળી ગઇ.

[૪૯]

સુમન નિરાશ થયો

સુમન અને કાન્તા રામપુરથી સાથે જ નીકળ્યા હતાં. ચંદનપુર આવતાં જુદાં પડવાનું હતું. ગામને પાદર એક મોટા વડવૃક્ષની નીચે ઘડીક ઊભાં રહ્યાં. કામની અને બીજી વાતો કરતાં અનંતની વાત ઉપર આવ્યાં. કાન્તા અનંત પ્રત્યેની લાગણી વાતોમાં વ્યક્ત કરતી હતી. સુમનને એના મનોરથો તાજા થયા. એ કંઈ બોલ્યો નહિ પણ મનમાં મહેલો ચાલવા લાગ્યો.

ત્યાંથી છૂટાં પડ્યાં પછી સુમન ગામમાં આવ્યો. લગભગ આઠ દિવસ સુધી બધાં કામની વચ્ચે એના મનમાં એ જ વિચાર ઘોળાયા કર્યો. એને એમ થવા લાગ્યું કે ‘અનંત હવે જરૂર માનશે. પણ પહેલાં વિનુને વાત કરું.’ સુમનથી ન રહેવાયું. સુમને ચંદ્રાને વાત કરી. ચંદ્રાના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

સુમન અને ચંદ્રા રામપુર આવ્યાં. સામાન્ય રીતે એક મહિને બધાંએ મળવું એવો નિયમ કર્યો હતો. સુમન આઠ દિવસમાં જ આવ્યો એટલે વિનુ સમજ્યો કે કામમાં કંઈક મુશ્કેલી આવી હશે અથવા થાક લાગ્યો હશે. સુમને તો આવીને બીજી જ વાત કરી. વિનુને એ વાતની કલ્પના પણ નહોતી.

‘એ ન બની શકે.’ વિનુએ થોડો વિચાર કર્યા પછી કહ્યું.

‘પણ એમાં શો વાંધો ?’

‘વાંધો ? વાંધો કંઈ નહિ. કાન્તા બહુચારિણી જ રહેવા માગે છે અને અનંતના હૃદયમાં એ વિચારનો અંકુર ખેલ્યું પૂટેલો નથી.’

‘પણ બંને સરખાં છે, તેજસ્વી છે, એક જ આદર્શની સાધના કરનારાં છે.’

‘પણ એથી લગ્ન કરવાની ક્યાં જરૂર ઊભી થાય છે ?’

સુમનને જવાબ ન સૂઝ્યો. એણે બીજો અને વિનુને ચોકાવનારો પ્રશ્ન કર્યો.

‘વિનુ, તું ક્યારેય નથી પરણવાનો ?’

એક પળમાં વિનુના મુખભાવ બદલાઈ ગયા. સામાન્ય રીતે અજબ ધૈર્ય રાખનાર વિનુના મોં ઉપર કાલિમા છવાઈ ગઈ. એનું મોં સાવ પડી ગયું. સુમનની એની સામે ઊભા રહેવાની હિંમત ન રહી. એ કાંઈક બાનું કાઢી ત્યાંથી ખસી ગયો.

વિનુ એની પાછળ ગયો. એણે સુમનને બેસાડ્યો.

‘સુમન !’ કંઈમાંથી ઘેરો અવાજ નીકળ્યો. ‘તને ક્યાંથી ખબર હોય ! અનંત સિવાય આપણા મિત્રોમાં કોઈને ખબર નથી. મારે છુપાવવા જેવું એમાં કશું નથી પણ કહેવાથી શો ફાયદો ? એમ માની મેં કોઈને નથી કહ્યું. હું અપરિણીત નથી, વિધુર છું.’

સુમન સ્તબ્ધ બન્યો. એનાથી માની શકાયું જ નહિ.

‘સોળમે વર્ષે મારા પિતાએ મને પરણાવી દીધો હતો. પંદર વર્ષની મારી પ્રતી હતી. બે વર્ષ પછી એનું મૃત્યુ થયું. મોત સુવા-વડને ખાટલે થયું. મરેલી છોકરી જન્મી હતી.’

સુમન આંખો ફાડીને વિનુની ચંબીર મુદ્રા તરફ જોઈ રહ્યો.

‘અને ત્યારપછી મને જીવન વિષે કંઈક સમજી જાય. જીવન મારે માટે તો એક પ્રાચલિત જ હોઈ શકે એમ લાગવા માંડ્યું. મારા દર્દ ઉપર મેં રાખ વાળી દીધી અને મારો અભ્યાસ ચાલુ કર્યો. હું વધુ ન બચ્છી શકત કદાચ વધુ જીવી પણ ન શકત. પણ મને રાષ્ટ્રીય લડતે બચાવી લીધો.

સુમનને અનંતના ઇતિહાસની ખબર જ નહોતી. એનાથી સહસા પુછાઈ ગયું:

‘અનંતના જીવનમાં એવું કંઈ છે?’

‘ના,’ વિનુએ જવાબ આપ્યો. ‘મારા જીવનને લઈ એ દુઃખ અનુભવે છે તે હું જાણું છું. પણ એની અપરિણીત અવસ્થાનું એ કારણ નથી.’

‘શું કારણ છે એ તને ખબર છે?’ વિનુ જેવો વાત કરવા લાગ્યો એટલે સુમને વધુ પૂછ્યું.

‘મને ખબર નથી, પણ એવી ખબરની જરૂર પણ નથી. એને લગ્નની જરૂર લાગશે ત્યારે પરણી જશે. સુમન, તું કેમ આટલો બધો આગ્રહ રાખે છે?’

સુમન શરમઘી ગયો. વિનુ ઉપર એણે મોટી આશા બાંધી હતી. એને એમ જ હતું કે વિનુ સહકાર આપશે અને આ વસ્તુ થઈ જ જશે.

સુમને તો પણ આશા ન છોડી. સાંજે એ અનંત સાથે એકલો ફરવા ગયો. અનંતનું શરીર હવે એકાદ માઈલ ફરી શકે એવું થઈ ગયું હતું. બંને થોડુંક ફર્યા પછી નદીની રેતીમાં બેઠા. સુમને આડી અવળી વાતો કરી છેવટે સંકેતપૂર્વક એ વાત મૂકી. અનંત હસી પડ્યો.

‘હજી તારા મનમાં તેં એ સંધરી રાખ્યું છે?’

‘અનંત, કોણ જાણે કેમ, મને એમ લાગ્યા જ કરે છે કે આ લગ્ન સમાજ પાસે અત્યંત પવિત્ર અને પ્રભાવશાળી આદર્શ રજૂ કરશે.’

‘અપરિણીત સ્થિતિ કરતાં ये લગ્ન એ પવિત્ર આદર્શ થશે ? સુમન, તારા મગજમાં આ ક્યાંથી ભરાઈ ગયું છે ? કાન્તા અને હું એકબીજાં પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમ રાખીએ છીએ. એક જ યજ્ઞવેદી પણ બીજાં છીએ, એક જ વિચાર, એક જ મંત્ર સાથે જીવીએ છીએ એ તને ઓછું લાગે છે ? આ સ્થિતિ લગ્ન કરતાં વધુ ભવ્ય નથી ?’

સુમન જવાબ ન આપી શક્યો.

‘અને લગ્ન એ અંતે તો હૃદયની ભૂખ છે. માણસને પોતાને જ અંદરથી ધકકો લાગે અને એ વિના એને ચેન જ ન પડે, માણસને એમ જ લાગ્યા કરે કે ભર્યા જગતમાં પોતે સાવ એકલોઅટ્ટલો છે, એના કપાળ ઉપર કોઈ હાથ ફેરવે, કોઈ એના પ્રત્યે મમતા સેવ્યા કરે, કોઈ એના માટે અદ્વિનિશ ઝંખ્યા જ કરે—આવી દુઃખા થાય ને માણસ પરણે એ સમજાય. મને તો એમાનું હજી કશું નથી થતું. અને કાન્તાને તો હું જોઉં છું કે મને ભારતની સ્ત્રી શક્તિનાં જ દર્શન થાય છે. સુમન! તું નહિ માની શકે પણ હું અંતરથી એને પૂજુ છું. જાણે જ મને એમ લાગે છે—જે એ દિવસ પહેલાં વિનુ પણ કહેતો હતો—કે કાન્તાએનમાં અદ્ભુત શક્તિ પડેલી છે. એ જેમ તવાશે તેમ શુદ્ધ થશે, અને ઝળકી ઊઠશે. આપણી મૃત્યુ પામેલી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાની એ સંજીવની બનશે.’

સુમન શો જવાબ આપે ? અનંતની આંખો અને મુખભાવ જોઈ એની આશા ભાંગી પડી. બીજે દિવસે સવારે ચંદ્રાને લઈ એ ચંદ્રપુર આવ્યો અને એના મનમાંથી એ વિચાર એણે સદાને માટે કાઢી નાખ્યો.

